

QIYASƏDDİN QEYBULLAYEV

**AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN
TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNDƏN**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI

BAKI – 1994

Elmi redaktoru: *Yusif Yusifov*
Nəşriyyat redaktoru: *Tariyel Cahangir*
Rəssamı: *Taleh Məlikov*

Qiyasəddin Qeybullayev

Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən.
Bakı, Azərnəşr. 1994. 248 səh.

Q 0503020907 – 29

M – 651 (07) – 94

5 – 94

BBK 9(S 42)

ISBN 5-552-01387-5

AZƏRNƏŞR 1994

MÜNDƏRİCAT

| | |
|--|-----|
| Giriş----- | 7 |
| I Fəsil. Azərbaycanlıların mənşəyi haqqında mövcüd konsepsiyası----- | 15 |
| II Fəsil. Azərbaycan ərazisində ən qədim etnoslar----- | 42 |
| III Fəsil. Mannalar və Madaylar----- | 66 |
| IV Fəsil. Kimmerlər, skiflər və saklar----- | 130 |
| V Fəsil. Albanlar və Atropatenlilər----- | 210 |
| VI Fəsil. Azərbaycan dilinin təşəkkülünə dair nəticə----- | 239 |

Bədii redaktoru *R. Əzizova*
Texniki redaktoru *Z. Nəcəfova*
Korrektorları *Z. Məmmədova, E. Feyzullayeva*

REDAKTORDAN

Azərbaycan xalqının mənşəyi problemi əsrimizin 30- cu illərinin zillətli qeyri-millî siyasətilə yanlış bir istiqamətə yönəldildi. Aydınır ki, “Azərbaycan xalqı” deyiləndə, onunçoxsaylı türk dilində danışan əhalisi nəzərdə tutulurdu. Həmin dövrün ortalarında bu xalqın mənşəyi problemi heçə endirildi, “türk” və “türk dili” sözləri “azərbaycanlı” və “Azərbaycan dili” sözləri ilə əvəz edildi. Azərbaycan türk xalqı və dili yer adını təmsil edən ümumi məfhum içində əridildi. Azərbaycan xalqının yetkinləşməsi gedişində türk etnoslarının iştirakı tədqiqat obyektini kimi sönükləşdi, adda-budda eşidilən səslər isə siyasi yollarla kəsildi. Mədiyalılar Azərbaycan xalqının əcdadları kimi qələmə verilməyə başlandı.

30-cu illərdə xarici elmi ədəbiyyatda mədiyalıların mənşəyi barədə iki fikir mövcud idi. Bir fikrə görə onlar İran (fars) dillərinin birində, digər fikrə görə yerli qədim dillərin birində, yaxud elam dilinə yaxın bir dildə danışırdılar. Sovet və Azərbaycan elmində ikinci müddəə üstünlük təşkil edirdi. Lakin 60-cı illərdə bu müddəanı birinci fikir, yəni mədiyalıların irəndilli olması fikri üstələdi. Azərbaycan xalqının mənşəyi problemi dolaylandırıldı, tədricən iran dilli etnosların onun mənşəyində iştirak edən əsas etnik komponent kimi təbliğ edilməyə başlandı. Bu yalnız və subyektiv mülahizəni diletant tərəfdarları (müstəqil tədqiqat işi aparmayan tərəfdarları) çoxaldı. Nəticədə hələ 20-ci illərdə İran, sonra Sovet tarixşünaslığında meydana gəlmiş türk etnoslarının Azərbaycana XI-XII əsrlərdən etibarən gəlməsi ideyası yenidən baş qaldırdı. Bu əsassız ideyanı əbədiləşdirmək istəyən qüvvələr müəyyən siyasi məqsəd güdürdülər: guya Azərbaycan türkləri bu əraziyə gəlmədilər. Bu minvalla Azərbaycanın şimal hissəsi qədimdə Dağıstan dili (ləzgi, udi-udin dilli) əhalinin məskəni olması və sonralar onların türkləşməyə məruz qalması ideyası tədricən ortaya atıldı. Köhnə fikirlər heç bir tədqiqat işi aparılmadan yenidən canlandırıldı.

Eyni zamanda 60-cı illərdə türk etnoslarının Azərbaycanda XI-XII əsrlərdən əvvəl yaşamaları barədə ilk tədqiqatlar aparılmağa başlandı. Yeni tədqiqat istiqamətləri meydana gəldi. 70-ci illərdə erkən orta əsr qədim erməni qaynaqlarında türk mənşəli sözlərin, şəxs və yer adlarının ayırd edilməsi sahəsində mühüm iş görüldü. Sübut olundu ki, erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində müxtəlif etnik ad altında türk etnosları yaşayırdı, oğuz dilləri əsasında Azərbaycan türk dili yetkinləşirdi və ünsiyyət vasitəsinə çevrildi. 80-ci illərdə bu istiqamətdə tədqiqatlar davam etdirildi. Bu dövürdə yeni bir istiqamətdə araşdırmalar aparılmağa başlandı.

E.ə. III- I minilliklərə aid mixi, yaxud mismari yazılarda türk mənşəli sözlər, şəxs və yer adlarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində ilk elmi addımlar atılmağa başlandı. Məlum oldu ki, türk etnosları ta qədim dövrlərdən bu ərazinin sakinləri idilər və hələ ən qədim dövrlərdə geniş bir ərazidə türk etnoslarının yerdəyişmələri baş verirdi. Deməli, türk etnosları Azərbaycana gəlmə deyil, onun

ən qədim sakinləri olmuşlar. Son zamanlar Azərbaycan dilçiləri də tarixi həqiqətləri üzə çıxarılmaları üçün xeyli iş görərək elmi araşdırmaların əldə etdiyi leksikanı dilçilik baxımından qiymətləndirdilər. Lakin alimlərimiz, xüsusilə tarixçi alimlərimiz xeyli maneələrə, çətinliklərə, təzyiqlərə və hədə-qorxuya, siyasi damğalara məruz qalırdılar. Köhnə konsepsiya tərəfdarları onların haqqında bədnam fikirlər yaradır, yeni istiqamətdə aparılan elmi tədqiqat materiallarının çap etmirdilər. Beləliklə, türk etnoslarının tarixinin qədimləşdirilməsinə böyük sədd çəkildi.

80-ci illərdə mətbuat səhifələrində, Azərbaycan xalqlarının etnik tarixinə dair müxtəlif səpkili, bəzən diletant xüsusiyyətli məqalələr çap edilmiş, bu məqsədlə xüsusi kitablar buraxılmışdır. Qədim və erkən orta əsr tarixinə bələd olmayan belə adamlar mövcud nailiyyətləri öz adına çıxmış, köhnə, sübut olunmamış konsepsiyalara üstünlük vermiş, yeni istiqamətli tədqiqatları inkar edərək xalqın etnik tarixini daha da dolaylıya salmışlar.

Lakin son zamanlar çapdan çıxmış və çapı gözlənilən elmi əsərlər arasında öz sanballığı və elmi istiqamətlə fərqlənənləri az deyildir. Belə əsər müəlliflərindən biri də Qiyasəddin Qeybullayevdir. Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabın müəllifi tarix- etnoqrafiya və toponimika sahəsində çoxlu elmi məqalələri və dörd sanballı monoqrafiyası ilə elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu auditoriyasına yaxşı tanış olan alimlərdən biridir. Eradan əvvəl, daha qədim dövrlərdə Azərbaycanda türk etnoslarının yaşaması ideyasından və alınmış elmi nəticələrdən çıxış edən müəllif gərgin toponimik axtarışlar və araşdırmalar nəticəsində tamamilə yeni faktlar müəyyənləşdirmiş və bu səpkidə Azərbaycan xalqının etnik tarixinin düzgün işıqlandırılmasına önəmli dəlillər vermişdir. Onun toponimik tədqiqatları bir daha sübut edir ki, Azərbaycan türkləri bu ölkənin qədim sakinləri olmuş və öz doğma yurdlarında dillərinə uyğun yer adları yaratmışlar.

Məlumdur ki, bu və ya digər xalqın etnik tarixi barədə məlumat yazılı məxəzlərdən əldə edilir. Əgər yazılı qaynaqlarda kifayət qədər məlumat qalmamışdırsa, onda müxtəlif dövr yazılarında əks olunmuş yer (toponimlə) və şəxs (antroponimlər) adları başlıca məxəz yerini tutur. Qədim və orta əsr yer və şəxs adlarının dil mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb bir elmi prosesdir. Hər bir adın bu və ya digər dilə, yaxud onun leksikasına oxşadılması əlavə dəlillərlə əsaslandırılmalıdır. Çox təəssüf ki, qədim adların, xüsusilə mixi yazılarda əks olunmuş adların İran dilləri əsasında izahı çox hallarda təsadüfi oxşarlığa əsaslanmışdır. Son zamanlar və ilk dəfə mixi yazı adları türk dilləri əsasında izah olunmağa başlanmışdır. Q. Qeybullayevin əsəri bu sahədə atılan addımların davamı kimi qiymətləndirilsə belə, bir çox yeni toponimik və onomastik vahidlərin elmi təhlilini özündə əks etdirir. Kitabdakı bir çox qədim (mixi yazı və s.) yer və şəxs adlarının toponimiya elmi baxımından təhlili ilk dəfə Q. Qeybullayev tərəfindən verilmişdir. Adlar türk dilləri əsasında nəinki mənalandırılır, eyni zamanda onların türk aləmindəki müqabilləri müəyyənləşdirilir. Bu da, adın etimologiyasına əlavə dəlil kimi böyük bir zəhmət

hasilidir.

Zəhmətkeş alim Qiyasəddin Qeybullayevin çapa təqdim olunmuş əsərində yer və şəxs adlarının əksəriyyətinin elmi təhlili biliyimizin indiki səviyyəsində qəbul edilə bilər. Toponimlərin bə tarixi şəxs adlarının elmi təhlili işində müəllif müsbət səriştə əldə etmiş və bu sahədə böyük iş görmüşdür. Əsər oxucular üçün çox qiymətli bir hədiyyədir. Bu kitabdan Azərbaycan xalqının etnik tarixi ilə maraqlanan şagird və tələbələr, müəllimlər, geniş oxucu kütləsi faydalana bilərlər.

Yusif Yusifov
tarix elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

Azərbaycanın hər iki hissəsinin aparıcı etnosu olan türk mənşəli Azərbaycan xalqının, Dağıstan dilli (ləzgilər, avarlar, saxurlar, udinlər, xınalıqlılar, qızlılar və buduqlular) və İran dilli (talışlar, kürdlər və tatlar) azsaylı xalqların etnogenez problemi indiyədək Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasında xüsusi tədqiqat predmeti olmamışdır.

Mövzuya keçməzdən əvvəl onun predmeti haqqında aydınlıq yaradılmalıdır. Etnik proses etnosların (qəbilələrin, tayfaların, xalqların) dəyişməsi, yeni etnik birliklərin yaranması prosesidir. Etnik prosesləri, yaxud etnogenez prosesini öyrənmənin sahəsi etnoqrafiya elmində etnik tarix adlanır. Etnik tarixin tədqiqi etnogenetik tədqiqatdır. Etnogenetik proses, yaxud etnogenez etnosun etnik özünəməxsusluğunun, etnik sifətinin formalaşması prosesində baş verən tarixi proseslərin məcmudur.

Oxuculara təqdim olunan bu əsər azərbaycanlıların etnogenez problemi ilə bağlı araşdırılması sahəsində yeni addımdır. Bununla əlaqədar olaraq “azərbaycanlılar” anlayışı haqqında bir neçə söz demək zərurəti yaranır. Azərbaycanın hər iki hissəsindəki türklər və Şimali Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar “azərbaycanlı” adlanır, çünki Azərbaycanda məskundurlar. Bu “Azərbaycan” adının coğrafi anlayış olmasından irəli gəlir. Cənubda qədimdən Manna, Maday (Midiya) və Atarpatkan (VII əsrdən Azərbaycan, daha dəqiqi Adarbaycan), şimalda Alban (Appan) adlanmış iki hissənin “Azərbaycan” adlanması tarixdə vətəndaşlıq hüququna malikdir. Ona görə ki, əvvələn, hələ er. əv. I minillikdə ölkənin hər iki hissəsində çoxluğu təşkil edən və ona görə aparıcı rolə malik olan türkmənşəli etnoslar yaşayırdı. İkincisi, Atropatena və Albaniya (Appan) VI əsrdə İran Sasanilər dövlətinin (Dərbənd qala divarında VI əsrə aid farsca yazıda “Aturpatkan” adının qeyd olunması göstərir ki, o vaxt Dərbəndə qədərki ərazi Sasanilər dövlətinin tərkibində Atropateniya- Azərbaycana məxsus idi), VII əsrin ortalarından Ərəb xilafətinin tərkibində bir inzibati vahidə daxil idi. Üçüncüsü, indi Şimali Azərbaycanın Kürün Arazla birləşdiyi yerdən Xəzərə qədər olan hissəsindən cənubda yerləşən ərazisi (Sabirabad, Saatlı, Salyan. Neftçala, Biləsuvar, Cəlilabad, Masallı, Lənkəran, Lerik, Yardımlı və Astara rayonları) tarixən Maday (Midiya), VII əsrdən sonra ərəbcə “Azərbaycan” (daha dəqiqi Adarbaycan, yaxud Azarbaycan) formasını almış Aturpatkan dövlətinə mənsub idi. Başqa sözlə, tarixən Cənubi Azərbaycana məxsus ərazinin bir hissəsi indi Şimali Azərbaycanın tərkibindədir. Deməli, Azərbaycan müəyyən tarixi səbəblər üzündən iki hissəyə parçalanmış vahid ölkə, azərbaycanlılar isə iki yerə bölünmüş vahid türkmənşəli etnosdur.

Hazırda “azərbaycanlı” dedikdə həm bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycan ərazisində-cənubda Manna, Midiya və Atropatkan, şimalda Alban dövlət qurumlarını yaratmış türkdilli azərbaycanlılar və həm də bu etnosla yanaşı

yaşamış, onun tarixi müqəddəratının iştirakçıları olmuş Qafqazdilli və İrandilli etnik qruplar nəzərdə tutulur. Bunların hamısı bütünlükdə Azərbaycan xalqıdır. Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətinin təşəkkülündə, mənəvi simasının formalaşmasında bu kiçik xalqların da rolu şübhəsizdir. Lakin “Azərbaycanlı” dedikdə bu anlayışın iki cəhətini ayırd etmək lazımdır: türkmənşəli əhali üçün “azərbaycanlı” konkret özünüadlandırma (məhz “türk dili” anlamında “Azərbaycan dili” ifadəsi hələ X əsr müəllifləri Əbu Peyhan Bıruni və Xətib Təbrizi tərəfindən işlənmişdir, Babək üsyanı ilə əlaqədar məlumatlarda XI əsrin görkəmli Azərbaycan filosofu Əbülhəsən Bəhmənyarın Babəki “azərbaycanlı”, ərəbcə “əl Azərbaycani” adlandırması məlumdur), Qafqazmənşəli və İranmənşəli kiçik xalqlar üçün “azərbaycanlı” ümumi, birləşdirici adlandırma, Çünkü, bu azsaylı xalqların “azərbaycanlı” adlanması onların Azərbaycan ərazisində məskun olmaları ilə bağlıdır, özlərinin etnik adları – konkret özünüadlandırmaları isə başqadır: udin, ləzgi, avar, saxur, tat, talış, kürt və s. Deməli azərbaycanlıların təşəkkülü dedikdə Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqların təşəkkülü nəzərdə tutulur: həm çoxluğu təşkil edən və özünüadlandırması “azərbaycanlı” olan türklərin, həm də etnik adları olan, lakin Azərbaycan ərazisində məskun olduqlarına görə “azərbaycanlı” adlanan azsaylı xalqların. Bununla əlaqədar qeyd etmək istəyirəm ki, yaxın keçmişdə respublikamızda irəli atılmış türkcülük ideyasının əleyhinəyəm. Mən qəti inandırırım ki, Azərbaycanın cənub hissəsinin ərazisində və ona bitişik bölgələrdə türk mənşəli etnoslar er. əv. III minillikdən, şimalda er. əv. I minillikdən artıq aparıcı rola malik olmuşlar. Təqdim etdiyim kitabın qarşısına qoyulmuş əsas məqsəd də bu konsepsiyanın sübut edilməsindən ibarətdir. Lakin həmin etnosların heç biri türk adlanmamışdır. Bu fikir düzdür ki, “türk” etnonimi Altayda yalnız bir etnosun adı olmuşdur və sonra bu ad Altay –dil ailəsinin qollarından birinə şamil edilmişdir. Beləliklə, mən Azərbaycan ərazisində er. əvvəl türklərin yaşadığını dedikdə özünü türk adlandırmış tayfaları yox, Altay–dil ailəsinin Türk qoluna mənsub edilə bilən qədim etnosları nəzərdə tuturam. Başqa sözlə, Altay–dil ailəsinin Türk qoluna mənsub etnoslar Azərbaycan ərazisində eradan əvvəl yaşayırdı, lakin özünü türk adlandıranlar isə buraya yalnız erkən orta əsrlərdə, kompakt halda isə XI–XII əsrlərdə Səlcuq oğuzları ilə gəlmələr.

Bəzi mətbuat səhifələrində Şimali Azərbaycan ərazisində Alban etnik adını daşıyanların türkmənşəli olması barədəki fikrimə qarşı çıxırlar. Mən bu cür mülahizələri rədd edirəm. Albanların türkmənşəli olması tekzib olunmaz faktlara söykənir: alban şəxs adlarının və Albaniya toponimlərinin türkcə olması. Aşağıda bu faktlar verilmişdir. Mən tamamilə əminəm ki, Azərbaycan ərazisində er. əvvəlki minilliklərdə türkmənşəli etnosların yaşaması haqqında konsepsiyam gec-tez Azərbaycan tarixində öz yerini tutacaqdır.

Kitabın həcminə görə Azərbaycan xalqının bütünlükdə təşəkkülü probleminin həllini vermək mümkün deyil. Ona görə bu əsər əsas etibarilə Azərbaycan türklərinin mənşəyinə həsr olunmuşdur. Bunun bir neçə səbəbi var.

Əvvələn, türkmənşəli azərbaycanlıların mənşəyi probleminin həllində Azərbaycan tarixşünaslığında çox böyük ədalətsizlik-tarixi həqiqətə biganəlik mövcuddur. Bəzi rus, erməni və gürcü tarixçilərinin saxta fikirlərini olduğu kimi qəbul edərək tarixşünaslığımıza daxil etmiş yüksək adlı-sanlı tarixçilərimiz Azərbaycanda türkmənşəli etnosların qədim tarixini bilərəkdənmi, bilməyərəkdənmi amansızlıqlaheçə endirmiş və türklərin buraya orta əsrlərdə gəlmə olmasını sübut etməyə doğru yönəldilmiş konsepsiya yaratmışlar. Aşağıda tarixşünaslığımıza özünə möhkəm yer eləmiş bu qondarma konsepsiyanın mahiyyətini açacağıq. Sanki bu cür tarixçilərimizdə türk sözünə, türk varlığına, türk mədəniyyətinə qarşı nifrət hissi var, səbəbini bilən yoxdu. Rus, erməni, gürcü və fars tarixçilərinin, ümumiyyətlə, türklərin, xüsusilə Azərbaycan türklərinin tarixini saxtalaşdırmaqda niyyətlərini başa düşmək olur: bu tarixçilərin mənsub olduğu xalqlar ara-sıra mərhələlər istisna olmaqla tarix boyu türklərin hakimiyyəti altında olmuşlar. Bu tarixi həqiqət onlarda türklərə, o sıradan azərbaycanlılara qarşı kin doğurur və onlar türk xalqlarının, o sıradan azərbaycanlı türklərin qədim tarixini hər vasitə ilə saxtalaşdırmaq labir növ “əvəz” çıxırlar.

Türklərin Azərbaycan ərazisinə orta əsrlərdə gəlmə olması haqqında Azərbaycan tarixşünaslığında əksini tapmış konsepsiya, azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi qovulmasının və Azərbaycana qarşı ərazi iddiasının tarixi baxımdan əsaslandırılmasına xidmət edən erməni tarixşünaslığına bütün parametrlərdə uyğundur.

İkincisi, doğrudur, er. əv. VII əsrdən başlayaraq eramızın XII-XIII əsrlərinə qədər Y. B. Yusifova görə, Azərbaycan tərəfə türk etnoslarının üç böyük axını olmuşdur (186). Lakin onlardan əvvəl burada yerli, avtohton türkmənşəli etnoslar-Manna, Maday, Kas, Alban, Kaspi və b. yaşayırdı və Azərbaycan ərazisində Manna, Maday Atropatena və Alban dövlətləri də bu etnosların qurumlarıdır. Ona görə Azərbaycan xalqının təşəkkülü problemini araşdırdıqda əvvəlcə türkmənşəli azərbaycanlıların mənşəyi problemi həll edilməlidir, çünki bununla Azərbaycanda yaşayan əzsaylı xalqların etnogenezinin həlli üçün də meydan açılır.

Üçüncüsü, Azərbaycanın əzsaylı xalqlarının mənşəyi haqqında qabaqkı əsrlərimizdə (83; 85) danışmış və bu barədə araşdırmalarımızın nəticələrini vermişik. Xüsusilə, Qafqaz-dil ailəsinin ləzgi dilləri qrupuna aid olan dillərdə danışan udinlərin, avarların, saxurların və ləzgilərin hələ Alban dövləti vaxtında şimal-qərbdə və şimal-şərqdə yaşadıklarını yazmışıq. Bu xalqların bir hissəsi Dağıstan ərazisində yaşadığına görə, Dağıstan tarixçilərinin də onların mənşəyinə dair tədqiqatları vardır. Lakin Azərbaycan xalqının etnogenezi probleminin saxta həlli ucbatından Dağıstandilli (yaxud ləzgidilli) xalqların mənşəyi barədə yazmış tədqiqatçılar tarixi faktların məcrasından kənara çıxaraq bu məsələdə yanlış nəticələrə gəlmişlər ki, bu da öz növbəsində indi bəzi ləzgi xadimlərinin Azərbaycana qarşı tarixi obyektivliyə uyğun olmayan ərazi iddialarına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, rus və erməni tarixçilərinin əsərlərindəki saxta

baxışlar əsasən Azərbaycan türklərinə qarşı çevrilmişdir. Bu əsərlərdə Azərbaycandakı Dağıstandilli və İrandilli azsaylı xalqları və hətta Dağıstan xalqlarını türk azərbaycanlılara qarşı qoymaq meyli vardır. Çünki ermənilər azərbaycanlılara qarşı torpaq iddiasını əsaslandırmaq üçün əvvəlcə türk azərbaycanlıların bir etnos kimi tarixi özünəməxsusluğunu inkar etməyə çalışırlar. Bunun üçün Azərbaycan dilinin Azərbaycandakı azsaylı xalqların və Dağıstan xalqlarının dillərinə çoxmin illik təsirini danmaq vacib idi. Məsələn, 1969-cu ildə S. Q. Barxudaryan adlı bir erməni XI-XII əsrlərdə “Dərbənd Erməni-Alban çarlığı” adlı dövlətin mövcud olması haqqında Yerevanda məqalə yazmışdı (Бархударян С.Г. Дербентское армянско-албанско царство.» Историко-филологический журнал», 3, 169) Əslində tarixdə belə dövlət olmamışdır. Məqsəd azərbaycanlıların başı üstündən ermənilərlə Cənubi Dağıstan xalqları arasında körpü salmaqdan ibarət idi. Az sonra 1977-ci ildə O.İ. Vinqradova və Q. A. Klimov adlı rus dilçiləri Dağıstan dillərində erməni sözlərinin olması haqqında Moskvada məqalə yazdılar (Бах О.И. Виноградова Г.А. Климов. Об арменизмах в Дагестанских языках.» Этимология»-1977», М., 1979). Onlar yazırdılar ki, Dərbəndə “Alban-Erməni” yox, “Erməni çarlığı” olmuşdur. Bunu “sübut” etmək üçün onlar Azərbaycan dilindən həm erməni dilinə, həm də udinlərin, ləzgilərin, saxurların, qızların və b. dillərinə keçmiş sözlərin ermənimənşəli olduğunu göstərmişlər. Yəni, guya bu sözlər əslən ermənicədir və Dağıstan xalqlarına da ermənilərdən keçmişdir: *astar, kələz, təndir, zol, zibil, kələm, şor, xaç, car* (“söz” mənasında, məsələn “car çəkmək”), *dev* və s. Bu nədir? Bu türkdilli Azərbaycan xalqına və Azərbaycan dilinə qarşı məqsədyönlü, planlı təxribatın bir tərəfidir.

Çox təccüblüdür, Q. A. Klimov kimi məşhur dilçi bilmir ki, bir dildən başqa bir dilə sözlərin keçməsinə müəyyən qanunauyğunluqlar var: bu dillərdə danışan xalqlar bilavasitə qonşuluqda yaşamaq və deməli, dilləri əlaqədə olmalıdır. Heç vaxt bir etnos qonşu xalqın başı üstündən aralıda yaşayan xalqın dilindən söz qəbul edə bilməz. Dağıstan xalqları heç vaxt ermənilərlə qonşu olmamışlar və deməli, qədimdə Dağıstandilli xalqlara azərbaycanlıların başı üstündən ermənilərdən sözlər keçə bilməzdi.

Erməni dili belə qüvvətli təsir gücünə malik idisə, nə üçün ermənilər azərbaycanlıların toy mərasimi ilə bağlı sözləri sözləri və ifadələri erkən orta əsrlərdən bəri işlədirlər: hademasi (elçilik vaxtı qızın ailəsinin “hə deməsi”), beh tal (elçilik vaxtı oğlan tərəfin qızgildə beh qoyması), nşan (qıza nişan aparılması), şal (nişanda üzük-şal aparılması). Qıxaçik (azərbaycan dilindəki qlux “baş” sözündən, qız əvəzinə başlıq verilməsi), vekilper (gəlinin dini nigah kəsmək üçün “vəkil verməsi”, yəni vəkil təyin etməsi), qalankrel (toydan əvvəl tərəflərin qalan, yəni kalım haqda razılığa gəlməsi), makarbaşi (mağarbaşi, yəni toya başçılıq edən), tsitqağan, yəni sütqalan (qızın anasına süd kalımı, südpulu verilməsi), xalat (bəyə toyda xələt verilməsi), plova, çuxa (bəyə toyda çuxa geyməsi), zurna, tamada, puçaq (gəlin üçün oğlan evində bucaq yaxud gərdək düzəldilməsi), arakast (oğlan evində

otağın bir bir tərəfini gəlin üçün palaz-kilimlə “arakəs mə” edilməsi) və s. (Бах А.Е.Тер- Саркисянц. Брак и свадебный чикл у армян.Вторая половина XIX – начала XX века. « Кавказский этнографический сборник»,том IX, 1989,с. 251,252-260, 264, 265, 266, 267, 268). Halbuki hər bir xalqın toy mərasimi onun mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğuna görə, bu mərasimlə bağlı adətlərin adları da həmin xalqın dilindəki sözlərdən ibarət olur. Milli mədəniyyətimizin və dilimizin qonşu xalqlara təsiri məsələləri monoqrafik şəkildə indiyədək araşdırılmadığına görə, erməni tədqiqatçılarıhər vasitə ilə bu təsiri erməni mədəniyyətinin və dilinin təsiri ilə əvəz etmişlər.

İndi olduğu kimi, qədimdə də Kürdən cənubda heç bir Qafqazdilli, yaxud İrandilli xalq yaşamamışdır. Oranın köklü əhalisi türklər olmuşlar. Məhz buna görə də erməni, rus və gürcü tarixçiləri Kürdən cənubdakı Azərbaycan ərazisinin IV əsrə qədər ermənilərə məxsus olduğunu, əhalinin isə əsasən ermənilərdən ibarət olduğunu yazırlar. Bununla da Azərbaycan türklərinin köklü olması inkar edilir. Ermənilərdən Yeremyan, Mnasakanyan Akopyan və b. bu barədə çox yazmışlar. Ruslardan A. P. Hovoseltsev onların sıralarındadır (бах: 2). Gürcü tarixçisi Q. A. Melikişvili də onlara dayaq olur. Onun fikrini rusca olduğu kimi veririk: “Все вышесказанное дате основание утверждать, что вплоть до конца IV в., за исключением небольшого отрезка времени в 30 – 60 гг. этого столетия, армяно- албанская граница проходила по реке Кура, а области Сакамена, Арцах, Ути, Гардман и другие входили в состав Армянского царства».(Q.A.Melikişvili.К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959,с.18). Aydınır. Guya IV-əsrin sonunadək Kürdən cənubdakı torpağımız bizimki deyildi, deməli,onun fikrincə orada türk əcdadlarımız da yaşamırdı.

Əsərdə diqqətin türkdilli azərbaycanlıların mənşəyinə doğru yönəldilməsinin səbəbi budur.

Bununla əlaqədar olaraq bir məsələni oxucunun nəzərinə çatdırmaq lazımdır. Azərbaycan ərazisində miladdan əvvəlki minilliklərdən başlayaraq əhalinin aparıcı hissəsini Altaymənşəli, yaxud türkmənşəli etnoslar təşkil etmişlər, lakin bu etnosların heç birinin atnik adı, yaxud özünüadlandırması konkret “türk” etnonimi deyildi. Azərbaycan ərazisinə özünüadlandırması “türk” olan tayfalar erkən orta əsrlərdə gəlmişlər. XI əsr Azərbaycan şairi Qətran Təbrizinin “Türküstandan qalxıb gələn bu türklər” ifadəsi də məhz səlcuq oğuzlarına aiddir, çünki oğuzların etnik adı türk idi. XIV əsr tarixçisi Əbdürrəşid Bakuvi yazır: “Astroloqlar təsdiq edirdilər ki, o (Təbriz şəhəri- Q. Q.) türklər (yəni oğuzlar-Q. Q.) tərəfindən tutulmayacaqdır”(18, 67). Halbuki Təbriz necə deyərlər, Nuh əyyamından türkmənşəli əhalinin məskəni olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, İran alimləri də məhz Cənubi Azərbaycan şəhərlərində əhalinin binadan türk o lmadığını sübut etmək üçün belə məlumatlardan məhərlə istifadə edirlər. Ona görə bu əsərdə biz Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim etnoslar üçün Altay dil ailəsinin Türk qoluna mənsub olması mənasında “türkmənşəli” və “türkdilli” ifadələrini

işlədəcəyik.

Azərbaycan xalqının mənşəyi probleminin araşdırılması prosesində qarşıya çıxan əsas çətinlik-məhz qədim və erkən orta əsrlərə aid yerli mənbələrin olmamasıdır. Bir tədqiqatçı araşdırdığı problemə dair əsər yazır və bununla həmin problemin həllini bitmiş sayırsa, bu həmin tədqiqatçının problemə dərinlən bələd olmadığını göstərir. Ona görə də müəllif xalqımızın mənşəyi problemini tam və bitkin həllinə nail olduğunu söyləmək iddiasında deyil. İctimai elmlər sahəsində tədqiqat əsas etibarilə üç tərkib hissədən ibarət olur: materialın toplanması, sistemləşdirilməsi və təfsiri, şərhı. Əsər müəllifin bu sahədə araşdırmalarının ilkin yekunudur. Qaranlıq, düyünlü məsələlər çoxdur. Kitabı oxuduqda oxucunun özündə də suallar ortaya çıxacaq və onların hamısının cavabını tapmayacaq. Lakin müəllif əmindir ki, problemin bu səpkidə qoyuluşunun düzgünlüyünə oxucuda şübhə yaranmayacaq. Elədirsə, onda müəllifin irəli sürdüyü konsepsiyanın gələcək tədqiqatçılar üçün örnək olacağına arxayınlıq yaranır.

İ FƏSİL

AZƏRBAYCANLILARIN MƏNŞƏYİ HAQQINDA MÖVCUD KONSEPSİYA

Hər bir xalqın təşəkkülü tarix boyu davam etmiş arasıkəsilməz etnik prosesin nəticəsidir. Təbiətdə kimyəvi, fiziki və bioloji proseslərdə olduğu kimi, cəmiyyətdə gedən etnik proses də müəyyən komponentləri qəbilələr, tayfalar, xalqlar və millətlər, bir sözlə, etnoqrafiya elmində qəbul edildiyi kimi, etnoslardır. Konsolidasiya (etnik mənsubiyyətə qohum etnosların qaynayıb qarışması prosesi) və assimilyasiya (etnik mənsubiyyətə müxtəlif etnosların arasında gedən prosesdə onlardan birinin digərini dilindən məhrum etməsi və özünə qatması prosesi) prosesləri nəticəsində bir ad altında məlum etnos müəyyən tarixi mərhələdən sonra tarix səhnəsindən çıxır, başqa adla bir etnos yerini tutur, biri əriyib gedir, digəri hakim mövqeyə malik olur. Müasir xalqlar bu proseslərin əsasında yaranmışdır. Deməli, etnik proses ayrı-ayrı etnik komponentlərin-etnosların hissələrinin əhəmiyyətli, zəruri dəyişməsi, yeni etnik adda etnosların yaranması prosesidir. Belə də demək olar: hər bir etnosun formalaşması etnik özünüadlandırmanın yaranmasıdır; bu o deməkdir ki, tarix boyu bir etnik adla məlum etnos etnik proses nəticəsində müəyyən mərhələ keçdikdən sonra başqa etnik adla malik olur. Ona görə hər bir xalqın mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün, onun təşəkkülünə gətirib çıxarmış və etnik prosesin bütün mərhələlərində iştirak etmiş komponentləri müəyyən etmək lazımdır. Başqa sözlə, xalqımızın mənşəyini araşdırmaq üçün Azərbaycan ərazisində tarix boyu məskun olmuş etnosların adlarını və onların etnik mənsubiyyətlərini üzə çıxarmaq gərəkdir. Bu işi tarixi mənbələr əsasında görmək olar. Lakin tariximizin müxtəlif dövrlərində etnik prosesdə iştirak etmiş etnoslar barədə yerli yazılı mənbələr yoxdur. Başqa dillərə aid mənbələrdəki məlumatlar isə çox azdır, səthidir, həm də çoxmin illik tariximizin bütün dövrlərini eyni dərəcədə əhatə etmir. Azərbaycan xalqının mənşəyi haqqında tarixi həqiqətdən kənarında duran fikirlərin yaranmasının əsas səbəbi də budur.

Azərbaycan tarixşünaslığında mənşəyimiz haqqında mövcud konsepsiyanın müddəaları qısaca aşağıdakı kimidir.

Əvvəlcə Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış ulu əcdadlarımız barədə. Cənubi Azərbaycan ərazisində və ona bitişik bölgələrdə er. əv. III minillikdən başlayaraq kuti, lulubi, subi, er. əv. II minillikdən kas (kaşsu) adlı tayfalar yaşayırdılar. Bu tayfaların etnik-dil mənsubiyyətləri məlum deyil. Avropa tədqiqatçıları (Q. Hüzinq, E. Hersveld, R. Girşman, A. Kammenhuber, C. Kameron və b.) hesab edirlər ki, Ön Asiyada bir qədim dil ailəsi olmuşdur (bax: 44, 65). Bu dil ailəsini şərti olaraq “Kaspi” və ya “Zaqro-Elam” adlandırmaq olar (44,

70). Kutilər, lulubilər. Elamlılar, kaslar, hürritlər, sonra da mannalar və b. qədim Şərq xalqları da həmin dillərdə danışan etnoslar idi; amma elamlılar mənşəcə dravid dillərinə (Hindistanda bir dil ailəsi) mənsub bir dildə (103,11), hürritlər isə urartulular ilə birlikdə Qafqaz dillərinə qohum dildə danışmışdılar (132), İran yaylasının qərb əyalətlərində Kaspi-dil qrupu adlanan tayfalar məskun idi. Bura elam, lulube, kassit və kuti tayfaları daxil idi (43,68-69); lakin kutilərin adları bəzi məlum olan qədim Şərq dilləri vasitəsilə izah olunmuş (102, 109); Kutü dili bəlkə də Elam-dil qrupuna yaxın idi (102, 109); Manna dili Elam və ya Şərqi Qafqaz dillərinə yaxın idi (102, 206); amma kas (asur mənbələrində kaşşu) dilinin Elam dili ilə qohumluğu sübut olunmayıb (103,87); lulube dili elam dilinə (102,101), kutü dili Qafqaz dillərinə, yaxud hürrit dilinə yaxın idi (103,88); amma İran Azərbaycanı ərazisində asur mənbələrindən məlum bəzi şəxs adlarının hürrit dilinə mənsub olması şübhəlidir. (103,116); Urmiiya gölünün ətraf ərazisində kassit etnosuna mənsub qruplar yaşayırdı (102,120); lulubelər elamlılara və kaslara (kassitlərə) yaxın idi (101,265); hürritdilli tayfalar Mannada Urmiiya gölü ətrafında məskun idilər (102,226); lulubelər hürritlər deyildilər, elamlılara qohum idilər (102,101); kutü dili elam, kassit, lulube və kaspiləri əhatə edən dil ailəsinə mənsub idi (102,110); kutilər dilcə Şimal Şərqi Qafqaz qrupuna aiddir (103,88); kassitlər elamlılarla qohum idilər (102,121), amma “kassit panteonu (allahların adları-Q. Q.) elamından tamamilə fərqlənir” (102,134); kassitlər və kaspilər qohum tayfalar idilər (103,87); kaspilər Kassit-Elam dil qrupuna mənsub idi (102,138); elam dili Qafqaz dillərinə yox, Dravid dillərinə (Hindistan ərazisində yaşamış qədim yerli əhalinin dili-Q. Q.) qohumdur (103,86,108); “Kaspi dil qurupu” mövcud olub (44,65), Midiya və Manna ərazisində yaşayanlar Elam-Kaspi dil mənsubiyyətli idi; er.əv. X-IX əsrlərə qədər gələcək Midiyanın qərb və mərkəzi əyalətləri eynicinsli, yaxud yaxın qohumluğu olan kütlə idi; bu kütlə ya Kaspi, ya Elam-Kaspi, ya da Zaqr adlandırıla bilən etnik kütlə idi (44,84); kaspilər kassitlərə qohum idilər (44,79); elamlılar, kaspilər və lulubelərin dili “Kaspi” dilləri (44,72,85) idi. (Ədalət naminə demək lazımdır ki, İ. H. Əliyev ehtimal edilən Kaspi dil ailəsinə Ural-Altay dillərini də daxil etmiş, lakin bu fikri inkişaf etdirməmişdir.-44, 85); lulubilər elamlılara, axırıncılar isə kassitlərə yaxın idilər (44, 81); Kaspi dil özəyi vardı, sonra ondan elam, kassit və lulube dilləri ayrılıb; Midiya ərazisindəki kütlə Kaspi, yaxud Zaqr-Elam mənşəli idi (44, 91); Midiya ərazisində elamdilli etnik ünsür təxminən üç min il ərzində izlənilir (44, 97); Mannanın Urmiiya ətrafı ərazisinin əhalisi hürrit-lulubidilli idi (44, 64); Urmiiya ətrafı hövzələrin qərb və şimal rayonlarında vaxtaşırı hürrit əhalisi haqqında xəbər verilir (47,126); ola bilər Urmiiya ətrafı əyalətlərdə kassit etnosunun hansısa qrupları yaşamışdır (47, 126); Urmiiya gölü rayonunda Zaqr-Elam qrupuna mənsub tayfalar-elamitlər, kutilər, kassitlər və lulubilər məskun idi (131, 11); Yuxarıda adları çəkilən tayfaların dillərini bir ailədə birləşdirmək üçün deyəsən əsas yoxdur (47, 126); son tədqiqatlar kassit dili ilə elam dilinin qohumluğunu təsdiq etmir (47, 126); fərziyyə şəklində

İran yaylasında Elam elementinin geniş yayıldığıını demək olar (47,133); kassid dili ilə Elam dili qohum deyil; kassitləri kaspilərlə eyniləşdirməyə inanmaq çətinidir, baxmayaraq ki, bu qohumluğa güman var (47,129); lulubilər elamlılarla qohum deyil (47,127); Mannada hürrit və lulubi ünsürlərinin nisbəti məsələsi aydın deyil (47,127); Urmiya gölü ətrafı ərazisində və cənubda bir-birinə yaxın olan elam, lulube və kassitlər yaşayırdılar (134.117); mannalıların əhalisi hürrit (yəni Qafqaz-Q. Q.) Zaqro dillərinə aid dildə (134,140) danışır; (İ, Markvart yazmışdır ki, bu hürritlər sonra iranlılaşdılar, başqa sözlə farslaşdılar). Manna tayfalarının dillərini “Zaqro-Elam” dil qrupu adlandırmaq olar (134, 140); Manna əhalisi er, əv, IX-VII əsrlərdə Şimali Qafqaz dillərində danışır (132, 117)” “yerli və coğrafi adların təhlili isə hələlik Manna dövlətində əhalinin dil mənsubiyyətini dəqiq müəyyən etməyə imkan vermir” (114, 39); Cənubi Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətini qədimdə hürrit (yəni, Qafqaz, yaxud Dağıstan) dilli əhali təşkil edirdi (115,34).

Lap bu yaxında İqrar Əliyev M, N. Poqrebova adlı bir rus tədqiqatçısı ilə şərikli məqalə çap etdirmiş və yazmışlar ki, guya Cənubi Azərbaycan ərazisində, Urmiya gölü ətrafında əhali qədimdə hürritdilli idi (47, 136). Müəlliflər xüsusi olaraq həm də qeyd edirlər ki, Şimali Azərbaycan ərazisində- Albaniyada Şimal-Şərqi Qafqazdillilərdən (başqa sözlə, Dağıstandilli çeçen-inquşlardan- Q. Q) başqa dildə danışan əhali ola bilməzdi (47, 136).

Deməli, Cənubi Azərbaycanın qədim sakinlərinin ən qədim zamanlardan er. əv. VIII-VII əsrlərə qədər (yəni guya iranlılaşmasınadək) “Zaqro-Elam”, “Kaspi”, “Hürrit”, “Hürrit-Lulubi” “Hürrit-Şimali-Şərqi Qafqaz” və s. dillərində danışması göstərilir. Lakin Manna və Midiya ərazisində Assur mənbələrində çəkilən şəxs adlarının və toponimlərin elam, urartu, hürrit, yaxud müasir Qafqaz dillərində olmadığı yazılır və “qədim yarlı dillərdədir” ifadəsi (134, 14; 102, 167) ilə kənara qoyulur.

Oxucu yuxarıda kutilərin, lulubilərin, kasların, mannaların və kaspilərin etnik mənsubiyyətləri haqqında deyilənlərə diqqət yetirsə sezər ki, bu fikirlər bir-birilə qətiyyətən uzlaşmayan ziddiyyətli mülahizələrdir. Aydın hiss olunur ki, nə Avropanın tədqiqatçıları, nə də onların dediklərini təkrarlayan rus, gürcü və Azərbaycan tarixçiləri bu məsələdə aydın təsəvvürə malik deyillər. Beləliklə, Cənubi Azərbaycan ərazisində er. əv. III minillikdən er. əv. I minilliyin əvvəllərinə qədər akkad, assur və urartu mənbələrində adları çəkilən yerli etnosların etnik mənsubiyyəti aydınlaşdırılmamış qalır, ümumi şəkildə onların hürritdilli (yəni, Qafqazdilli) və Elamdilli olması göstərilir.

Bu konsepsiyaya görə er. əv. II minilliyin sonlarında və I minilliyin əvvəllərində İran yaylasına, o cümlədən indiki Cənubi Azərbaycan ərazisinə Cənubi Rus çöllərindən Qafqaz yolu ilə İrandilli (bir fikrə görə, Hind-İran dilli) tayfalar-farslar və madaylar gəlirlər (88, 340). Midiyalıların dili və erməni dili Hind-Avropa dil ailəsinə daxil idi (50, 100). Bir yerdə gəlmiş farslar və madaylar er. əv.

800-ci ildə ayrıldılar. İrandilli mədaylar və farslar Orta Asiya tərəfdən gəlirlər, çünki er. əv. II minilliyin axırmcı rübündə Zərdüş peyğəmbər oradakı arilər (yaxud irandillilər) içərisində fəaliyyət göstərirdi. (114, 130). Gələnlər at basdıran və oda sitayiş edən etnos idi. Azərbaycan ərazisindəki kurqanlar da bu etnosa aiddir (48,57). Bilmək olmur ki, kurqanlarda insanla yanaşı at basdırmaq adəti nə vaxtdan İran mənşəli tayfaların adəti idi? Er. əvvəl I minillikdə Altay, Tuba və Şərqi Qazaxıstan ərazilərini əhatə etmiş Taqar, Karasuk və Pazırık arxeoloji mədəniyyətlərinə aid kurqanlardakı çoxlu at skeletləri olmaya arilərə məxsusdur?

Altayda, Qazaxıstanda və Orta Asiyada yaşamış Altay tayfalarının at basdırmaq adəti barədə istənilən qədər fakt göstərmək olar. Bu adət skiflərdə, saklarda, massagetlərdə, sarmatlarda, sonra da hunlarda və oğuzlarda vardı. Rus tarixçiləri özləri yazırlar ki, (bax: “Очерки истории СССР. III-IX vv.M.,1958, s. 394) Türk xaqanlığı dövründə (VI-VII əsrlərdə) türklər göy və yer allahlarına at qurban kəsirdilər. İstəmi xaqan 572-ci ildə öldükdə onunla qəbrə at kəsib qoymuşlar və kurqan düzəltmişlər. A. P. Potapov yaxın keçmişə qədər Altayda at qurban kəsmək adətinin təsvirini vermişdir (158,20). Atdan hərbi məqsədlə istifadə etməyin yalnız İran mənşəli etnoslara məxsus qayda hesab edənlərdən soruşan yoxdur ki, bəs böyük əraziləri keçən, qədim Şərqi bir sıra dövlətlərinin ordularını məğlub edən türk kimmlər, skiflər, saklar bəs nə ilə hərəkət edir və vuruşurdular? İqrar Əliyev nəinki Cənubda, hətta Şimali Azərbaycanda er. əv. I minilliyin ortalarından sonrakı Azərbaycan maddi mədəniyyətinin İran mənşəli olduğunu yazmışdır (50,49).

Er. əv. VIII əsrdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Manna dövləti yaranır. Bu dövlət guya məhz yerli “Kaspidilli”, yaxud “Hürritdilli” əhaliyə aid idi. Lakin Manna ərazisində hələ er. əv. IX əsrdən İran mənşəli tayfalar da yaşayırdı.

Er. əv. VII əsrdə Midiya dövləti yaranır və az sonra Mannanı da özünə qatır. Midiya dövləti vaxtında vahid midiya xalqı yaranmamışdı. Amma qədim fars dilində “midizmlər” var (114, 39) (yəni Midiya dili qədim fars dilinə təsir etmişdir). Mədaylar İrandilli olduqlarına görə er. əv. VIII-VII əsrlərdən Cənubi Azərbaycan ərazisindəki yerli əhali iranlılaşmağa məruz qalır (48. 64) və nəticədə er. əv. IV-III əsrlərdə İrandilli Atropaten xalqı yaranır. (88,372;48,64;50,27). Er. əv. VII əsrdə və sonra Mannada irandillilər çoxluq təşkil etmirdi. (114, 37). Atropaten xalqının dili İran mənşəli “Azəri” dili idi, yəni əhali İran mənşəli dildə danışırdı (50, 27).

Manna dövründən eramızın əvvəllərində Cənubi Azərbaycanın əhalisinin böyük hissəsi hürritlər idi (114, 34), yəni hürrit (Qafqaz mənşəli) dilində danışırdı; Bu hürritlərdən çoxlu toponimlər və etnonimlər qalıb, onlardan biri də Mantiana adıdır. Strabon Urmiya gölünün Mantiana adlandığını yazır; Mantiana hürritlərin qədim “Mitanni” adı ilə (114. 36) eynidir. Bu hürritlər xüsusilə Urmiya gölü ilə Araz arasında çoxluq təşkil edirdilər (114, 36). Erkən orta əsrlərdən XI əsrə qədər Cənubi Azərbaycan əhalisinin böyük hissəsi İran mənşəli azəri idi. (114, 45). Amma erkən orta əsrlərdə vahid azəri dili yox idi, dialekt və şivələrə

bölünmüşdür (114, 45). Azəri dili XIV əsrdə Azərbaycan türk dili tərəfindən sıxışdırıldıqdan sonra ancaq Ərdəbildə qaldı (114, 46). (Ondan yüz il sonra Ərdəbilli Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan ədəbi dilində əsərlər yazdı!). Azəri dili XVI əsrdə Təbrizdə də vardı (114, 46), amma Təbrizin İranmənşəli azəri dili tarixi-fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə, Ərdəbil azəri dilindən fərqlənirdi! (Və olsun XVI əsrdə təbrizlilərin İranmənşəli azəri dilində danışdığını yazan tarixçimiz! Bu həmin əsrdir ki, mərkəzi Təbriz olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin dövlət dili türk-Azərbaycan dili idi). Sonra deyilir ki, XI əsrdə Orta Asiyadan gəlmiş türk oğuzlar bütün Ön Asiyayı, o cümlədən İrani işğal edirlər. Oğuzların Cənubi Azərbaycanı işğal etmələri ilə əlaqədar olaraq İranmənşəli azəri dilində danışan atropatenlilər ikinci dəfə öz dillərini itirmiş və bu dəfə türk dilini qəbul etmişlər (142, 212; 108, 330; 70, 115; 11, 150, 56). İqar Əliyev 1989-cu ildə aşağıdakı fikri söyləmişdir: “Atropaten mərhələsi-bu Vətənimizin tarixində mühüm mərhələ, ən qədim zamanlardan başlayaraq İran yaylasının şimal-qərb əyalətlərində yaşamış nəsiləri, artıq antik dövrdə özünə əsasən qatmış İrandilli atropatenlər isə-orta əsrlərdə onların ərazisinə gətirilmə-türk dilini qəbul edərək yeni türkdilli etnosa çevrilmiş müasir azərbaycanlıların birbaşa əcdadlarından biridir.”(50,4). Deməli, Cənubi Azərbaycan ərazisində əhali iki dəfə dilini itirmişdir: Hürriət(Kaspi,Zaqro- Elam;Şimali-Şərqi Qafqaz və.s) dillərində danışanlar miladdan əvvəl VIII – VII əsrlərdən sonra iranlılaşmış, miladdan sonra XII – XIII əsrlərdə isə türkləşmişlər (lakin, misilsiz möcüzə baş vermişdir:er.əv.IV.Əsrdən dövlətli, paytaxtı, şəhərlələri, çarları və dövrünə görə yüksək mədəniyyəti olan atropatenlilərin, yaxud atrapatakanların XI – XIII əsrlərdə dillərini atması prosesində elə XIII əsrdə Azərbaycan ədəbi türk dili yaranmış və şair Həsənoğlu bu dildə şeirlər yazmışdır!)

Bəli, deyirlər ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların əcdadlarının başına gəlmiş müsibətlərin tarixi belə olmuşdur. Oxucu yuxarıda deyilənlərə diqqət yetirsə aydın görər ki, er. əv. I minillikdə və bizim eramın I minilliyində Cənubi Azərbaycan ərazisində əhəlinin etnik – dil mənsubiyyəti haqqında deyilənlər də ziddiyyətli mülahizələrdən başqa bir şey deyil.

İndi isə oxucunu Şimali Azərbaycanın qədim əhalisinin etnik və dil mənsubiyyəti haqqında bu yanlış konsepsiyanın müddəaları ilə tanış edək.

Bir fərziyyəyə görə albanlar ləzgilər, yaxud ləzgidilli tayfalar olmuşlar. Bu fikri ilk dəfə 1825-ci ildə S. Bronevski adlı bir rus məmuru ortaya atmışdır. O, albanları ləzgilərin (müəllif yəqin ki, ləzgi dedikdə Cənubi Dağıstanda yaşayan və ləzgi dilləri qrupuna mənsub kiçik xalqları, o sıradan ləzgiləri nəzərdə tuturdu) u lu əcdadları saymışdır (73, 4). Sonra 1857-ci ildə alman səyyahı B.A.Qaksthauzen yazmışdır ki, ləzgilər qədimdə alban adlanmışdı. (Закавказский край, ч. II, СПб, 1857, с.175).Yüz il keçdikdən sonra bu fikir gürcü dilçisi A.Q.Şanidzenin xoşuna gəlmiş(бах:177), ona istinadən Q.A.Melikişvili, İ.M.Dyakonov, İ.H.Əliyev, S.T.Yeremyan bu fikri təkrarlamışlar. 1958-ci ildə “Azərbaycan tarixi” nin birinci

cildi rus dilində dünyaya gəldi. Kitabın 51-ci səhifəsində yazılmışdı ki, albanlar ləzgidilli idilər. Buna uyğun olaraq başqa bir nəticəyə də gəlmişlər: Albaniya dövləti indiki Dağıstanı da əhatə etmişdir. Bu mülahizəni əvvəlcə A.A.Bakıxanov (67,17), 1938-ci ildə rus tədqiqatçısı S.V.Yuşkov söyləmişdir. (188, 107). Sonra da “Alban” adının “Dağıstan” mənasında olması fikri ortaya çıxdı: Guya “Alban” adındakı “alb” sözü “dağ” deməkdir. İlk dəfə bu fikri keçən əsrdə alman tarixçisi K.Noyman söyləmişdir. O yazmışdır ki, “Albaniya” adı Hind- Avropa dillərində alp “dağ” sözündəndir və ona görə “dağlıq ölkə”, “Dağıstan” deməkdir. (K. Neumann. Die wölker des südlichen Russlands in ihrer geschichtlichen Entwicklung. 2 Aufl. Leipzig, 1855, c.17).

K. V. Trever (171) və Dağıstan tarixçiləri (126) də belə yazmışlar. Dağıstan tarixçisi R. M. Maqomədov 1961-ci ildə yazmışdır ki, albanlar ləzgilər idilər və ona görə “Albaniya” adı “Dağıstan” mənasını verir (125, 48). Bu tədqiqatçı Alban adının qədim ermənicə yazılmış forması olan “Ağvan” etnoniminin (qədim ermənicə “P” səsi olmadığına görə Alban “ğ” səsi ilə Ağban kimi ifadə olunurdu) Dağıstanda Axvax rayonunda yaşayan və özlərini aşvado, Axvax kəndinin adı ilə həm də axvax adlandıran kiçik (cəmi 4 min. n.) Dağıstan dilli etnik qrup ilə eyniləşdirmişdir. Erməni tarixçisi B. A. Ulubabyan da 1971-ci ildə yazmışdır ki, “Alban” sözü kelt dilində (Britaniya adalarında yaşayanların qədim dili-Q. Q.) “dağ” deməkdir (174. 116). Bu fikrə 1984-cü ildə Ş. Sambatyan da şərik çıxdı (24). Bu o deməkdir ki, er. əv. IV əsrdən miladın VIII əsrinədək yaşamış Alban dövləti ləzgidilli xalqların əcdadlarına məxsus idi.

Dağıstanın Alban çarlığına aid olması fikri sonra Azərbaycanın bəzi arxeoloqları tərəfindən təkrarlanmışdır. Halbuki Albaniya heç vaxt indiki Dağıstanı (Quba xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Dağıstana birləşdirilmiş Samur-Dərbənd arası bölgəni çıxmaq şərti ilə, çünki bu bölgə Dərbənd şəhəri daxil olmaqla tarixən Albaniyaya aid olmuşdur və 552-ci ilə qədər Alban xristian dini mərkəzi də Dərbənddən cənubda Çul şəhərində yerləşirdi) əhatə etməmişdir. Strabon aydın yazır ki, Albaniyanın şimal tərəfi Qafqaz dağları ilə əhatələnmişdir (Strabon, XI, 4, 1). Bu məlumatda şübhəsiz, elə indi olduğu kimi, Qafqaz dağlarının cənub yamaqları nəzərdə tutulmalıdır. Dağıstanın Albaniya ilə eyniləşdirilməsi və Alban tarixinin Dağıstan xalqlarının tarixinə calanmasının heç bir elmi əsası yoxdur. Tarixi həqiqət olduğu kimi bərpa edilmədirsə, bu belədir.

İkinci fərziyə də vardır: albanlar Şimali-Şərqi Qafqaz mənşəli, başqa sözlə, indiki çeçen-inquşların ümumi adı olan naxlar idilər. Bu fikri İ. M. Dyakonov, İ. Əliyev və Q. A. Melikişvili A. Q. Ş anidzəyə isnadən irəli sürmüşlər (134, 405; 103, 23; 51, 17). İqrar Əliyev son əsərlərinin birində bir daha qətiyyətlə yazmışdır ki, Albaniya ərazisində Nax-Dağıstan dillərindən başqa dil ola bilməzdi (51). Albanların siyasi tarixi haqqında əsər yazmış Fəridə Məmmədova da bu fikri müdafiə edir; həm kitabında, həm də 1989-cu ildə “Elm və həyat” jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində o yazır ki, albanlar Şimal-Şərqi Qafqaz dilliləri idilər (8).

Oxucuya aydın olsun ki, albanların Şimali Qafqaz mənşəli olması fikrini A. Q. Şanidzeyə isnadən Q. A. Melikişvili 1954-cü ildə söyləmişdir (134, 405). Fəridə Məmmədova isə təxminən 45 il sonra mənşəyimizi çeçen-inquşlarla bağlamaqla onu yalnız təkrar etmişdir. Qeyd edilməlidir ki, əvvələn, çeçen-inquşları (veynaxları) bu məsələ heç maraqlandırmır; Dağıstan tarixçiləri də məsələnin belə qoyulmasına əhəmiyyət vermirlər, görünür, albanların veynaxlarla qohumluğu fikrinin ciddi olmadığını hiss edirlər; ikincisi, çeçen-inquşların ulu əcdadlarının antik mənbələrdə alban yox, *sod (isadik)* və *xamikit* kimi qeyd olunmaları məlumdur.

Hələ əsrimizin 30-cu illərində bir fikir də ortaya atılmışdı; alban adlı xalq, etnos olmamışdır, albanlar Dağıstan dillərinə mənsub dildə danışan, Qəbələ və Oğuz rayonlarında yaşayan əzsaylı indiki udinlərin əcdadları idi. Bu fikri ilk dəfə keçən əsrin 80-ci illərində rus məmuru E. Veydenbaum ortaya atmışdır: udinlərin əcdadları albanlar idi. (Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. Т., 1888, с. 116). Bu fərziyəni çox sonra K. V. Trever (171) və A. S. Tokarev (169, 220) müdafiə etmiş, erməni tarixçiləri sürütlə yaymağa başlamışlar; necə də olsa udinlər türk deyillər, həm də xristiandılar, üstəlik erməni fəmilialarını daşıyırlar. Bu fikrə Azərbaycanda tərəfdar çıxanlar çox oldu (189, 76, 178, 91). Erməni tarixçisi A. Akopyan bundan çox sevinərək bu yaxında yazmışdır ki, albanların birbaşa varisləri məhz udinlərdir (42). Azərbaycan tarixşünaslığında bu qondarma fikir indi də qalmaqdadır.

Görünür, bu baxışların ağlabatan olmadığını daxilən hiss edirdilər. Qarşıda isə neçə olursa-olsun “Alban” etnik adını türk azərbaycanlıların etnik tarixindən ayırmaq vəzifəsi dururdu. Ona görə erməni tarixçisi S. T. Yeremyan başqa fikir də irəli atmışdı: “Alban” etnonim xalq adı deyil, coğrafi anlayışdır (107, 80). 1958-ci ildə o yazmışdır ki, “Alban” adı XVII əsrdə bir rus mənbəyində qeyd olunan Laban çayının adındandır (108, 301). Bu hansı çaydır? XVII əsrdə Rusiyada bir coğrafi lüğət tərtib edilmiş və ora Azərbaycanın bəzi coğrafi adları da salınmışdı, lakin hamısı təhrif olunmuş şəkildə: Alazan – “Laban”, Qarabaq-“Karabas”, Salyan-“Solyan”, Aran-“Uren”, Gəncə-“Kinja”, Zəyəm-“Zayem” və s. (117, 88,-89). Deməli, S. T. Yeremyan “Alban” adını Alazan hidroniminin rusca təhrifi olan “Laban” hesab edir!

Yaxşı, tutaq ki, albanlar ləzgilərin, yaxud çeçen-inquşların, yaxud da udinlərin ulu əcdadlarıdır, bəs sonra necə oldular? Mövcud konsepsiyanın bu məsələ ilə bağlı müddəası belədir: albanlar cənubda atropatenlilər kimi türkləşərək həmişəlik yoxa çəməşlər. Bu fikri ilk dəfə Y. A. Qaqəmeyster adlı bir rus məmuru 1849-cu ildə söyləmişdir (80, 30). 1866-cı ildə İ. Şopen Şimali Azərbaycan haqqında yazmışdır: “Köklü yerli əhali demək olar, başdan-başa yoxa çıxmışdır və yeni mühacirlərlə əvəz olunmuşdur, hansılar ki, özlüyündə aydındır, keçmiş vətənləri haqqında heç nə xəbər verə bilmirlər” (И. Шопен. Новые заметки на древнейшей истории Кавказа и его обитателей. СПб., 1866, с. 359). Digər rus

məmuru E. V. Beydenbaum belə demişdir: «Ehtimal ki, Zaqafqaziya tatarlarının çoxu gəlmələrdən dili və dini qəbul etmiş yerli sakinlərdir» (V. Вейденбаум. Путеводитель по Кавказу. Т., 1888, с. 119). 1901-ci ildə həmin fikri P. Nadejdin də təkrar etmişdir: Zaqafqaziyada türk nəsli XI əsrdən yayılmağa başlanmışdır (Надеждин. Кавказский край. Природа и люди. Тула, 1901, с. 236). Sonralar, əsrimizin 30-cu illərində N. J. Marr yazmışdır ki, Alban dili yoxa çıxmışdır (132, IV, 13). Amma 1947-ci ildə həmin N. J. Marr yazmışdır ki, Albaniyada Dağıstandilli avarlar aparıcı tayfa idi (Н. Марр. Албанская надпись, КСИИМК, ВВП. XV, 1947). Əgər albanların əsas hissəsi avarlar idisə və həmin avarlar indi də Azərbaycanın şimal qərbində və Cənubi Dağıstanda yaşayırsa, onda albanlar yoxa çıxmamışdır. Bəs, hardadır burdakı məntiq? V. V. Bartold yazmışdır: «İranın coğrafi cəhətdən oğuzların gəldiyi ölkəyə yaxın şərq əyalətlərinin əhalisi, ümumiyyətlə, əvvəlki etnoqrafik tərkibi saxladığı halda Persiyanın şimal – qərb əyaləti – Azərbaycan və Anadolu tədriclə dilcə təmiz türkləşdi» (68, 96). Başqa yerdə V. V. Bartold bu fikrə bir də qayıdır: «Ancaq indi (müəllif XIII əsrdə mənbələrin Yaxın Şərqi işğal etməsini nəzərdə tutur – Q. Q.) Azərbaycan (müəllif Cənubi Azərbaycanı nəzərdə tutur – Q. Q.) və ondan şimalda Qafqaza qədər (müəllif Şimali Azərbaycanı nəzərdə tutur – Q. Q.) tamamilə türkləşdi» (68, 213). Əsrimizin 30-cu illərində bu fikri N. J. Marr (132, IV, 13), sonra B. V. Miller (142, 212) təkrar etmiş, lakin bu prosesin necə getdiyini açıqlaya bilməmişlər. İ. P. Petruşevski bunu belə «həl» etmişdir: albanların bir hissəsi ərəbləşməyə məruz qalmış, sonra VII- VIII əsrlərdə buraya köçürülmüş ərəb tayfaları ilə birlikdə oğuzlar tərəfindən XII – XIII əsrlərdə türkləşdirilmişdir (155, 52). Bu fikri Fəridə Məmmədova belə formalaşdırmışdır: «Ərəb işğalı dövründə Kür və Araz çaylarının aşağı axarlarında yaşayan albanların böyük hissəsi islamaşaraq kompakt kütlələr şəklində burada məskunlaşmış türkdilli xalqlarla assimilyasiyalaşdı» (130, 115). A. P. Novoseltsevə görə, alban dili erməni, fars, sonra türk dilləri tərəfindən sıxışdırılıb məhv edilmişdir (150, 41). Xülasə, Azərbaycan tarixşünaslığında belə bir baxış formalaşdı: albanlar Qafqazdilli idilər, VII əsrdən sonra müsəlman oldular, səlcuq oğuzları XI – XII əsrlərdə Ön Asiyanın və Cənubi Qafqazı tutduqdan sonra dillərini itirərək türkləşdilər (167). Tarixçilərimizin biganəliyi ucbatından bu boyda Azərbaycan xalqının mənşəyi problemi bax beləcə meydana oynadılan topa çevrildi, Şimali Azərbaycan ərazisində minillik dövlətə malik olmuş türk albanların – Azərbaycan xalqının birbaşa əcdadlarından birinin tarixi mənliliyi təhqir edildi. İş o yerə çatmışdır ki, folklorla məşğul olan X. Q. Koroğlu adlı bir türkmən qardaşımız da bu yaxında Moskvada nəşr etdirdiyi kitabında yazır ki, orta əsrlərdə türklər Azərbaycanda İrandilli əhalini türkləşdirdi və Azərbaycan xalqı yarandı (121, 15). Diqqətlə fikir verilsə, bu konsepsiyada bir mənfur niyyət gizlənir: *Azərbaycan dili yerli dil deyil, orta əsrlərdə kənardan gətirilmə və yerli dil deyil, orta əsrlərdə kənardan gətirilmə və yerli əhaliyə zorla qəbul etdirilmə yad dildir!* (Oxucu nəzərdə saxlamalıdır ki, bir xalqın *tarixi özünəməxsusluğunun*

inkarı üçün həmin xalqın dilində vərsəliyin inkarı kifayət edir). Azərbaycan Elmlər Akademiyasının tarixçisi Yusif Cəfərov Azərbaycan ərazisində qədimdən türk etnoslarının yaşadığını deyən tədqiqatçıları lağa qoyaraq yazmışdır ki, Azərbaycan dili orta əsrlərdə bizzə kənardan gətirilmə dildir (98, 119). Həmin ildə İ.H.Əliyevin Atropatenanın tarixinə dair çap olunmuş kitabında da deyilir ki, cənubda müasir azərbaycanlılar orta əsrlərdə gətirilmə türk dilini qəbul etmiş irandillidirlər (50,4).

Beləliklə, tarixşünaslığımızda Azərbaycan türklərinin mənşəyi haqqında belə bir fikir vardır: Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dili kökləri etibarilə bu torpağa bağlı deyil, türklər buraya orta əsrlərdə gəlmələrdir. Bu saxta fikri-1834-cü ildə rus məmuru Platon Zubovun azərbaycanlılar (onun əsərində “tatarlar” ifadəsi işlədilir) haqqında dediyi sözləri olduğu kimi oxucunun nəzərinə çatdırırıq: “Татары живущие в Кавказском крае, есть потомки знаменитых монголо-татар, которые в царствование Абака хана овладели Персию, Грузию и всеми провинциями, лежащими около западного берега Каспийского моря во половине 12-го столетия от Рождества Христова, основали свои владения в завоеванных странах» (П. Зубов. Картина Кавказского края. ч. I. Спб., 1834. с. 153). Deməli, bəzi tarixçilərimizin Azərbaycan xalqının mənşəyi haqqındakı fikirləri rus məmurunun 1834-cü ildə dedikləri ilə eynidir. Buradaca oxucunu erməni tarixçisi S. T. Yeremyanın xalqımızın mənşəyi haqqındakı «fikri» ilə tanış edək: «По мере того, как торкские кочевые племена утверждались на зимних пастбищах Кура-Араксинской низменности, мусульманизированная часть аборигенного населения древней Албании ассимилировались пришлыми торкскими племенами. Так образовалась современная азербайджанская народность» (108, 330). Bu fikri tarixçilərimizin fikirləri ilə yanaşı qoysanız, onların eyni qəlibdən çıxmış iki kərpic olduğunu görəcəksiniz. Rus dilçiləri Q. A. Klimov (116, 11) və N. A. Baskakov (70,135) da Azərbaycan dilinin XI-XIV əsrlərdə yarandığını söyləmişlər.

Biz albanların etnik mənsubiyyətə kimlər olması və azərbaycanlıların mənşəyi haqqında tarixşünaslıqda hökm sürən müddəaları sadaladıq. Aşağıda bu müddəalara qarşı qoyduğumuz konsepsiyamızı açıqlayacaq. İndi isə yalnız bunu deməklə kifayətlənirik ki, albanların bütünlüklə Dağıstandilli olması və azərbaycanlıların XI-XIII əsrlərdə gəlmə. Dilimizin həmin əsrlərdə gətirilmə olması fikri tamamilə səhvdir. Bu fikir tarixçilərimizin özlərinin araşdırılmalarından aldıkları nəticə yox, Avropa, rus və erməni tarixçilərinin hələ keçən əsrdə dediklərinin təkrarıdır. Bu fikir konkret faktlara əsaslanmadığına görə sübut oluna bilməyən fikirdir. Sübut olunmayan fikir isə özü-özünü təkzib edir və ona görə də onun elmi təhlilə ehtiyacı qalmır.

Azərbaycanlıların şimaldakı hissəsinin mənşəyi haqqında yanlış konsepsiyasının müddəaları qısaca belədir.

Nəyə görə alban xalqının məhz Qafqazdilli (yaxud Dağıstandilli) olması

fikri yaranmışdır? Bu ideya nəyə görə özünə çoxlu tərəfdar qazana bilmişdir? Bu, belə baş vermişdir: Bir sıra tədqiqatçılar İ. Markvart (197,117), Hubşman (196, 39) V. F. Minorski (143,30), R. Fray (176,30) haqlı yazmışlar ki, albanlar arilərdən (yəni, qədim farslardan) deyildilər. Albanların erməni və gürcü olmadığı da aydın idi. Onların türk mənşəli olması haqqında isə söhbət gedə bilməzdi. (Nəinki o vaxtlar, indinin özündə məsələnin belə qoyuluşuna qarşı ciddi müqavimət vardır; albanların türkmənşəli olması haqqındakı fikirlərinə görə bu sətirlərin müəllifi elmi jurnalların səhifələrində dəfələrlə döyülmüşdür). Yeganə «çıxış yolu» sanki bu ola bilərdi: albanlar Dağıstan xalqlarının dillərinə mənsub bir dildə danışmışlar. Lakin Dağıstanda yaşayan hansı xalqın dili alban dilinə daha yaxın olmuşdur, yaxud Dağıstanda yaşayan indiki xalqların hansısı albanlarla genetik-etnik qohumluğa mənsubdur suallarına cavab verə bilməzdilər; çünki Dağıstanda yaşayan indiki kiçik, xalqlar elə erkən orta əsrlərdə də vardılar. IX əsr ərəb coğrafiyaçısı Məsudi yazır: «Bu dağda (yəni, Qafqazda-Q. Q.) 72 millət yaşayır. Hər millətin öz padşahı və bir-birindən fərqlənən dili vardır». (1.72). Belə olduqda Dağıstan xalqlarının albanlara nə dəxli ola bilərdi? Alban dili bu 72 dildən hansıdır? Ona görə çox hallarda sadəcə olaraq «Qafqaz dilləri», «Şimali-şərqi Qafqaz dilləri», «Dağıstan dilləri», «Ləzgi dilləri» ifadələrini işlətmişlər. Albanların siyasi tarixi haqqında əsər yazmış Fəridə Məmmədova da bu qondarma fikri qəbul edərək əsərinə salmış və onun keşiyində möhkəm durmuşdur. Lap bu yaxında 1989-cu ildə o, yazmışdır: «Bu tayfaların (I əsr müəllifi Strabonun Albaniyada 26 tayfanın yaşaması haqqındakı məlumatı nəzərdə tutulur-Q. Q) albanlar, gellər, leqlər, utilər, qarqarlar, silblər, miklər, sodlar, kaspilər, daha doğrusu, Kür çayının hər iki sahilində yaşamış Qafqaz mənşəli yerli əhali olmuşdur (8.4).»

Alban etnosunun Dağıstandilli olması fikri hamıdan çox Dağıstan tarixçilərinin xoşuna gəlmiş və hətta S. V. Yuşkovun (188) ardınca Albaniyanın əsliində indiki Dağıstandan ibarət olduğunu yazmışlar. Azərbaycanda və Dağıstanda ümumiləşdirilmiş əsərlərdə öz əksini tapmış bu saxta fikir tədriclə beyinlərə yeriyərək maddi qüvvəyə çevrildi. Bir zaman yetişdi ki, Dağıstanda ləzgi qardaşlarımızın bəzi xadimləri ortaya yeni ideya atdılar: madam ki, albanlar ləzgilər, yaxud ləzgidillilər idilər, onda Azərbaycanın şimali-şərq zonasını Dağıstana birləşdirərək Ləzginistan dövləti yaratmaq lazımdır. 1991-ci il sentyabrın 28-də Dağıstanın Qasımkönd kəndində “Sadval” Cəmiyyətinin qurultayı çağrıldı və Ləzginistan respublikası elan edildi. Ondən bir az əvvəl 1990-cı ildə Rizvanov qardaşları Mahaçqalada «Ləzgi xalqının tarixi» (rusca) adlı kitabça nəşr etdirdilər (163). Kitabçada deyilir ki, albanlar ləzgidillilər idilər və onlar Dərbənddən Araz çayınadək ərazidə yaşayırdılar (s.82). Ləzgilərin qüvvətli tayfalarından biri olan ləzgilərin özləri Samurdan Kürə qədərki ərazidə hakim idilər (s.83). Cəmi 57 səhifədən, lakin XI fəsildən (!) ibarət kitabçada deyilir ki, Alpan və Gəncə toponimləri (əhalisi türklərdən ibarət olan Alpan adlı kəndlər keçmişdə Naxçıvanda, Gürcüstan və indiki Ermənistan adlanan ərazidə də vardı)

ləzgiyə Tsaylayan və Qantsax sözlərindədir; sakların özləri də (oxucu nəzərə alınmalıdır ki, Sak etnonimi Orta Asiyada yaşayan əhəlinin adı kimi er. əv. VII əsrə aid «Avesta» də çəkilir) ləzgiyə tsax adlanırdı; Dərbənd şəhəri binadan ləzgilərindir (s.77); alban katolikosu Viro (596-630) ləzgidilli xalqların xarici düşmənlərlə mübarizəsində böyük rol oynamışdır (s.3). Şirvan və Şabran şəhərlərində də əhəli əvvəlcə ləzgi idi (s.9); azərbaycanlılar «Qafqaz tatarları»dır və onlar Kür vadilərində oturmuş qızılbaşlardır (s.16); Bakı toponiminin özü ləzgiyədir; Arşakda (Dağlı Qarabağda), Şəkiddə, Şirvanda, Gəncədə, Bakıda, Qubada yaranmış xanlıqların torpaqları ləzgidilli xalqların ərazisi idi (s.49) və s. Və i. A. Eynilə Zori Balayanın «Ocaq» kitabındakı sərəmsəmləmələr kimi.

Müəlliflərin ixtisasa nəçi olduqları bilinmir. Lakin kitabçada yazılanlar onların tarixdən tamamilə xəbərsiz olduqlarını göstərir. Sonra da “Sadval” cəmiyyəti “Samur” adlı qəzet nəşr etməyə başladı. Belə bir qəzetin nəşri ləzgi xalqının çoxminillik tarixində əlamətdar hadisə kimi alqışa layiqdir. Lakin qəzetin səhifələrində Azərbaycan tarixinə dair sərəştəsiz yazılar da özünə yer tapdı. Elə bu vaxt İqrar Əliyevin bir elmi jurnalda bu sətirlərin müəllifi haqqında növbəti mənfəi rəyi çap olundu. O, məni Azərbaycandan Altaya qədər qədim türklər axtarmaqda günahlandırır. “Samur” qəzetinə belə bir şey lazım idi və tezliklə onu həm rusca, həm ləzgiyə çap etdi. Ləzgi xalqı min illər boyu yaşadığı ərazidə indi də yaşayır. Azərbaycan ərazisi hesabına Ləzgistan adlı adlı dövlət yaratmaq istəyən bəzi ləzgi xadimləri “Alban” etnoniminə və Quba rayonundakı Alpan toponiminə tez – tez istinad edərək hər iki adın ləzgiyə olduğunu yazır və bununla da Azərbaycana qarşı ərazi iddiasını tarixi baxımdan əsaslandırmağa çalışırlar. Bununla əlaqədar olaraq bu adlar haqqında bəri başdan qısaca danışmaq lazım gəlir.

Məsələ burasındadır ki, Alpan, Alban, Alvan və Ağvan (ermənicə “Alban” nın tələffüzü və yazılışı) formalarında “Alban” etno – toponimləri geniş areala malikdir: iki Alpani kəndi – Gürcüstanda; iki Elpanos kəndi (Alpan adının ermənicə tələffüzü, sonrakı “os” erməni dilində yunan mənşəli adlıq hal şəkilçidir); Ermənistanın Şərur – Dərələyəz qəzasında; “Alpan dərəsi” yenə orada; Alpan kəndi – Quba rayonunda; Alpanar (sondakı “ar” ləzgiyə cəm şəkilçisidir) kənd xarabalığı Azərbaycan – Dağıstan sərhəddində.

Alban forması: Albani kəndi – keçən əsrdə Lənkəran qəzasında; “Alban tərələri” Naxçıvanda (arxeoloq Əziz Novruzov orada qazıntı işləri aparmışdır); Alban qala – Qax rayonunun Ləkit kəndi yaxınlığında; Albani kəndi – Gürcüstanda; Alban kəndi – Türkmənistanda.

Alban forması: “Alban dərəsi” Qəbələ və Göyçay arasında; Alvanqala Gürcüstanda; Alban kəndi - Cənubi Azərbaycanın Əhər mahalında; Alvanaq kəndi – Təbriz yaxınlığında; Alvan (Əlvan dağı) - “Məhəmməd və Güləndam” nağlında çəkilir; lokalizəsi məlum deyil.

Ağvan forması: “Ağvan istehkəmi” – Kolataq çayının Xaçınçaya töküldüyü yerdə, Murovdağın ətəyində; Ağvanlı kəndi keçən əsrdə Zəngəzurda;

Ağvan xarabalığı – Şuşa rayonunun Malibəyli kəndi ərazisində.

Elmi faktlar belədir. Bu qədər geniş areala malik Alpan, Alban (Alban) adları ləzgiyə ola bilərmisə? Oralarda hansı Dağıstandilli, yaxud ləzgidilli əhali yaşamışdır? Belə uydurma priyomlarla oynanılan oyun nə üçündür? Kənardan fitvalara uyaraq Azərbaycan-Dağıstan sərhəddini nəzərdən keçirməyi təklif edən və bununla da ləzgiləri azərbaycanlılarla düşmən mövqelərdə qoymaq istəyən siyasətçilər bu oyunun nəticəsini, görünür, aydın dərk etmirlər; qarışıq və qonşu yaşayan iki xalqın nümayəndələrinin sakit həyat tərzini pozmaq, evlərə ölüm və dağıntı gətirmək istəyənlərin ardınca kələkbazların toruna düşmüş fərdlər gedə bilər, ləzgi xalqı yox.

Beləliklə, Azərbaycanda qədimdə türkdilli əhəlinin yaşadığını inkar edən Azərbaycan tarixçilərinin özləri torpağımıza qarşı ərazi iddiaları üçün koridor açmışlar, Səlcuq oğuzlarının işğalları ilə əlaqədar olaraq orta əsrlərdə cənubda Atropatenlilərin, şimalda albanların türkləşməsi konsepsiyasını Ş. Smbatyan 1984-cü ildə “Alban tarixi”nin Yerevanda rusca nəşrinə qeydlərində razılıq hissi ilə qarşıladı, O, cənubdakı azərbaycanlılar haqqında yazmışdır ki, orta əsrlərdə Atropatenada səlcuq-oğuzlarının məskunlaşması nəticəsində azərbaycanlılar yarandı (24, 182). Şimaldakı azərbaycanlılar haqqında A. Ş. Mnasakyanın fikri də eynilə belədir: “albanlar orta əsrlərdə tarix səhnəsindən çıxdılar, onların yerini türk-tatarlar tutdular” (144).

Azərbaycan türklərinin bütünlükdə mənşəyi haqqında konsepsiyanın məzmunu belədir. Oxucu aydın görür ki, azərbaycanlıların etnogenezi probleminə acınacaqlı vəziyyət vardır: Azərbaycan tarixşünaslığında xalqımızın təşəkkülü prosesində etnik varislik inkar edilmiş, azərbaycanlıların burada yaşamış ulu əcdadları ilə tarixi etnik bağlılığı qırılmışdır. Azərbaycanlıların qədim və erkən orta əsrlər tarixi Qərbi Avropa, rus, erməni, fars, gürcü tarixçilərinin yazdıqlarına uyğunlaşdırılmış, bununla da xalqımızın zəngin tarixi keçmiş ilə iftixar hissi məhv edilmişdir. Adamlarda tarixi keçmiş ilə iftixar hissi, vətənpərvərlik, torpaq qeyrəti aşılaya bilən zəngin tariximiz dərsliklərdə də çox solğun verilmişdir.

Azıq mağarası, Qobustan qaya təsvirləri, Cavanşir, Babək, Şah İsmayıl Xətai, Koroğlu, Qaçaq Nəbi və b. şəxsiyyətlərdən qeyri gənclərimiz heç nə bilmirlər. Ulu ərənlərdən Kaştarita, Kiaksar, Qaumata, Atropat, Uruz, Ərən, Vaçaqan və b. böyük tarixi şəxsiyyətləri xalqımızın kökündən ayıraraq başqa xalqlara paylamışlar. Xalqdan gizlədilmişdir ki, Ermənistanda III əsrdən VIII əsrdək ordu komandanları olan Mamiqunlar (ermənicə mamikonianlar), Gürcüstanda Orbəli, və Bakradze knyaz nəsiləri mənşəcə türkdürlər. Beləliklə, qədim və orta əsrlər tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçıların bizim səriştəsizliyi ucbatından xalqımızın tarixi cılız hala salınmışdır. Millət hissi, torpaq qeyrəti, kişilik haqqında düşünən bəy nəsiləri, ziyalılar, şair və yazıçılar isə 30-cu illərdə məhv edilmişdi. Belə olduqda cavanlarda milli iftixar hissi, torpaq qeyrəti, sözün əsil mənasında vətən təəssübkeşliyi (ona görə belə deyirik ki, adamlarımızın bir

hissəsi “Vətən” anlayışının mahiyyətindən məhrumdurlar, onlar üçün “Vətən”-məhkəm qapılı ev-eşiklə məhdudlaşır) necə formalaşa bilər və əqidəyə çevrilə bilər?

Bununla əlaqədar olaraq iki misal çəkəcəyik. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında Şimali Azərbaycanla bağlı çoxlu yer adları çəkilir. Müəyyən etmişdik ki, indiyədək İnhiraq (İnşiraq) Baxərzan və CİRƏM kimi yazılan adlar katiblərin səhvi üzündən təhrif olunmuşlar və əslində onlar ƏL-hərək, Bəcrəvan, Hürəm kimi bərpa edilməlidir. Həm də poemanın 1985-ci ildə Bakıda rusca nəşrində bu yer adları Ermənistanda lokalizə olunmuşdu. Ermənilər üçün bundan yaxşı nə ola bilər?

Erməni tarixçiləri qədim Gəncəni mənşəcə erməni şəhəri sayır və ona görə Nizaminin də türk-azərbaycanlı olmadığını yazırlar, üstəlik Nizaminin “Xosrov və Şirin” poeməsindəki Şirin surətini etnik mənsubiyyətə hətta erməni hesab edirlər.

Erməni tədqiqatçıları hər vasitə ilə azərbaycanlılarda çoxmillik mədəni irsin tarixi arasıksilməzliyini, ənənəvilini inkar etməyə çalışırlar.

Lakin göstərilən toponimlərin düzgün oxunuşu, mənalari və onların Ermənistanda yox, məhz Azərbaycan ərazisində yerləşdiyi və Nizaminin türk-azərbaycanlı olması barəsində 1986-cı ildə yazdığım 4 səhifəlik məqaləni beş il müddətində qəzetlərimizin heç birində çap etdirə bilmədim.

Demək istəmirəm ki, redaktor Nizamiyə düşmən idi, yaxud mənimlə qərəzi vardı. Yox, sadəcə olaraq onda milli hiss solğun idi. Nizaminin doğma vətəninə məxsus bu yer adlarının indiyədək səhv oxunuşu və onların Ermənistanda olması barədə yanlış fikirlər redaktor üçün əhəmiyyətsiz idi.

İndi isə ikinci misalı gətirim. Bütün dünyada məşhur Ağız mağarasında qədim insan çənəsini tapmış arxeoloq Məmmədəli Hüseynov bizə belə bir əhvalat danışmışdır. Çənə tapılan kimi rayonun erməni başçısı Məmmədəli müəllimin yanına gəlmiş və tapıntıni “Azıxantrop” yox, “Azoxantrop” (çünki Azıq kəndinə ermənilər Azox deyirlər) adlandırmağı xahiş etmiş və əvəzinə böyük məbləğdə pul təklif etmişdi. Lakin Məmmədəli müəllim belə şeylərə bənd olmamış və tapıntıni bütün dünyada məhz “Azıxantrop” adı ilə tanıtdırmışdı. Erməni niyə buna cəhd edirdi? Ona görə ki, onda milli hiss çox güclü idi!

Mövzumuzdan bir qədər aralı düşsək də, demək istəyirik ki, xalqımızın mənşəyi haqqında qondarma konsepsiya bizə çox baha başa gəlmişdir. Bu konsepsiyanın müddəaları erməni tarixçilərinin Azərbaycana qarşı ərazi iddiasının əsaslandırılmasına doğru yönəldilmiş əsərlərindəki fikirlərə uyğundur. Fərqli ondadır ki, erməni tarixçiləri Kürdən cənubdakı ərazidə əhalinin qədimdə ermənilərdən, Kürdən şimaldakı ərazidə isə ləzgilərdən ibarət olduğunu yazırlar (42, 15). Başqa sözlə, onlar Kürdən cənubdakı Alban torpağını binadan erməni ərazisi saydıqlarına görə, Dağıstandilli xalqlara yalnız Kürdən şimaldakı ərazini verirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənşəyimiz haqqında mövcud konsepsiyanın

tarixi həqiqətə uyğun olmadığını sübut etmək o qədər də asan deyil. Çətinlik ondadır ki, bu konsepsiyanın əsasını ingilis, fransız, alman, rus, erməni və gürcü tədqiqatçıların baxışları təşkil edir. Bir çox azərbaycanlı tarixçilər isə bu konsepsiyanın həqiqəti nə dərəcədə əks etdirdiyini araşdırmadan onunla razılaşıblar.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Albaniyanın qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə dövrünə görə yüksək maddi və mənəvi mədəniyyətini, təsərrüfat həyatını, sənətkarlığını və s. əks etdirən külli miqdarda tapıntılar aşkarlanmışdır. Bu barədə çoxlu tədqiqatlar nəşr olunmuşdur. Lakin tarixşünaslığımızda albanların etnik mənsubiyyəti haqqında saxta konsepsiyanın ucbatından arxeoloqlarımızda da alban etnosu barədə aydın təsəvvür yoxdur. Onlar üçün Albaniyada yaşamış konkret türkmənşəli, Qafqazmənşəli və İranmənşəli tayfalar yoxdur, “alban” adlanan Qafqazmənşəli insan toplusu, kütlə vardır. Nəyə görə? Ona görə ki, rus, erməni və gürcü tarixçiləri belə hesab edirlər; həm də V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenasi yazır ki, alban əlifbası “boğaz” səsləri ilə zəngin Qarqar dilində yaradılıb, belə səslər isə Qafqazmənşəli dillər üçün səciyyəvidir. Bir də ki, XV-XVI əsrlərə (Alban dövlətinin və onun yazısının süqutundan təxminən 800-900 il sonra!) aid bir erməni əlyazmasında 52 hərfdən ibarət Alban əlifbası tapılıb. Burada bu məsələyə geniş yer vermək yeri deyil. Vaxtilə mərhum Q. Voroşil bu barədə yazmışdır (bax: К дешифровке албанских надписей Азербайджана. «Этимология-1966», М., 1968). Məlum olur ki, V əsr erməni tarixçisi Koryona görə alban əlifbası alban dili əsasında, V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenasiyə görə, Albaniyada boğaz səsləri ilə zəngin Qarqar dili əsasında Mesrop Maştots tərəfindən yaradılmışdır. Vəsr erməni tarixçisi Lazar Parbetsiyə görə isə Mesrop Maştots yalnız erməni əlifbasının müəllifidir. Sonra erməni tədqiqatçısı Q. N. Akinyan yazmışdır ki, Maştots heç vaxt albanlar üçün əlifba yaratmayıb. Ona görə Q. Voroşil qeyd edirdi ki, alban əlifbasının mənşəyi məsələsi aydın deyil. Belə olduqda albanların Qafqazdilli sayılması üçün hansı əsas vardır və xalqımızın tarixi baxımından kənarında deyilənlərdən ikiəlli yapışmağın əhəmiyyəti nədədir? Bu ancaq doqmatizmdir, tarixşünaslığımız bataqlığa yuvarladan da budur.

Oxucu soruşa bilər ki, müxtəlif millətlərdən olan adlı-sanlı alimlərin xalqımızın etnik tarixinə dair bu saxta fikirləri haradandı? Əvvələn, Manna, Midiya və Atropatenanın etnik tarixi haqqında fikir söyləyən avropalı və rus tarixçilərinin hamısı iranşünaslardır. Onlar türk xalqlarının tarixindən xəbərsizdirlər. Bu tədqiqatçılar üçün türklər erkən orta əsrlərdə Orta Asiyaya, Şərqi Avropaya və Yaxın Şərqə gəlmə maldar köçərilərdir, mədəniyyətdən kənar barbarlardır (amma burası dəqiqdir ki, burun dəsəməli gözəldirmək adəti XV əsrdə türklərdən Avropaya, oradan Rusiyaya və başqa xalqlara keçmişdir!). Hesab edirlər ki, İran xalqları türklərə nisbətən qədim və mədəni xalqlardır. Bir də ki, nə qədər olsa da İran xalqlarının dilləri Hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsubdur...

Azərbaycanlıların şimalda yaşayan hissəsinin mənşəyi haqqındakı baxışlar

əsasən Rusiyada. Ermənistanların dediklərini sözsüz qəbul etmişlər. Diqqət verilsə, aydınlaşar ki, Azərbaycan ərazisində qədimdə türk etnoslarının yaşaması fikrinə qarşı çıxanların çoxu müxtəlif tarixi dövrlərdə türk xalqlarının, türk dövlətlərinin tabeliyində yaşamış xalqların nümayəndələridir. Açıq sezilir ki, onlarda ümumiyyətlə türklərə qarşı nəsildən-nəslə keçmiş mənfi emosiya vardır. Bunun nəticəsidir ki, er. əv. I minilliyinin əvvəllərindən məlum olan qədim türk etnoslarının (mannalar, madaylar, atropatenlər, albanlar, kimmerlər, skiflər, saklar, massaketlər, sarmatlar, qarqarlar, dondarlar, şiraklar və b.) tarixi Qafqazdilli və İrandilli xalqların tarixlərinə calanmışdır. Odu ki, başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkmən və b. türk xalqlarının mənşəyi problemlərində də aydınlıq yoxdur. Yuxarıda deyildiyimi, türk xalqlarının tarixini er. əv. III əsrdən-Mərkəzi Asiyada Şərqi Hun çarlığının yaranmasından başlayırlar. Rus tarixçisi A. Bernştam hələ 1946-cı ildə yazmışdır: “Həzərdən keçirdiyimiz dövrdə (VI-VII əsrlər-Q. Q.) xalq kimi formalaşmış türk cəmiyyətinin qədimliyi, göstərdiyimiz kimi, türk tayfalarının təşəkkül tapdığı Hun mərhələsinə gedib çıxır” (71,86). Deməli, bu müəllifin fikrincə, türk tayfaları er. əv. III-I əsrlərdə təşəkkül tapmışdır. Hələ buna şükür! Rus şərqşünaslığının fəxri sayılan V. V. Bartold kimi tarixçi yazmışdır ki, hunlar türk deyildi (68,268). N. V. Pıqulevskaya yazmışdır ki, IV-V əsrlərdə hunların içərisində iranlılarla yanaşı, deyəsən türklər də vardı (156,780). İ. H. Əliyev inandırmağa çalışır ki, sarmatlar (deməli, onların bir hissəsi olan şiraklar da!) türk yox, indiki İrandilli osetinlərin əcdadları idi (45). Ümumi fikir belədir ki, Qazaxıstan və Orta Asiyada eramızın VI-VII əsrlərinə qədər türk dilli əhali yaşamırdı. Türk xalqlarının qədim tarixi haqqında saxta fikirlər rus tədqiqatçıların nəzarəti altında başqırd, qazax, özbək, qırğız, türkmən və b. xalqların tarix kitablarına da yol tapmışdır. Məsələn, “Qazaxıstan tarixi”nin I cildində deyilir ki, qazaxların ulu əcdadları Qazaxıstan ərazisinə orta əsrlərdə gəlmədir (33,198-199). “Özbəkistanın tarixi” əsərinin müəllifləri yazırlar ki, Özbəkistan və Qazaxıstan ərazisində eradan əvvəlki minillikdə yaşamış saklar İrandilli idi (37,38); “Qırğızıstan tarixi”ndə göstərilir ki, Qırğızıstan ərazisinə türklər yalnız Türk xaqanlığı dövründə (VI-VIII əsrlər) gəlmişlər (34,235); həmin kitabda qeyd olunur ki, “XIII-XIV əsrlərdə Şərqi Türkünstanın, Fərqanənin, Xarəzm və Daşkənd vadilərinin kənd və şəhər əhalisi kütləvi türkləşməyə məruz qaldı” (34,603); “Türkmənistan tarixi” kitabında deyilir ki, “IX-XI əsrlərdə Orta Asiyanın çöllərində və şəhərlərində çoxlu maldar tayfalar yaşayırdı. Bunların bir hissəsi Orta Asiya çöllərinin ən qədim sakinləri Hind-Avropa dil ailəsi dillərində danışan daxların (türkmənlərdə indiki təkə tayfasının!-Q. Q.) massagetlərin, sakların sonrakı nəsiləri, bir hissəsi Mərkəzi Asiyadan türkdilli gəlmələr idi” (36,176-177). V. V. Bartold yazmışdır ki, qırğızlar türkləşmiş xalqdır (68,42), tatarlar türkləşmiş xalqdır (68,43). Türk mənşəli xatun sözü haqqında o yazır ki, İran mənşəli soqđ sözüdür (68,43), çünki köçərilərdə xatun (xanım) olmaz! Bəs, saklarda Sparetra (er. əv. IV əsr), massaketlərdə Tomiris (er. əv. VI əsr), Talestra (er. əv. IV), Buy-Arik

(eranın VI əsrində 100 minlik ordunun başçısı olmuş bu qadının adı Bizans mənbələrində Boyariks kimi yazılır) qadın hökmdarlar və ordu komandanları, “Kitabi Dədə Qorqud”dakı qadınlar, Nizaminin əsərlərində tarixi prototipləri hələ müəyyən olunmamış Nüşabə və Məhunbanu, Azərbaycanda Sara xatun, Orta Asiyada Türkan xatunlar və i. a. Xatunlar deyildirmi?

Qaraqalpaqların etnik tarixindən danışarkən T.A.Jdanko yazır ki, Aral dənizi ətrafı ərazidə türkləşmə prosesi IV – VII əsrlərdən sonra baş vermişdir (110, 111).Milliyyətə başqırd olan R. Kuzeyevin fikircə başqırdların ulu əcdadları irandilliləridi (124) və s.və i.a.

Skifləri, sakları, sarmatları, massagetləri, kuşanları və eftalitləri (ağ hunları) İran mənşəli saymaqla, Orta Asiya və Qazaxıstanın indiki türk xalqlarının türkləşmiş iranlılar hesab etməklə rus tədqiqatçıları tərəfindən tarix elmi eybəcər hala salınmış, türklərin bəşər tarixindəki rolu heçə endirilmişdir. Halbuki, Altay mənşəli xalqlar Avropa və Asiyanın qədim və erkən orta əsrlər tarixinin fəal iştirakçıları kimi min illər boyu tarixi hadisələrin gedişinə təsir etmiş etnoslardır.Təkcə onu demək bəs edər ki, hunlar, Altay türkləri, avarlar, bolqarlar və xəzərlər Cənub – Şərqi Avropanın, o cümlədən Şərqi slavyanların torpaqlarının almanların əcdadları qotlar tərəfindən, saklar, hunlar, uyğurlar, qırğızlar, kuşanlar, eftalitlər (ağ hunlar) və turkutlar isə Mərkəzi və Orta Asiyanın İran və Çin tərəfindən işğal olunmasının qarşısını almışlar. Qədim türklər haqqında indiki baxışlar elmi obyektivlikdən kənar mülahizələrdir. Həqiqət budur ki, eradan əvvəlki min illiklərdə yaşamış şumerlər, kutilər, lulubilər, kaslar, mannalar, madaylar, kaspilər, albanlar, kəmərlər, işkuzlar, saklar, massagetlər, sarmatlar, quqarlar və b.türkmənşəli etnoslar idilər. Deməli, türk xalqlarının çox zəngin və dolğun tarixi vardır. Ona görə Altay dil ailəsinin və xüsusilə türk dillərinin N.A.Baskakov tərəfindən verilmiş təsnifatı (70) yarımçıq və birtərəflidir. Çünki bu təsnifatda türklərin tarixi hunlardan qabağa getmir və qədim türklər dedikdə VI – XII əsrlərdə yaşamış türklər nəzərdə tutulur. Rus tarixşünaslığında Şimali Qafqazda və Cənub Şərqi Avropa çöllərində IV – X əsrlərə aid türk etnoslarının (bolqar, hun, sabir, avar, xəzər, peçenek və b.) “ ilkin türklər” adlandırılması (bax: 175) yalnız tarixi saxtakarlıqdır. Bəs, miladdan əvvəl həmin regionda yaşamış türk mənşəli kimmerlər, skiflər, saklar, sarmatlar, şiraklar?

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün Lev Qumilyovun qədim türklər haqqında bəzi mülahizələrinə diqqət yetirək. Şübhəsiz, L. Qumilyovun əsasən Türk xaqanlığına həsr olunmuş “Qədim türklər” kitabı böyük zəhmətin məhsuludur. Lakin heç kim soruşmağa cürət etmir qədim türklər VI-VIII əsrlərdəki türklərdir? Bəs miladdan qabaqkı türklər haradadır? Belə çıxır ki, türklər yalnız er. əv. III əsrdə göydən səbətə enmişlər! A. Qumilyov “ədim türklər” əsərində yazır ki, “türklər VI əsrdə yarandılar və sonra da yox oldular, çünki azsaylı idilər” (94,4). Başa düşmək olmur:VI əsrdə Çindən Dunaya qədər nəhəng ərazini əhatə etmiş Türk xaqanlığı adlı imperiyanı bu “azsaylı” xalq necə yaratmışdı? L. Qumilyovun

Bakıda bu yaxında rus dilində çap olunmuş “Xəzər ətrafında minilliklər” (95) əsərinin adından belə qənaətə gəlmək olardı ki, nəhayət, deyəsən türklərin minilliklər tarixini oxuyacayıq. Belə olmadı, sən demə, kitabın adı yalnız reklam imiş. Əsərin əvvəlində deyilir ki, er. əv. III əsrdə Böyük Səhrada (qərbdə Karpət dağlarından şərqdə Çinə qədərki ərazi nəzərdə tutulur) “qədim köçərilər türklərlə əvəz olundu” (95,3). Deməli, er. əv. III əsrə qədər bu böyük ərazidə türk yoxdur, türk olmayan köçərilər var. Bəs bu boyda nəhəng ərazidə “qədim köçəriləri” əvəz edən türklər haradan gəlib çıxdılar? Halbuki 1970-ci ildə A. Qumilyovun “Böyük Səhra” adlandırdığı ərazinin bir hissəsi olan Qazaxıstanda, İssıq-Göl yaxınlığında er. əv. V əsrə aid qəbirdən iki sətirik türk runi yazısı tapılmış (amma V. V. Bartold yazırdı ki, türklər runi yazını Orta Asiya uranlılarından mənimsəyiblər 70,199; soruşan yoxdur ki, er. əv. V əsrdə iranlıların runi yazısı vardısı, Əhəmənilər dövlətinin şahları əməllərini mixi əlifba ilə nəyə görə yazdırırdılar?) və elə sovet türkoqları tərəfindən oxunmuşdur. Kimə inanaq, Lev Qumilyova, yoxsa iki min beş yüz il bundan qabağa aid türk runi yazısına? Əsərinin bir yerində o yazır ki, “İran və Turan arilərə (farsların ulu əcdadlarına-Q. Q.) yaxın qohum tayfalar tərəfindən məskun idi” (95,56). Aydın oldu ki, qədim türklərin Turan ölkəsi guya arilərin ölkəsi imiş! Daha sonra deyilir ki, “qədim allahlara sədaqəti saxlamış bütün arilər turanlar, Zərdüşt tərəfdarları isə iranlılar oldular” (95,57). Deməli, turanlar qədim allahlarına sadıq olan qədim farslardır. Orta Asiyada er. əv. III əsrdən yaranmış türk Kuşan imperiyası haqqında yazılır ki, onlar Şimal-İran tayfaları idilər (95,109). Deyilir ki, indiki “farsların bir hissəsi sakların və midiyalıların sonrakı nəsilləridir” (95,131). Sonra da L. Qumilyovun əsərində yeni bir “kəşf”lə üzləşirik: eranın əvvəllərində Şimali Qafqazda və sonra Albaniyada məlum türk sabarlar (sabirlər) türklər yox, samodiyələrdir (95,136). Samodiyələr kimlərdir? İndiki Arxangelsk, Tümen, Tomsk, Krasnoyarsk və b. rus əyalətlərində yaşayan və cəmi 34 min nəfərdən ibarət *nənlər* (“*nenes*”, “*iqanasan*” “*selkup*” da adlanırlar).

Biz burada L. Qumilyovun qədim türk etnosları haqqında fikirlərinin təhlilini vermək fikrində deyilik. Onun yazdıqları türklərin qədim tarixindən xəbərsizlər üçün tapıntı görünə bilər. Lakin L. Qumilyovu qınamaq olmaz; o edə bilmədiyini edə bilməzdə, çünki onun özündə türklərin qədim tarixi haqqında saxta konsepsiyaların caynağında idi. Burada qədim türk etnoslarının eradan əvvəlki minilliklərdə yaşadıkları ərazilərin koordinatlarını müəyyənləşdirmək və bu etnosların tarixini hətta xülasə şəklində vermək imkanı yoxdur. Türkiyə tarixçiləri türklərin qədim tarixinin tədqiqi sahəsində böyük iş görmüşlər, lakin onlar da tarixi həqiqəti tam aşkarlaya bilməmişlər. Məsələn, Rəfiq Özdək də “Türkün qızıl kitabı”nda (Bakı, 1991) Şərqi Hun dövlətini (er. əv. III-I əsrlər) *ilk* Böyük türk imperatorluğu adlandırır. Lakin tam əsasla demək olar ki, Mərkəzi Asiya, Altay, Cənubi Sibir, Qazaxıstan, Orta Asiya və Ön Asiyanın müəyyən əraziləri Altay xalqlarının ulu əcdadlarının məskənidir. Nə vaxtsa tarixi həqiqət üzə çıxacaq və eradan əvvəl I minillikdə Şərqi Avropada, Sibirdə, Altayda, Mərkəzi və Orta

Asiyada, Manna və Midiyada qədim türklərin tarixini əks etdirən arxeoloji tapıntıların-dünyanın ən böyük muzeylərini bəzəyən qiymətli eksponatların türk yaradıcıları aşkar olacaqdır.

İrandilli xalqlar er. əv. II minilliyin ortalarında Cənubi Şərqi Avropadan Şərqdə hərəkət etmiş və Orta Asiyada qədim türklərin ərazisinin bir hissəsini zəbt etmişlər. Böyük mütəfəkkir Biruni yazır ki, er. əv. 1200-cü ildə farslar indiki Xarəzm ərazisinə gəlib məskunlaşmış və Türk çarlığını özünə tabe etmişlər (170,10). Bundan sonra Orta Asiyanın bu hissəsi Ariazem “Arilərin ərazisi” adlanmış və bu ad zaman keçdikcə əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmaqla Hərəzm (Xarəzm) formasına düşmüşdür. “Avesta”da bu ərazi “Arianvəc”, yəni “Arilərin düzənliyi” adlanmışdır (170,11). İran-Turan müharibələri, arilərin türklərlə (turlarla) mübarizə tarixi də bu hadisədən sonra başlanmışdır. S. P. Tolstov yazır ki, Orta Asiyada yaşayan saklar-massagetlər (lakin o bu etnosları İrandilli sayır) farsların qatı düşmənləri idi (170,55). Əslində isə bu düşmənçilik türk-ari düşmənçiliyi idi.Orta Asiyadan arilərin bir hissəsi Hindistana getmiş, digər hissəsi orada məskunlaşmış (müasir taciklərin və əfqanların ulu əcdadları), üçüncü hissəsi-farsların əcdadları isə İran yaylasına-qədim türklərin (mannaların, madayların və kasların) ölkəsinə keçmişlər. Onların əsas hissəsi indiki fars əyalətində məskunlaşmış, az hissəsi-indiki kürdlərin, talışların, giləklərin, mardların, tatların və b. ulu əcdadları İran Kürdüstanında və Xəzərin cənub sahillərində (talışların həm İranda, həm Şimali Azərbaycanada indi məskun olduqları ərazilərdə) yaşamağa başlamışlar.

Deməli, farslar İran yaylasına gəldikdə oralarda artıq qədim türk etnosları-mannalar, madaylar, kaslar və onların tərkib hissələri olan tayfalar yaşayırdılar.

Xülasə, azərbaycanlıların etnogenezi probleminin indiki vəziyyəti ilə tanışlıq göstərir ki, hakim konsepsiya bu problemin həlli üçün qəti yaramır, əksinə, işi çətinləşdirir. Bu konsepsiya bir sıra suallara cavab verə bilmir. 128 illik Midiya çarlığı ərzində “İrandilli” Maday xalqı (əslində bu xalq aşağıda deyəcəyimiz kimi İrandilli yox, türkdilli idi) yaranmamışdusa Manna xalqını necə assimilyasiyaetmişdir? “İrandilli” atropatenlilər və “Dağıstandilli” albanlar qısa vaxtda-XI-XIII əsrlərdə dillərini necə itirmişlər? Əgər bu iki xalq belə prosesə meylli idilərsə, nəyə görə ondan qabaq farslaşmamış və ərəbləşməmişlər? Köçəri maldar oğuzlar cənubda və şimalda tarixləri minilliklər və əsrlərlə ölçülən şəhərlərin əhalisinin dilini hansı proses əsasında dəyişdirib tamamilə yox etmişlər?Belə sualları çox qoymaq olar.

Biz xalqımızın mənşəyi haqqında Azərbaycan tarixşünaslığında özünə möhkəm yer eləmiş konsepsiyanın əsas müddəaları ilə oxucunu tanış etdik. Aydın göründü ki, tarixşünaslıqda xalqımızın mənşəyi haqqında mövcud baxışların heç biri konkret faktlara əsaslanmadığına görə obyektiv həqiqəti əks etdirmir. Ehtimalların obyektiv həqiqət sayılması doqmatizmdir. Bu konsepsiyadan aşağıdakı nəticələr alınır: 1) Azərbaycan türk dili XII-XIII əsrlərdən sonra

kənardan götürülmə və bizə zorla qəbul etdirilmə yad dildir; 2) həmin əsrlərə qədər cənubda İrandilli, şimalda Dağıstandilli əhali yaşayırdı və deməli, cənubda Təbriz, Gəncə, Bərdə, Urmu, Marağa,Ərdəbil və b. şimalda Bakı, Gəncə, Bərdə, Şamaxı, Şəmkir, Şəki və b. İrandilli və Dağıstandilli xalqların şəhərləridir; ona görə də VIII-XIII əsrlərdə yaşamış mütəfəkkir Təbrizilər, Naxçıvanilər, Urməvilər, Bərdəilər,Gəncəvilər, Ordubadilər, Beyləqanilər, Şirvanilər, cənubda İrandilli, şimalda Dağıstandillilər idilər, onların türklərə dəxli yoxdur; 3) göstərilən əsrlərə qədərki Azərbaycan mədəniyyəti də İrandillilərə və Dağıstandillilərə aiddir; orta əsrlərdə gəlmiş və guya ulu əcdadlarımızın dillərini dəyişdirmiş türklərin bu mədəniyyətə dəxli ola bilməz. Bütün bunlar erməni tarixçilərinin istəklərinə uyğundur. Hələ keçən əsrin 60-cı illərində Musa Kalankatlıın “Alban tarixi” əsərini rusçaya tərcüməsində qeydlərində K. Patkanyan yazmışdır ki, albanların tarixi taleyi həmişə ermənilərlə bağlı olmuşdur, çünki həm orada (jəni Albaniyada), həm burada (yəni Ermənistanda) ən qədimlərdən eramızın 328-ci ilinə qədər eyni erməni hökmdarları hakimiyyətdə idilər (bax: 23, s. 291, 294, 304). Elə buna görə də Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpağı erməni ərazisi sayılır, azərbaycanlılar orta əsrlərdə gəlmə türk-tatar köçəriləri hesab olunur. Ermənistanın ərazisində qədim türklərə mənsub çoxlu qoç heykəllərini ermənilər özlərinki sayırlar. Halbuki arxeoloq S. V. Kiselyov Altayda er. əv. 700-100-cü illəri əhatə edən Taqar arxeoloji mədəniyyətinə məxsus abidələrin qoç heykəlli məzarlardan ibarət olduğunu yazmışdır.

Buyurun, hörmətli oxucular,on illər boyu bəzi tarixçilərimizin yetişdirdikləri “qərənfilləri” qəbul edin.

Cəfəngiyata qarşı qoyduğumuz konsepsiya isə qısaca belədir: Miladda qabaqkı minilliklərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış kutilər, lulubelər və kaslar türk mənşəli etnoslar idilər. Onların birbaşa varisləri miladdan qabaq I minilliyin əvvəllərində Manna və Maday adları ilə tarix səhnəsinə çıxmışlar. Manna və Midiya ərazilərindən məlum olan toponimlərin və şəxs adlarının əksəriyyətinin türkcə olması mənaların və madayların türkmənşəli olmalarına şübhə yeri qoymur. Midiya ərazisində iranlaşma prosesi yox,türkmənşəli Atropaten xalqının təşəkkülü prosesi getmişdir. Miladdan əvvəl VIII-VII əsrlərdə şimaldan gəlmiş kimmerlər, skiflər (işquzlar) və saklar da türkmənşəli etnoslar idilər, Atropaten və Alban xalqlarının formalaşmasında onlar da rol oynamışlar. Albaniyada əhali əsasən türkdilli, Dağıstandilli və qismən İrandilli idi. Mənbələrdə “alban” etnoniminin iki mənası aydın olunmalıdır: 1) Albaniyada yaşamış bütün əhalinin ümumiləşdirici etnik adı kimi. Belə olduqda albanların içərisində Qafqazdilli və İrandilli tayfalar da vardı.2) Albaniyada yaşayan, çoxluq təşkil edən, elə buna görə də ölkəyə “Alban” adı verən bir konkret tayfa. Bu tayfa türkmənşəli idi, həm də çoxsaylı olmaq etibarilə aparıcı rola malik idi.

Albaniyanın türk tayfalarının kimmerlər və saklarla qaynayıb-qarışması nəticəsində alban xalqı yaranmışdır. Bu xalqın V-VII əsrlərdə yazısı da türkcə idi.

XI-XII əsrlərdə səlcuq oğuzları nə cənubda, nə də şimalda heç kimi türkləşdirməmişdir. Azərbaycan dili gətirilmə dil deyil, kökləri ilə qabaqkı minilliklərə gedən dildir. Səlcuq oğuzları Azərbaycanın hər iki hissəsində türklərin sayını artırmış və Azərbaycan dilində türk dillərinin oğuz qrupuna aid dillər üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri çoxaltmışdır.

Aşağıda bu konsepsiyanın müddəalarını təsdiqləyən faktlar oxucuya təqdim ediləcəkdir.

II Fəsil

AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ ƏN QƏDİM ETNOSLAR

Azərbaycan ərazisində ən qədim etnoslar onun cənub hissəsində er.əv.III minillikdən mənbələrdə adları çəkilən kutilər (yaxud qutilər) və lulubilərdir.

Kutilər er. əv. XXIII əsrdə (er.əv.2202\2201-ci ildən 2109-cu ilədək) Dəclə və Fərat çayları arası ərazidə o zaman Akkad adlanan ölkəni zəbt etmiş və hakimiyyətdə olmuşlar (102, 110).Akkad çarı I Salmanasarn (er.əv.XXIII əsr) “ göydə ulduzlar qədər miqdarı bilinməyən kutilər” ifadəsindən (101, 266) görünür ki, kutilər sayca böyük etnos idi.

Yuxarıda I fəsilə kutilər, lulubilər və kaslar haqqında mövcud baxışların xülasəsindən aydın oldu ki, kutilərin etnik mənsubiyyətinə dair bitkin fikir yoxdur. Yalnız Qəbələ rayonunun Nic kəndində və Oğuz qəsəbəsində yaşayan Dağıstandilli udinlərin etnik adı olan, “ *udin*” etnonimi ilə “ *kuti*” etnonimi arasında zahiri oxşarlığa görə kutilərin Qafqazdilli olması fikri yaranmışdır (102, 206). Er.əv.V əsrdə Herodat və I əsrdə Strabon Midiya ərazisində uti adlı tayfanın yaşadığını yazmışlar. Ehtimal edilir ki, eramızın əvvəllərində həmin kuti – utilərin bir hissəsi şimala gəlmişdir və indiki udinlər onların nəsiləridir (44, 65). Kutilərin sonrakı utilər olması fikrinin düz və ya yanlış olduğunu söyləmək çətinidir. Lakin aşağıda deyiləcəyi kimi, türk utilərin mövcud olduğuna görə cənubda kutiləri və utiləri Qafqazdilli saymağa əsas yoxdur. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün biz uti – udin məsələsini qısaca nəzərdən keçirməliyik.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın etnik tarixində ən dolaşq məsələlərdən biri də Albaniyada *uti* adını daşıyanların etnik mənsubiyyəti məsələsidir.1944-cü ildə İ.P.Petruşevski ortaya bir fikir atdı: Qəbələ rayonunun Nic kəndində yaşayan udinlər qədim albanların qalığıdır (154, 77). Bu fikrə sonra başqa tədqiqatçılar – S.T.Yeremyan (108,304), Z.İ.Yampolski (189, 83), Z.M.Bünyadov (76, 178), Q.A.Klimov (116, 96), A.Q.Şanidze (178, 8), İ.H.Əliyev (51), V.L.Qukasyan (92), F.Məmmədova (129) tərəfdar oldular, lakin heç bir araşdırma aparılmadan. Əlbəttə, Dağıstandilli tayfaların birinin qalığıdır.Lakin söhbət alban etnosundan, yəni Alban dövlətinə yaradanlardan və etnik adı “ alban” olanlardan gedirsə,utilərin albanlarla eyniləşdirilməsi qondarmadır. Heç olmasa, ona görə ki, Strabon Atropatenada “ Midiya dağları” adlanan dağlıq ərazidə Xəzərin cənub qərbində alban və uti tayfalarının yanaşı yaşadığını qeyd edir (Strabon.XI, 8,8).Bu o deməkdir ki, alban və uti müstəqil tayfaların adlarıdır. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz müəlliflər isə udinləri məhz er.əv.IV əsrdən miladın VII əsrinə qədər dövləti, Vəsrdən yazısı olan Alban etnosunun qalığı sayırlar. Məsələn,1958-ci ildə erməni tarixçisi S.T.Yeremyan yazmışdı ki, qədim alban dili udin dili idi.(108, 327). İki il sonra gürcü tarixçisi A.Q.Şanidze göstərir ki, erməni tarixi ənənəsində

albanların varisləri udinlər hesab edilir (178, 8). Beləliklə, bu müəlliflər albanları indiki Dağıstandilli udinlərin ulu əcdadları hesab edirlər və bununla da dolayı yolla orta əsrlərdə Azərbaycanda türkləşmə prosesinin getməsi və deməli, Azərbaycan dilinin kənardan gətirilmə olması haqqında başabəla müddəanın tərəfində dururlar.

Alban tarixçisi Musa Kalankatlının “ Alban tarixi” əsərində Albaniyada 5 mahalın Uti adlandığı göstərilir: Qarabağın dağlıq hissəsində - Arsakda (I kitab, 23-cü fəsil), Bərdə zonasında (I kitab, 24-cü fəsil), Girdimanın Xalxal şəhəri (indiki Qazax- Ağstafa rayonunları ərazisində) zonasında (I kitab, 27-ci fəsil) və Azərbaycanın şimal – qərbində (II kitab, 23-cü fəsil). Tədqiqatçıları çaş – baş salan da budur. Əgər mahalların hamısında indiki Dağıstandilli udinlərin əcdadları yaşamışsa, onda əlbəttə deməliyə ki, onlar Albaniyanın ən böyük tayfası idi. İqrar Əliyev belə də yazmışdır: utilər Albaniyada aparıcı tayfa idilər. Sonra bi fikri V.L.Qukasyan təkrar etmişdir: uti – udinlər alban tayfa ittifaqında aparıcı rola malik idi. Lakin bu belə deyil. İş burasındadır “ uti” adını daşıyanlar Albaniyadan kənarda da məlumdur.

1) Midiyada, sonra da Atropatenada. Yuxarıda deyildiyikimi, ilk dəfə Herodot (er. əv. V əsr) Midiyada iki əyalətdə utilərin yaşadığını qeyd etmişdir (Herodot, III,93; VIII,68). Sonra İəsr müəllifi Strabon Atropatenada, Xəzərin cənub-qərbində Midiya dağlarında “albanların bir hissəsi” (diqqət verin: *alban* adını daşıyanlar Cənubi Azərbaycan ərazisində də yaşayırdı), kaduslar (indiki talışların əcdadları), kəllər (indiki giləklərin əcdadları) və amardlarla yanaşı Uti adlı əyalətdə utilərin yaşadığını yazmışdır (Strabon, XI,8,18). Ona görə bir sıra tədqiqatçıların (M. Markvart, N. Q. Adons) ardınca İqrar Əliyev yazmışdır ki, həmin utilər eramızın əvvəllərində şimala keçmiş və Albaniyada yerləşmişlər (44,65). Alban tarixçisi Musa Kalankatlı da utilərin Albaniyaya gəlmə olduğunu yazmışdır (I kitab, 4-cü fəsil). Oxucuya aydın oldu ki, Albaniyada utilər (udinlər) eramın əvvəllərində gəlmə hesab olunur, başqa sözlə, ondan əvvəl Albaniyada utilər yaşamırdı. Buradan da utilərin konkret mənada, albanlar olması fikrinin puçluğu üzə çıxır: alban adını daşıyanlar Albaniyada er. əv. IV əsrdən məlumdursa, udinlər Albaniyaya-alban tayfasının adı ilə adlanan ölkəyə çox sonra gəlmədirsə, onda alban və uti ayrı-ayrı etnoslardır. Bundan başqa nəticə də çıxır: utilər Albaniyada aparıcı tayfa ola bilməzdi, çünki hələ er. əvvəl IV-III əsrlərdən Alban dövləti mövcud idi (65;66). Alban çarı Roma ordusunun başçısı Qney Pompeylə er. əv. 65-ci ildə qanlı döyüşlər keçirmişdi.

2) Er. əv. VIII-VII əsrlərə aid Urartu yazılarında indiki Göyçə gölünün hövzələrində Etiuni adlı “ölkə”nin adı çəkilir. Bu adın “uni” hissəsi Urartu dilində yer adlarına əlavə olunan şəkilçidir. V əsr erməni mənbələrində bu ölkə Uti adlanır (23, II kitab, 44-cü fəsil). Deməli, Urartu mənbələrindəki Eti (uni) əslində Uti adının urartuca yazılış formasıdır. Bu əyalət tarixən Albaniyaya mənsub olmuş (23, I kitab, 8-ci fəsil), sonralar ermənilərə keçmişdir. Biz bu məsələ üzərində dayanmayacağıq, çünki məqsədimiz başqadır. Qeyd edək ki, Midiya-Atropatenada

yaşayan utilər Qafqazdilli sayırlar və kutilərlə bağlayırlar. Lakin Urartu mənbələrində qeyd edilən Etiuni-Uti haqqında nədənsə bir söz deyilmir.

3). Antik müəlliflər albanlardan şimalda, yəni Şimali Qafqazda uti, udi adlı bir etnosun yaşadığını göstərirlər. I əsr müəllifi Pliniy yazır ki, albanlardan şimalda skiflərdən olan Udi adlı tayfa yaşayır (Pliniy, VI, 38) (“skif” adı altında qədim türklərin nəzərdə tutulduğunu aşağıda deyəcəyik). Həmin müəllif sonra yazır ki, udiyələrdən şimalda isə Utidors adlı tayfa məskundur (Pliniy, VI, 39). “Utidors” etnonimi bir sıra tədqiqatçıları çaşdırmışdır. Yazmışlar ki, bu ad *uti* etnonimindən və İrandilli *aors* adlı tayfanın adından ibarətdir (121). Bu fikri inkişaf etdirən K. V. Trever oldu (171, 174-175). Ehtimal edilir ki, Albaniyadan utilərin (yəni, indiki Dağıstandilli udiyələrin) bir hissəsi Şimali Qafqaza da getmiş və orada İrandilli aors adlanmış tayfa ilə qovuşmuşdur (122). Oxucu yəqin hiss edir ki, bütün bunlar ağılabatan şeylər deyil. Əslində Pliniyin *utidors* kimi yazdığı etnonim “*utidur*”-dan başqa bir şey deyil: Pliniy “u” səsini “o” kimi vermiş, sonra da adın sonuna “s” adlıq hal şəkilçisini əlavə etmişdir. Utidur etnoniminin ikinci hissəsi olan “*dur*” sözü oğuz tayfalarından bayandur, çavundur, hundur və b. adlar üçün səciyyəvidir. Deməli, Utidur türk mənşəli tayfa idi. Antik müəllifin onu “skif tayfası” adlandırması da bu fikri təsdiqləyir. II əsr müəllifi Ptolemey Şimali Qafqazda *udi* adlı tayfanın yaşadığını yazmışdır (Ptolemey, V, 8, 16). Sonra eramızın IV-V əsrlərində Bizans müəllifləri Şimali Qafqaz çöllərində hunların bir tayfasının *utiqur* adlandığını göstərirlər (97, 30). Utiqur etnoniminin “*qur*” komponenti bəzi türk tayfalarının (uyğur, sarıqur, kuturqur, oğuz tayfalarından yazqur, salqur və b.) adları üçün səciyyəvidir (97). V. V. Bartolda görə monqolca *qur* “xalq” mənasındadır (70, 269). Utiqurların türk tayfası olduğunu təsdiqləyən başqa faktlar da vardır: Rəşidəddin (XV əsr) monqolların içərisində *udiut* (*udi* və türk-monqol dillərində cəm bildirən *-ut* şəkilçisindən) tayfasının adını çəkir (28). Altay dillərinə mənsub udmurtların adında da “*udi*” komponenti nəzərə çarpır. Elə buna görə də Albaniyada indiki Dağıstandilli udiyələrin uqrofin mənşəli gəlmələr olması fikri də mövcuddur (bax: 116). XVII əsrdə Sibirdə yaşayan bir türk ulusu Udi adlanırdı. Həmin tayfanın adı ilə bağlı şəhər indi Нижне-Удинск adlanır (124). XVIII əsrdə A zərbaycanda yaşayan Şahsevən türk tayfa birləşməsinin bir qolu Udulu adlanırdı və s. Müəyyən olunmuşdur ki, “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı mənbədə Arsakdakı Uti əyalətinin mahal adlarının (Aranrot, Tiri, Rot-Pasian, Aluyen, Tuçkatak, Qardman və Şakaşen) hamısı türkmənşəlidir (bax: 85).

Beləliklə, Albaniyada, Atropatenada, Ermənistanda və Şimali Qafqazda yaşamış Uti, Udi, Udi adlı tayfalardan şimalda yaşayanların türk olması aşkarlandı. Onda belə çıxır ki, A zərbaycanda indiki Dağıstandilli udiyələrin ulu əcdadları ya cənubda-Midiyadan (Atropatenadan), ya da indiki Ermənistan ərazisindən-Urartu mənbələrində er. əv. 764-cü ildə qeyd edilən Etiunidən gəlmə ola bilər. L. M. Meliksetbekov Azərbaycanda Dağıstandilli udiyələrin mənşəyi məsələsinə xüsusi məqalə həsr etmiş və onların məhz Ermənistanda Etiunidən

gəldiklərini yazmışdır (139). Məlumdur ki, Etiunidə bir yaşayış məntəqəsi “VIII əsr erməni coğrafiyası”nda Niq (Ermənistanda indiki Abaran) adlanır (19), udinlərin indi yaşadıkları kəndin adı da Nicdir, deməli udinlər Nic adını özləri ilə gətirmişlər. Bu fikri əvvəllər N. Y. Marr və İ. İ. Meşşaninov söyləmişlər (132,81; 140,97). Q. A. Melikişvili albanlarda udin tayfasını (sözsüz ki, o Dağıstandilli udinləri nəzərdə tutur) Etiuni ilə əlaqələndirmişdir (133,3). Türk tarixçisi F.

Kırzioğlu da udinlərin Albaniyaya gəlişini Urartu çarlarının Etiuniyə (Utiyə) dağıdıcı hərbi səfərləri ilə bağlamışdır (191). II əsr müəllifi Ptolemey Albaniyada Kürün sol sahilində bir məntəqəni Niqa (sondakı “a” yunan dilində əlavə olunmuş hal şəkilçisidir) adlandırır və bu, şübhəsiz ki, elə Nicdir. Deməli indiki udinlərin Etiunidən Albaniyaya gəlməsi II əsrdən əvvəl baş vermişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən iki nəticəyə gəlmək olar: birincisi, Albaniyanın Uti adlanan mahallarında əhalinin hamısı Dağıstandilli utilər (udinlər) deyildilər, burada türk utilər də məskun idilər. Lakin Albaniyada göstərilən Uti mahallarından hansılarında türkmənşəli utilər, hansılarında Dağıstandilli udinlər yaşayırdı sualına mənbələrin yoxluğu üzündən cavab vermək olmur. Burası şəksizdir ki, Bərdə bölgəsində və Arazbardakı Uti mahallarında yaşayanlar türk utilər idilər. M. Barxudaryan keçən əsrdə yazırdı ki, Tərtərin sağ sahilində yaşayan Seysulan kəndində əhalinin dili türk dilidir, amma özlərini udin sayırlar (71,45). İkincisi, Midiya və Atropatenadakı utilər Dağıstandillilər deyildilər. Herodot Midiyada utilərdən danışdıqda onların bir hissəsinin İrən başqa bir əyalətində yaşadığını yazır (Herodot, III,93,). R. Fray isə həmin utiləri Orta Asiyada lokalizə edir (176,79). Aydın ki, Orta Asiyada Dağıstandilli tayfa yaşaya bilməzdi, bu utilər türklər idi. Deyilənlərdən görünür ki, əgər Midiyadakı utilər kutilərin sonrakı nəsiləridirsə, onda nə kutiləri, nə də utiləri Qafqazdilli etnoslar saymaq olmaz və bu barədə deyilənlər yanlış fikirlərdir. Lakin utilərin qədim kutilərlə eyniliyi məsələsini həll olunmuş məsələ saymaq olmaz. Ehtimal ki, kuti və uti müstəqil türkmənşəli etnoslardır. Midiyada, Şimali Qafqazda və Albaniyanın Uti mahallarının bəzilərində yaşayan utilər türkmənşəli olmuşdur. Əhməd Zəki Validi Tuqana görə, Arrandakı türk utilər er. əv. VII əsrdə türk sakların içərisində gəlmişlər (192,162).

Alban tarixində udin problemi tarixçiləri çaşdırmışdır. Ona görə də eranın əvvəllərində Şimali Qafqazda türk udin, uti tayfalarının Albaniyada indiki Dağıstandilli udinlərlə eyniləşdirilməsi nəticəsində belə nəticəyə gəlmişlər ki, Albaniya Dağıstanı da və hətta Şimali Qafqazı da əhatə etmişdir (122). İndi Azərbaycan ərazisi hesabına Ləzgistan dövlətinin yaranması tələbləri həm də bu yanlış nəticələr ilə bağlıdır.

Deyilənlərdən görünür ki, indiki Dağıstandilli udinlərə görə kutilərin Qafqazdilli sayılması üçün heç bir əsas yoxdur. Bəzi tədqiqatçıların kutiləri kürdlərin ulu əcdadları saymaları (bax: *Hallo W. W. Gutium. Reallexikon der Assuriologie* vol. 3, 1957, VII 19-71, s. 708,720) da ağılabatan deyil. İ. M. Dyakonov

yazır ki, kutilərin şəxs adları məlum qədim Şərq dilləri (deməli, o sıradan Qafqaz dilləri ilə bir mənşəyə aid edilən Hürri və Urartu dilləri) əsasında izah olunmur (102,109). Burası atdır ki, kutilərin er. əv. III min illikdən I min illiyin sonlarına qədər yaşadığı ərazi er. əv. IX əsrdən Manna və Midiya adları ilə məlumdur. Aşağıda bu etnosların türk mənşəli etnos olduğunu deməyə əsas verən faktları gətirəcəyik. Bu belədirsə, kutilərin etnik mənsubiyyəti haqqında ehtimal tərzdə olsa da, başqa fikir söyləmək mümkündür. Son illərdə Y. B. Yusifov Manna və Midiya toponimlərinin və şəxs adlarının təhlili əsasında kuti etnosunun Altay mənşəli olduğu fikrini söyləmişdir (184,105-108). Bu fikir diqqətəlayiqdir və onun xeyrinə bəzi faktlar vardır.

1. Yuxarıda deyildiyi kimi, er. əv. III min illikdən I min illiyin sonuna qədər Cənubi Azərbaycan ərazisində *arasıkəsilməz etnik və rəsəliyin* olması və er. əv. I min illiyin əvvəllərindən həmin ərazidə türk mənşəli Manna və Maday etnoslarının mövcudluğu.

2. Kutilərin bir hissəsinin er. əv. I min illiyin əvvəllərində yaranmış Urartu ərazisində-indiki Türkiyənin Şərq bölgələrində, Van gölünün hövzələrində yaşaması (102,128).

Məlumdur ki, Urartu çarlarının mixi əlifba ilə er. əv. VIII-VII əsrlərdə yazdırdıqları kitabələrdə Urartu ölkəsinin adı “Biaini” “kimi göstərilmişdir. “Urartu” adı onların ölkəsinə kənardan verilmə semit mənşəli addır. Bu da məlumdur ki, “Biaini” kimi yazılmış ad Türkiyənin şərqində Van gölünün adında indiyədək qalmışdır. “Biaini” toponimi “Bia” sözündən və urartu dilində yer adlarına əlavə olunan “ini” şəkilçisindən ibarətdir. İndiyədək tədqiqatçılar Bia ini adının mənasını açə bilmirlər. Halbuki, ölkə və dövlət Bia adlanmış gölün (indiki Van gölünün) adını daşımışdır. Gölün adı isə Altay dillərində *bia*-“su” sözündən ibarətdir! Aşağıda biz Manna və Midiya ərazisində “bia”, “bua” sözü ilə bağlı toponimlərdən danışdıqda Altayda indi də hidronimlərdə “su”, “göl”, “çay” mənasında “bia” sözünün iştirak etdiyini deyəcəyik.

Deməli, əvvəlcə bu göl Altay – türk dillərində Bia “Göl”, “Su” adlanmış, Urartu dövləti er.əv. IX əsrdə yarıdan sonra gölün adı ilə ölkə və dövlət urartuluların dilində Bianın adlanmış, gölün əsl adı unudulmuş, yalnız Bianinin təhrifi kimi “Van” formasında indiyədək qalmışdır.

İ.İ.Meşşaninova görə, Urartu dilində mu “su” deməkdir. Əgər Altay dilləri üçün səciyyəvi b- m əvəzlən məsinə nəzərə alsaq, güman etmək olar ki, mu – “su” sözü həmin dillərdəki “bia” “buya” (“su”) sözünün fonetik şəkli dir.

Urartu dilində türkmənşəli sözlər də vardır: *tiay* “demək”, “danışmaq”, türkcə *ti*, di “demək, danışmaq”, *terai* “qayda”, “müəyyən etmə”, türkcə törə “adət”, “qayda”, *sue* “göl”, türkcə *su*, şani “qab”, azərbaycanca *çən*, *sure*, şuri “silah”, türkcə *sur* “cida”, *ərşə* “cavan”, *ər* “kişi” və *çə* şəkilçisindən (azərbaycan “ərsə”), e “ev”, türkcə *ev*, tar (a) “dərə”, türkcə *dərə* və s. (bax: İ.İ.Meşşaninova. Аннотированный словарь урартского (Бианского) языка, с. 15, 52, 210, 264,

267, 290, 302, 304). Urartu mənbələrində türkmənşəli Kuerai-Taşe, Tuarasi və b. toponimlər və türkmənşəli şəxs adları da çəkilir.

Bu barədə biz “Qədim türklər və Ermənistan” kitabında danışdığımızı görə təkrar etmirik.

Urartu dilində türkmənşəli sözlərin olması göstərir ki, urartular bir türkmənşəli etnosla bilavasitə təmasda olmuşlar. Bu etnos kutilər ola bilərdi, başqa sözlə, urartu dilindəki türkmənşəli sözlər kutilərin dilindən mənimsəmələrdir. Ümumiyyətlə, belə mənimsəmələr Elam dilində də vardır: elamca *ihši* “məşəl”, türkcə işiq; elamca *ikə* “qardaş”, türkcə *əkə*, aka; elamca *kuti* “güdmək”, “gözləmək”, türkcə “güdmək”; elamca *kik* “göy” türkcə gög, göy; elamca *şak* “uşaq”, türkcə uşaq və b. (misallar İ. M. Dyakonovun “Языки Древней Передней Азии» kitabındadır).

Qədim Şərqi dillərində türkmənşəli mənimsəmələr Şumer dilindən də ola bilərdi. Manna və Midiya teofor şəxs adlarının müəyyən hissəsinin Şumer dili əsasında izah olunması göstərir ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim tayfalara şumerlərin böyük mədəni təsiri olmuşdur.

Kutilərlə əlaqədar olaraq bir məsələni də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Biz ehtimal edirik ki, Van gölü hövzələrində urartularla yanaşı yaşamış kutilərin müəyyən hissəsi sonra indiki Ermənistan ərazisinə də keçmişdir.

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, indiki Ermənistan ərazisində ermənilər köklü deyillər. Er. əv. VIII-VII əsrlərdə Urartu çarları bu əraziyə hərbi səfərlər etdikdə əhali Dağ istandillilərdən (indiki udinlərin və qırızlıların-haputluların ulu əcdadları) və Göycə-Zəngəzur bölgələrində türkmənşəli tayfalardan ibarət idi. Bu barədə biz “Qədim türklər və Ermənistan” kitabımızda yazmışıq. Hərbi əsirlər kimi erməni ailələrini isə Urartu çarları indiki Ermənistan ərazisinə köçürmüşdülər. “Erməni” və “hay” adları etnik adlar deyillər. Tarixşünaslıqda deyilir ki, indiki ermənilərin ulu əcdadları er. əv. XII əsrdə Balkan ölkəsindən Kiçik Asiyaya gəlmişlər. “Erməni” adı Kiçik Asiyada er. əv. ikinci minilliyin əvvəllərində (Asur çarı Naramsinin çarlığı dövründə), adı çəkilən Arma əyalətinin, “hay” adı isə er. əv. XIV əsrdən xət mənbələrində çəkilən Hayasa əyalətinin adları ilə bağlıdır. Deməli,

Arma və Hyasa adlı əyalətlər ermənilər Balkandan gəlməmişdən əvvəl vardı. Ermənilərin əsl etnik adları “friq” (triq adının qədim yunanca yazılışı) olmuşdur.

Əgər kutilərin Altay mənşəli olması sübut olunsay, onda Ermənistan ərazisindən qovulmuş azərbaycanlıların ulu əcdadlarının hələ er. əv. II minillikdən etibarən oralarda yaşaması nəticəsi alınacaqdır.

3. Kutilərdə bəzi şəxs adlarının türkmənşəli olması. Cənubi Azərbaycan ərazisində kutilərin, lulubilərin, kassitlərin (kasların), daha sonra mannaların və madayların şəxs adlarının mənalarını üzə çıxarmaq çox çətinidir. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Əvvəlcə, bu atnoslarda şəxs adlarının bur qrupunun kökləri qədim şumerlərlə bağlıdır. Şumerlərin şəxs adları isə semit mənşəli akkad adları ilə qarışmışdır. İkincisi, şumer və akkad mənşəli şəxs adları əsasən teofor adlar idi,

yəni qəbilə allahlarının adları şəxs adlarının bir komponentini təşkil edir. Ümumiyyətlə, qədim qəbilələrdə dini görüşlərdə fərdlərlə qəbilə allahları arasında münasibətlərin aspekti, bu əlaqənin əqidələrdə və inamlarda əksin itarmanın mahiyyəti etnoqrafiya elmində mübahisəli məsələlərdəndir. Bəzi tədqiqatçılar bu əlaqəni hakim ilə qul, yaxud ata ilə oğul arasındakı münasibətlər kimi təsvir edirlər. Qəbilə allahları qəbilənin və ailələrin himayəçiləri sayıldığına görə uşaqlara ad vermədə allah adları əksini tapmalı idi. Teofor adlar belə yaranırdı. Bu adların yaranma motivi, şübhəsiz, ilahinin (allahın) tərif, uşağın doğulması üçün onun təşəkkür, uşağın sağlam olması və təhlükəsizliyi üçün yalvarış və s. ola bilərdi. Qədim insanlar sağlamlığı, təhlükəsizliyi və ailə səadətini fəvqəltəbii qüvvələrin işi sayırdılar; yaxşı ruhlar insanların keşikçiləri hesab edilirdi. Əksinə, körpənin ölməsi, xəstəliklər, gündəlik həyatda uğursuzluqlar qəbilə allahlarının himayəsizliyi ilə izah olunurdu.

Deyilənlərdən aydın olur ki, teofor adlar iki hissədən ibarət olmalı idi: allahın adı və bu allaha təşəkkür, yalvarış, xahiş və s. bildirən söz. Ona görə də adların bir komponentini təşkil edən bu söz şəxs adını daşıyanın məsub olduğu etnosun dilində olmalı idi. Teofor adlarda bizi məhz həmin sözlər maraqlandırır. Məsələn, şumerlərdə *Utu – man – sum* “Utu (allahı) *mənə* (onu, yəni körpəni) verdi”; *Nanna – man – sum* “Nanna (ilahəsi) *mənə* (onu) verdi”; *Nanna – man – ba* “Nanna (ilahəsi) *mənə* (onu) bağışladı”; *Nanna – qat – il* “Nanna, mən yaşayacağam” (körpənin dilindən Nanna ilahəsinə rica); *Nanna – zi – mu* “Nanna həyatımdır”; *Anna – bi – duq* “Göydə o yaxşıdır”; *Ur – Suen* “Suen (allahı) sitayiş edən”; *Amar Suen* “Suen (allahın) balası” (uşağa ad verən ata – anasının dilində); akkadlarda *Anna Sin – luş – telik* “Qoy mən Sin (ilahəsinə) ibadət edim”; *Aşşurbanapal* “Aşşur (allahı) varis yaradır”; *Danili* “Allahım qüvvətlidir”; *İli – İşkul* “Allah ölçüb – biçmişdir (körpəni verəndə)”; *Rim – Sin* “Suen (Sin) allahın öküzü”; *Nur – Adad* “Adad (allahın) nuru”, *İbbi – Sin* “Sin (Suen (allahı) ad verir” və s.

Teofor şəxs adları başqa yolla da yaranırdı: qəbilə allahları həm də “çar”, “hakim” mənalarında işləndi, çünki hakimlər qəbilə allahlarının adlarını qəbul edirdilər. Bu, qəbilə başçısının həm də kahin olması ilə əlaqədar idi. Məsələn Şumerdə Namtar allahının adı ilə *Ur – Nammu* şəxs adı vardı ki, tədqiqatçılara görə “Nam (allahı) nəzərdə tutulan” mənasını verir.

Şumerlərdə *An, Ea, Enlil, Ki, Utu, Ninni, İnnana, Huma* (sonuncusunun Altay mənşəli *Umay, Humay* ilahəsinin adı ilə eyniliyi diqqəti cəlb edir) *Zuən, Şar* (Şumerin *Umma* şəhərinin allahı), *lulubilərdə* və *kaslarda Harbe, Kiur* (qədim türklərdə *Kuar* allahı ilə eyniliyi diqqəti cəlb edir) və b. allahların adları ilə bağlı çoxlu şəxs adları məlumdur. Lakin çar I Sarqonun (er.əv. 2369- 2314) vaxtında akkadlar Şumeri işğal etdikdən sonra semit mənşəli allah adları ilə Altay-türk mənşəli allah adları qarışmışdır. Məsələn, mənşəcə Şumer mənşəli *Zuen* “Günəş və Ay allahı”nın adı akkad dilində “*Sin*” formasına düşmüş və şəxs adlarında əksini

tapmışdır ki, bu da Altay mənşəli *sin* (çin, şin) sözü ilə eyniliyə gətirib çıxarmışdır. Şümlərin Umma şəhərinin allahı Şar adlanmışdır. Lakin akkadlarda da Şar (“r”səsinin qoşalaşdırılması və sonuna “u”adlı hal şəkilçisinin əlavə olunması ilə Şarru) allahı vardı. Bundan başqa akkad dilində “çar” mənasında “sar” sözü də vardı.

Araşdırmalarımız göstərir ki, kutilərdə, lulubelərdə və kassidlərdə bəzi şəxs adları Altay-türk və şumer mənşəlidir.

Hind-Avropa və Qafqaz dillərində sözlərin qədim, ilkin köklərini tapmaq üçün tələb olunan mürəkkəb filoloji təhlil türk dilləri üçün o qədər də zəruri deyil, çünki bu dillərdə kök necə yaranmışsa, min illər boyu elə də qalmışdır və belə də qalacaqdır. Deməli, ən qədim adları hətta müasir türk dillərindəki sözlərin kökləri vasitəsilə müqayisə etmək olar.

Aşağıda biz Azərbaycan ərazisinin qədim etnoslarında şəxs adlarını təhlil etdikdə müqayisə üçün orta əsrlərdə türk şəxs adlarını misal gətirəcəyik. Belə paralellər də oxucunu rahat etməməlidir. Bir etnik mühit daxilində müəyyən şəxs adları arasında zaman etibarilə məsafə minilliklərlə ölçülə bilər. Məsələn, Akkad çarı I Sarqonun (er. əv. 2334-2279) adı ilə ikinci bir çarın (II Sarqon) adı yalnız er. əv. I minillikdə çəkilir (er. əv. 721-105).

Nəhayət, bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır. Kutilərdə, lulubilərdə və kassidlərdə şəxs adlarının mənaları haqqında mülahizələrimiz ehtimal səciyyəlidir.

İ m t a. Kutilərdə ilk çarın adı (er. əv. XXIII əsr). Ehtimal ki, şumerlərdə *am-“bu”*, “budur” və *da-“(Allahın) qərarı ilə”* sözlərindən ibarət teofon addır. Ad “Bu yəni körpə, uşaq” allahın qərarı ilədir” mənasındadır.

K u r u m. Kutilərdə bir çarın adı (Er. əv. XXIII əsr). Şumerlərin Ur şəhər-dövlətin adamları içərisində er. əv. III minillikdə Kurum şəxs adı məlumdur (И. М. Дьяконов. Люди города Ура. М. 1990, С. 399). İ. М. Dyakonov bu adı sual işarəsilə «qəm», “qüssə” kimi tərcümə edir. Lakin bu ağlabatan fikir deyil, çünki oğlan uşağına ata-anası belə ad verməzdi. Ehtimal ki, ad şumer-türk mənşəlidir.

Qədim türkcə *qur* “dərəcə və rütbə bildirən söz”, “ləyaqətli”, “dəyər”, “qədir-qiyəm” (L. Y. Tuquşeva, 35), şumerlərdə *guru* “xeyr verən” deməkdir. Körpəyə ad qoyduqda valideynləri uşağa münasibətini (“mənim qurum”, “ləyaqətim” “dəyərim”, “xeyr verənim”) ifadə edir.

E n r i d a v a z i r, yaxud *Erridunizir* (er. əv. XXIII əsrdə kutilərdə bir hakimin adı). Bu şəxs adında şumerlərdə Puzur-Saxan, Puzur-İli, Puzursun və mənalarında Puzursin adlarında olduğu kimi məlumi “puzur”, “pizir” komponenti nəzərə çarpır. Əgər ad “Enridavazir”dirsə, onda əvvəldə şumerlərdə En “Göy (allah)” sözünün durduğunu güman etmək olar.

Bu adı şumer dilindəki En (Allah adı), *dib* “tutan”, “saxlayan” və *ozir* “qoruyan” sözlərindən ibarət olmaqla “En saxlayır və qoruyur” kimi də izah etmək olar. Əgər ad “Erridupizir”dirsə, onda adda Şumer-Akkadın Eredü şəhərinin adı və semit mənşəli *puzur-“allahın sirri”* sözlərinin əks olunduğu demək olar. Sonralar

xəzərlərdə bir xaqaq İbuzir adlanırdı (58). Xəzərlərdə İbuzir adı da güman ki, semit mənşəlidir (xəzərlərdə yəhudi dini vardı) və semit dillərindəki *ibbi*- “adlanırdı” və *puzur*-“allahın sirri” sözlərindən ibarətdir.

Sarlaqab (er. əv. XXIII əsrdə kutilərdə bir hakimin adı). Şumerlərdə Sar allahın adı ilə bağlı teofor addır. Bu adın sonundakı “*ab*” komponenti kutilərdə Lairab və Yarlaqab şəxs adlarında da vardır. Diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, Yarlaqab və Sarlaqab adları mənəbdə həm də Yarlıqab və Sarlanqab formalarında da yazılmışdır. Y. B. Yusifovun qeyd etdiyi kimi, (177,65) bu adlarda “*nq*” qovuşuq səsi nəzərə çarır. “*Ab*” komponentini türk dillərindəki *an, ab*- “möhkəm”, “bacarıqlı”, “mahir”, “fərasətli”, “işcil” (166, I, 287) sözü hesab etmək olar. Bu söz “*an*” və “*ep*” kimi eranın əvvəllərində indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmış xəzərlərin və basillərin başçısı Vnasep Surxan adında da vardır (23, II, 65). Qədim ermənicə yazılmış bu şəxsin adında bu söz ehtimal ki, “*əb*” “*ab*” kimi səslənmişdir və deməli qədim ermənicə “*Vnasep*” kimi verilmiş əd əslində “*Banasap*” (türk dillərində söz “*v*” səsi ilə başlanma bilməzdi) olmalı idi. Türk dillərində b-məvazlən məsinə görə Banasap adı Manasap adındandır ki, bu da Manas (qədim türkcə *manq* “bahadır” sözündən və “*as*” şəkilisindən) və “*ab*” sözündən ibarətdir. Surhab (qədim ermənicə yazılışında Surhab, “*h*” səsinin əlavə olunması ilə) adı isə türk-monqol dillərində *sur, çur*-“qüvvət”, “qüdrət”, “vüqar”, “əzəmət”, “igid” (160, IV, I, 672) və “*ab*” sözlərindən ibarətdir. Bizcə “*ab*” sözü əfsanəvi Turan hakimi Əfrasiyab şəxs adında da vardır. Tədqiqatçılar Əfrasiyab adını İran mənşəli saymaqda yanılırlar. Bu ad türkcə abra-“xilas adən”, “qoruyan”, “saxlayan”, “xeyir verən”, “böyük xidmət göstərən”, “ehtiyacdan qurtaran” (166, I, 69-60) sözündən, *-si (-çi)* şəkilisindən və “*ab*” komponentindən ibarətdir və bütünlükdə “igid xilaskar” mənasını verir. Skiflərdə Olkab (Appian. Mitridatın müharibələri, 79, uluq və “*ab*” sözlərindən) şəxs adı da bu sıraya aid edilə bilər. Çox sonralar bu söz Atropatın atası Bəyvarasif (yazılış ərəbcədir, əslində Bəybars-in) adında da görürük. Bütün hallarda “*ab*”, “*ep*”, “*in*” sözlərinin şəxs adlarının sonunda durması onların dil mənsubiyyətinə görə eyniliyini göstərir və kuti adlarının quruluşca türk-mənşəli olduğunu söyləməyə güman verir.

Kutilərin şəxs adlarında (Yarlaqab, Yarlaqanda, Yarlaqaş, Sarlaqab və s.) Altay-türk dilləri üçün səciyyəvi iki xüsusiyyət diqqəti cəlb edir: *y-s* əvəzlən məsi (Yarlaqab və Sarlaqab adlarında) və “*nq*” qovuşuq səsi (Yarlaqab adının həm də Yarlanqab kimi yazılışı). Kutilərin şəxs adlarında (Yarlaqab, Yarlaqanda, Yarlaqaş, Nikilaqab, Sarlaqab və b.) “*laq*” komponentinin mənasını aydınlaşdırmaq çətinidir. Biz əvvəllər qədim türk dillərində *l-s* əvəzlən məsinə görə (məsələn, Azərbaycan dilində *alt-ast* sözlərində) onun *saq, şaq*-“uşaq” (elam dilində *şak*-“oğul”, 103,98) sözü güman etmişdik. Lakin bu, səhv fikirdir. Şumer və Akkadda hələ er. əv. III minillikdən əvvəl çar adları içərisində Alaqaq şəxs adı məlumdur. Ehtimal ki, bu söz qədim türkcə “əlaqə yaradan”, “birləşdirən” mənasında ulaq sözünün fonetik şəkli dir. Güman etmək olar ki, şəxs adlarında bu söz ata-ananın oğlan uşağının

gələcəkdə qəbilə üzvlərini birləşdirən, bir-biri ilə bağlayan ər olması arzusunun ifadəsidir. İndiki Ermənistan ərazisində miladdan qabaq Sak çarlarından Eslak, Orta Asiyada Eftalit çarlarından Yavunlax (IV əsr), Attilanın oğlu Ellak, 529-cu ildə Türk xaqanlığından Bizansa göndərilmiş səfir Mailax, Hun çarlarından Sanqilaq, Cənubi–Şərqi Avropada türk mənşəli Uturqur tayfa birləşməsinin başçısı Sandilax (72,153,174), suvar xaqanlarından Bolax, erkən orta əsrlərdə Uyğur xaqanlarından Yaqlaq-Ar, Saqdilaq (168,18), XII əsrdə türk Xarəzmşahlardan Ozlaq, XIV əsrdə Sibirdə Taybuqin türk tayfasının hakimi Xabolak və b. şəxs adlarının sonlarındakı “laq”, “lax” komponentləri ilə kuti adlarındakı “laq” sözü bizzə, eynidir.

Eluluməş (er. əv. XXIII əsr) . Kutilərdə bir çarın adı. Qeyd olunmalıdır ki, bu şəxs adının sonunda kasların və mədayların şəxs adları üçün səciyyəvi *aş*, *eş* sonluğu vardır. Bunu İ. M. Dyakonov da qeyd etmişdir. (102,128). Ehtimal ki, şumerlərin Luma allahının adı ilə bağlı teofordur.

İnimabakəş (er. əv. XXII əsr). Kutilərdə bir çarın adı. Şumerlərin *inim* “qərarına görə”, “sözünə görə”, “rəyinə görə, *aba* (k) “əcdad”, “qoca”, “ata (103,430), (qədim türkcə *aba* “ata”, “baba” sözü ilə müqayisə edin) və *eş* şəkilçisindən ibarətdir. Ad “Əcdadın (abanın) qərarına (sözünə) görə” mənasındadır.

İnqəşuş (Er. əv. XXIII əsr). Kutilərdə bir çarın adı. Ehtimal ki, Şumerin baş allahlarından biri olan Enqi allahının adından və şumerlərin *şuş* “ağuşunu açdı”, “yayıldı” sözlərindəndir.

Tirigan. Kutilərdə bir çarın adı (er. əv. XXIII əsr). Ehtimal ki, şumerlərin *dirik* “böyük”, “ulu” sözündən və An ilahəsinin adından ibarət teofor addır. “An allahı böyükdür” mənasındadır. Bəlkə bu ad şumerlərin *dirik* “artıqdır”, “yüksəkdir” sözündən və An ilahəsinin adından ibarət olmaqla “An (allahı) (hər şeydən) artıqdır, (yüksəkdir)” mənasındadır.

Kutilərin toponimləri məlum deyil. Onların dilləri əsasən yaranmış coğrafi adların bəziləri miladdan əvvəl I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Manna və Midiya toponimləri kimi məlumdur və onların türkmənşəli olması indi şübhə doğurmur.

Əlbəttə, gətirdiyimiz faktlar kutilərin etnik mənsubiyyəti haqqında tam fikir söyləməyə imkan vermir. Lakin İ. M. Dyakonovun heç bir Şərqi dillərində izah olunmayan adlar kimi səciyyələndirdiyi kuti şəxs adlarının türkcə olması fikri istisna edilə bilməz. Həm də mannalar kutilərin və lulubelərin sonrakı nəsiləridir (bunu bütün tədqiqatçılar təsdiqləyirlər) və əgər aşağıda deyiləcəyi kimi, mannalar və mədaylar qədim türklədirsə, birmənalı nəticə özlüyündə aydındır.

Cənubi Azərbaycan ərazisində digər bir etnos er. əv. XXIII əsrə aid akkad mənbələrində lulubum adlandırılır. İ. M. Dyakonova görə, bu etnonim məlumi “lul” komponentindən və elamca cəm bildirən “b” şəkilçisindən ibarətdir (102,101). Məhz bu ehtimal lulubelərin Elamdilli və yaxud “Kaspidilli” olması

fikrinə səbəb olmuşdur. İ. M. Dyakonovun özü də bu fikrə tərəfdardır. Belə çıxır ki, akkadlar bu etnonimi elamlılardan götürmüşlər. Aşağıda deyəcəyik ki, er. əv. V əsrdən məlum olan Kaspi etnonimindəki “*pi*” şəkilçisini də elam mənşəli sayırlar və ona görə də onlara da etnik mənsubiyyətə Elam dili qrupuna şamil edirlər. Ümumiyyətlə, Urartu mənbələrində Lu li-in-a –“düşmən ölkə” anlamındadır. Lu lubi etnonimi hürritlərdə “*lullu*”, urartulularda “*lulu*” kimi işlənirdi. Deməli “*bi*” şəkilçisi urartululara və hürritlərə məlum deyildi. Q. A. Məlikşviliyə görə, lulubi etnonim deyil, ona görə ki, hürritcə lullu “içərisindən qul gətirilən dağlı”, urartuca “*yadelli*”, “*düşmən*” mənalarındadır (132,135,157). Lakin lulubilərin və kaspilərin “*bi*”, “*pi*” şəkilçisinə görə Elam mənşəli sayılması fikri əqləbatan deyil. Bu şəkilçi qədim türk etnonimiyası üçün səciyyəvidir. Herodot skiflərdə aqrippi və traspi adlı tayfaların adlarını çəkir. Mərkəzi Asiyada və Altayda erkən orta əsrlərdə barabi, nuşibi, syanbi və tatabi adlı türkmənşəli tayfalar məlumdur. Bu tayfaların adlarındakı “*bi*”, “*pi*” şəkilçisi ilə lu lubi, subi və kaspi etnonimlərində “*bi*”, “*pi*” şəkilçiləri bircə, eynidir. Göstərilən türk etnonimlərində “*bi*” şəkilçisinin olması ondan görünür ki, məsələn, Tuvada həm Tata (35,65), həm də Tatabi (yenə orada) tayfası vardı. Bu sraya türkmənşəli kuba, tuba (tuva) etnonimlərini də daxil etməklər olar.

Ehtimal ki, “lu lubi” etnonimi şumer dilində formalaşmış və onlardan bu ad başqa qonşu xalqlara da keçmişdir. Şumercə *be*-“cənab”, “hökmdar” (7,19) sözü qədim türkcə *bi*, *biy*-“bəy” (166,II,97) sözü ilə eynidirsə, onda ümumiyyətlə, lulubi, sunbi (subi), kaspi, skif və qədim türk etnonimlərindəki “*bi*”, “*pi*” komponentləri türkmənşəli sayıla bilər.

Sibirə yaşayan tunqusmənşəli ulçilərin özünüadlandırması olan “manqbu” etnoniminin sonundakı “*bu*” komponentini skif etnonimlərindəki “*pi*”, bəzi türk etnonimlərindəki “*bi*” komponenti ilə eyniliyi güman edilsə, onda bu komponentin Altaymənşəli olması nəticəsinə gəlmək mümkündür. Beləliklə, akkad mənbələrində “*lulube*” adlandırılanların etnik adı müəyyən olunmasada, etnonimdəki “*be*” sözü göstərir ki, lulubilərin qonşuluğunda dilində “*be*” sözü olan bir türk etnosu yaşayırdı. Başqa sözlə, lulu adlanan etnosu bir qonşu türkmənşəli etnos (güman ki, şumerlər ya da kutilər) “*lulube*” yaxud “*lulibi*” adlandırmış və belə şəkildə akkادلara da keçmişdir. Ehtimal ki, mənbələrdə “*lulu*” kimi qeyd olunmuş bu etnosun adı Cənubi Azərbaycanca Lalandag (Urmut bölgəsində), Leyla dağı (Səhənddə), Leylan və b. toponimlərdə qalmışdır.

Lulubilərin etnik mənsubiyyəti barədə mövcud fikirləri yuxarıda vermişik. Ümumi fikir belədir ki, guya onlar Elam mənşəli idilər (202,98). Lakin Y. B.

Yusifov bu fikri təkzib etmiş və lulubilərin türk, Altaymənşəli olması fikrini söyləmişdir. (183,186,17). O yazmışdır ki, Ön Asiyada Altaymənşəli tayfalar er. əv. III minillikdə yaşayırdı (183). Bu fikrə haqq qazandıran bəzi faktlar vardır.

Lulubilərin çar adları məlumdur. Lakin bu adlar semit mənşəli akkad dilində yazıldığına görə çox təhrifləndirilmişdir. Həmdə ki, lu lubi çarlarının adları

da əsasən teofor adlardır və allah adlarının bəziləri semit mənşəlidir. *S a t u n i* (er. əv. XXIII əsr). Lu lubi çarlarından birinin adı. Mənası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Ehtimal ki, şumerçə *sa* “ürək”, Utu “Günəş allahı” və *ni* “verdi”, “mükafatlandırdı” sözlərindən ibarətdir. Ad “Utu (allahı) ürək verdi” mənasındadır.

İ m a ş k u n (er. əv. XXII əsr). Lu lubilərdə bir çarın adı. Ehtimal ki, şumerçə *ama* “ana” (güman ki, ilahə nəzərdə tutulur) və akkadca *işkun* “ölçüb-biçmişdir (yaradanda)” sözlərindəndir.

İ. M. Dyaqonov yazır ki, lu lubilərin dilində *kin*, *kinq* sözü “qala” mənasında idi (102,138). O bunu da qeyd edir ki, həmin mənada “*kin*” sözü kasların (kassitlərin) dilində də vardı. “*Kin*”, “*kinq*” sözünün həm lu lubilərdə, həm kassitlərdə olması onların etnik cəhətdən qohumluğuna işarə edən bir faktdır. Diqqəti cəlb edən cəhət “*kin*” sözünün həm də “*kinq*” (türk dilləri üçün səciyyəvi “*nq*” qovuşuq səsi ilə) formasının mövcud olmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, buryat-moңqol dillərində “çayın sıldırımı hündür sahili”, “sıldırım qaya”, “yarğan” mənalarında *qanq* sözü vardır (145,139). Danışıda “*qanq*” sözünün *qinq* (*qinq*) formalarına düşməsi mümkündür. Dağlıq Altayın toponimiyasında *kanq* (ay) “dik qalxmış dağ” mənasındadır (148,202). Orxon türk runi yazılarında Kanq toponiminin adı çəkilir. Xalxa – moңqolca *qanq* – “sahildə sıldırım”, “çay sahili terras” deməkdir. Orta Asiyada Sır-Dəryanın sıldırım sahilində Kanq qalası və onunla bağlı Kanqa əyaləti eranın əvvəllərindən məlumdur. Bu adın İran dillərində *kan* “qazmaq” (*kanal* sözü də bu sözlə bağlıdır) sözü ilə bağlayan iranşünaslar səhv edirlər. “Kanal” sözündən də qala, ölkə adları yaranarmı? Qədim türk tayfalarından olan kəngərlər adlarını həmin Kanq toponimindən almışlar. Moңqol dilində *xyanqon* (bu söz Çinin şimal-şərqində Xinqan dağ silsiləsinin adında əksini tapmışdır) – “dik yamac”, “dik sahil”, “dağ qılıncı” sözü də vardır. Qalaların əsasən sıldırım yerlərdə tikilməsinə görə *qanq*, *qinq* sözü “qala” mənasını kəsb edə bilər. V. İ. Abayev osetin dilində “qala” mənasında *qanax* sözünü türkmənşəli hesab edir. Uygularda erkən orta əsrlərdə Kinq Sun Ayak və Kinq-Daş xaqan adları məlumdur (168,174,178).

Azərbaycanlıların ulu əcdadlarından biri də kaslar, yaxud elmi ədəbiyyatda yazıldığı kimi kassilərdir. Er. əv. II min illiyinin ortalarından Assur mənəblərində kaşşu (asur dilində “s” səsi “ş” ilə əvəzlənmiş, “ş” səsi qoşalaşdırılmış və sonuna adlıq hal şəkilçisi “u” əlavə olunmuşdur) kimi qeyd olunan kaslar Kamal Balkana görə Mərkəzi Asiyadan gəlmişlər (193, 48).

Lu lubilərin dilindən yeganə Kiur – “allah” sözü məlumdur. Kassitlərdən bu söz Kuri kimidir. Güman ki, Kiur sözü ilə qədim türklərdə Kuar – “ıldırım allahı” (22, II kitab, 34-cü fəsil) sözü eynidir.

Kasların etnik mənəbiyyəti müəyyən edilməmişdir. Bu bərdə mövcud fikirləri yuxarıda vermişik. Onların er. əv. V əsrdən adı çəkilən kaspilərlə qohumluğu güman edilir və yalnız elam dilində cəm bildirən “p” şəkilçisinə görə hər ikisinin Elam dil qrupuna mənsub olması göstərilir.

Lakin elə ilk baxışda bu baxış inandırıcı deyil. Əgər kaslar er.əv.II minillikdə Mərkəzi Asiyadan gəlmə olması qəbul edilirsə, onlar er. əv. III minillikdə İranın indiki Xuzistan və Luristan bölgələrində dövlət qurumuna məlik olan eləmlilərlə necə qohum ola bilərdi?

Kas adını daşıyanlar Azərbaycan ərazisində ən qədim türk mənşəli etnosdur. Deməli, şumerlər, kutilər və lulubelər nəzərə alınmazsa, kaslar tarixdə adı çəkilən ən qədim türk etnosudur. Bunu kasların şəxs adları da təsdiqləyir. Qeyd edilməlidir ki, kassitlərdə şəxs adları teofor adlar idi: şəxs adlarında qəbilə allahlarının adları iştirak edirdi. Kasların Babilistanda er.əv. 1595- 1155-ci illərdə hakimiyyətdə olması ilə əlaqədar olaraq çar adlarında semit mənşəli akkad sözləri və Şumer – Akkad allahlarının adları əksini tapmalı idi. Kas çarlarının bir hissəsi isə akkad dilində idi.

Ulamburiaş. Türkçə *ulam* – “çapar”, “xəbər gətirən” (166, I, 589), yaxud *ulam* – “daimi”, “həmişə” (166, I, 519), yaxud da *ulam* – “dayaq”, “dirək”, “arxa”, “söykənəcək” (100, 608) və Buriyaş allahının adıdır. Kasların I Burna – Buriyaş və II Burna – Buriyaş (er.əv.1375-1347) çar adları da məlumdur. Qədim türklərdə geniş yayılmış, qurd totemi Midiyada Buriyaş (er.əv.848-cü il), “Kitabi Dədə Qorqud”da Baybura, Orta Asiyada XIII əsrdə Buritay, orta əsrlərdə Buribaş (Xorasanda bir türk hakiminin adı, 36, 268) və b.adlarda öz əksini tapmışdır.” *Ulam*” komponenti kassit çarı *Ulamxala* (er.əv.XI əsr) .əxs adında da iştirak edir. Qədim türklərdə *Ulam* şəxs adı (100, 124) məlumdur.

Kara-Xardaş. Türkçə *kara* “qara” və *kardaş* -“qardaş” sözlərindəndir. Antik müəllif Kursiy Ruf Orta Asiyada Sırdərya hövzələrində yaşayan skiflərin (saklar nəzərdə tutulur) Kartazis adlı çarının Makedoniyalı İsgəndərə qarşı çıxdığını qeyd edir (Kursiy Ruf, VII,7,I). Mənbədə yunanca “Kartazis” kimi verilmiş ad türkçə *Kartaş* və yunan dilində “is” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir (yunan dilində “ş” səsi olmadığına görə müəllif onu “z” səsi ilə vermişdir). Orta əsrlərdə “kartaş”, “qardaş” sözünü əks etdirən türk şəxs adları məlumdur.

Kadaşman-Turqu. Türkçə *kadaş* (qardaş), “qohum”, “doğma”, “əziz”, “bir nəslə mənsub”, *manq* -“bahadır” (81,110) və *Turqu* sözlərindəndir. Adın ikinci hissəsi olan “Turqu”, ehtimal ki, qədim türkçə *turi*, *turu* -“doğruçul”, “ədalətli”, “düzgün” (bax: L. Rasoni. Sur guelgues Categories de noms de Perken. “Ural-Altäische Sahrbücher”, 34. Wiesbaden. 1953, s. 235) və qədim türkçə şahzadələrə məxsus ku titulundan (149,128), yaxud küü “şan”, “şöhrət” (bax: Л. Ю. Тугушева. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзана. М., 1991, С. 341) sözlərindən ibarətdir. Kassit çarlarının dördünün (iki *Kadaşman-Harbe* və iki *Kadaşman-Enlil*) adında da “kadaş” sözü var. Türk dillərində “qardaş” sözü *qa* -“qohum”, “qəbilə üzvü” (100,399) və “həmrəy” mənasında *daş* sözlərindən ibarətdir.

Kadaşman-Harbe. Türkçə *kadaş* (qadaş), *manq* -“bahadır” və “harbe” (eləmlilərdə Hurvi, kaslarda *Harbe* allah adlarından idi, 102, 134) sözlərindəndir.

Kandaş (Qandaş). Türkçə *kan* -“qan”

və *daş*-“həmrəy” (qardaş, yoldaş, sirdaş sözlərində olduğu kimi) sözlərindəndir. Türkçə kandaş “bir atadan olanlar” mənasındadır.

Qeyd edilməlidir ki, kasların şəxs adlarında *taş*, *daş*- “həmrəy” sözü geniş yer tutur: Nazıməruttaş (er. əv. XIV əsr), Maruttaş, Kara-in-taş, Kidin-Hutrutuş, Kikkıurtuş, Nambanıdaş, Nattaş və b. (193).

Bu komponent şəxs adlarında bəlkə də *daş* “bərk”, “məhkəm” mənasındadır. Uyğur xaqanlığında Kinq-Daş xaqan (168, 174), Orta Asiyada XII əsrdə türk qaraqayıların xanı Yeloy-Daş (1143-cü ildə ölmüşdür), səlcuq sultanı Məlikşahın (1072-1092) əmiri Arslan-Taş, Xarəzmdə XIII əsrdə Altuntaş (1017-1032), Azərbaycanın Beyləqan bölgəsində XII əsrdə Altuntaş, XI əsrdə Səlcuq nəslindən Ər-Taş-Yabqu, həmin əsrdə oğuz bəylərindən Su-Taş, XVI əsrdə qazaxlardan xan Buydaş şəxs adları məlumdur. Nizami Gəncəvi (“Yeddi gözəl”, Bakı 1983. s. 140) Türktaz (əsl ehtimal ki Türktas) şəxs adını çəkir.

Kikkıurtuş. Türkçə *gök*-“göy”, “səmə” Kiur- “allah” (türklərdə Kuar “ıldırım allahı” adının fonetik forması) və *taş* sözlərindəndir. Qeyd edilməlidir ki, elam dilində də *kik*- “göy” deməkdir (102,122).

Maruttaş. Marut və türkçə *taş* sözlərindəndir. Qeyd edilməlidir ki, Marut şəxs adı V əsrdə Albaniyada da məlumdur və 487-ci ildə alban kilsə yığıncağında iştirak edən bir nəfərin adıdır. “Marut” adı türkçə deyil, görünür, qədimdə Hindistanla sərhəddə yaşamış türk tayfalarının qərbə gətirdikləri addır. Kaslarda və Albanlarda Marut şəxs adını qədim hindlərdə külək allahı Marut ilə əlaqələndirmək olar (102, 134). Arxeoloji qazıntılar Mərkəzi Asiyanın və Orta Asiyanın Şimali Hindistanla er. əvvəl III minillikdən başlayaraq ticarət əlaqələri saxladığını göstərmişdir (33,40). “Marut” komponenti kassitlərdə iki Nazi-ma-rut-taş çar adında da əksini tapmışdır. Sanskrit dilində *marut* iblis, şeytan dərəcəsinə bildirən addır. Nazıməruttaş şəxs adı şumerlərlə Nası (Nazi) allahının adından, sanskritçə marut “iblis (şeytan) dərəcəsinə bildirən ad” və qədim türkçə *taş* sözlərindən ibarətdir.

Urziqurumaş. Kaslarda bir çarın adı (er. əv. II minilliyin ortaları). Şumer dilində *urzi* (Allaha) həqiqi pərəstiş edən”, *kuru* “xeyr verən” və *meş* “igid” sözlərindən ibarətdir. Ad “həqiqi pərəstişkar və xeyr verən kişi (igid)” mənasındadır. Quruluşca şumerlərdə Gilgameş şəxs adı ilə müqayisə olunur.

Harbasişipak. Kaslarda bir çarın adı (er. əv. II minilliyin ortaları). Kaslarda Harbe allahının adından və şumerçə *aş* “bir”, *pak*, *bak* “pənildamağa başlamaq”, “açılmaq” sözlərindən ibarət olub “Harbe allahının köməyi ilə bir açılan” mənasını verir.

Kudur-Enlil. Kaslarda bir çarın adı (er. əv. 1264-1256). Akkadca *kudurri* “(mənim) payımdır” və şumerçə Enlil (Allah) adından ibarətdir. “Enlil (mənim) payımdır” mənasındadır.

Şaqaraktu-Şurış. Kaslarda bir çarın adı (er. əv. 1255-1243). Teofor addır. Adın “Şaqaraktu” hissəsi şumerçə *şaq*

“xeyr gətirən”, *ara* “qul” və Utu (Günəş allahı) sözlərindən ibarət olub “Utu (allahına)xeyir gətirən qulu” mənasındadır. Adın ikinci hissəsi kaslarda Şuriş allahının adından ibarətdir. Bütünlüklə ad “Şuriş allahının Utu allahına xeyir gətirən qulu” mənasındadır.

Abirattaş. Kaslarda bir çarın adı (er. əv. II minilliyin ortaları). Bu adda “t” səsi akkad dilində yazılışda qoşalaşdırılmışdır. Qədim türkcə *amur, abır* “sakitlik”, “əmin-amanlıq” (166,I,59) və *taş* sözlərindəndir.

Karaintaş. Kaslarda iki Karındaş (yaxud Karaintaş) çar adı məlumdur. I Karındaş (er. əv. II minilliyin 40-cı illəri) və II Karaintaş. İ. Əliyev (44,78) bu adı elam dilində Kuri, kassitcə Kari allahının adı ilə bağlamışdır. Türkcə *karu*, mənqolca *xaru* “əziz”, “sevimli”, *ini* “kiçik qardaş” və *taş, daş* sözlərindəndir. Quru luşca skiflərdə Xarasın adı ilə müqayisə olunur. İbn Xordadbeh (IX əsr) Təbəristanın və Gilanın hakiminin Cincilan Xorasan adlandığını yazır (1,16). Xorasan (fars dilində “şərq”, “gündoğan”) toponimi ilə əlaqəsi olmayan bu şəxs adı *xoru* və türkcə *əsən*–“sağlam”, “gümrəh” sözlərindən ibarətdir.

Kuriqalzu. Kassitlərdə müxtəlif vaxtlarda yaşamış iki çarın adı (er. əv. II minillik). Teofor addır. Ad “Kuri” və “qalzu” hissələrindən ibarətdir.

Birinci hissə güman ki, lulubelərdə və kaslarda Kiur allahının adından (bax: kasalarda Kikkiurtaş adına), ya da şumercə *kuru* “xeyr verən” sözündən ibarətdir. Kasların çar şəxs adlarında qəbilə allahının adı, həm də “hakim” mənasını verirdi, çünki, qəbilə başçısı həm baş kahin, həm də qəbilə allahına bərabər şəxsiyyət sayılırdı. Lulubelərdə və kaslarda Kiur allahı, qədim türklərdə Kuar allahı ilə müqayisə olunur. Adın “qalzu” hissəsi şumercə *galzu* “müdrək olmaq” (*gal* “böyük”, “ulu” və *zu* “bilik” sözlərindən – bax: 103,78) mənasındadır. Bütünlükdə bu şəxs adı ya “Kiur (allahı) müdrəkdir”, ya da “xeyir verən müdrək” deməkdir. Şumer dilinə mənsub *qal*–“böyük” sözü hələ er. əv. III minillikdə Akkad çarlarının adlarında vardı. Məsələn, çar Nerqal və onun arvadının adı Ereşkiqal və b. Lakin bu söz ilk dəfə məhz şumerlərdə Ninqal allah adından əksini tapmışdı. Ona görə şumerlərin şəhərdövlətlərində er. əv. III minillikdə Akkurqal, Utu xeqal və b. çarlar olmuşdur. Şumercə *qal*–“böyük”, “başçı” sözü ilə qədim türkcə *kal*–“qoca”, “hörmətli” (bax: 100,410) sözü arasında da həm zahiri, həm də semantik yaxınlıq nəzərə çarpır. *Tiptakzi*. Kaslarda bir çarın adı (er. əv. II minilliyin ortaları). Şumercə *dib* “tutan”, “saxlayan”, ta “k” “Allahın qərarilə”, *zi* “rəhmlı”, yaxud *zi* (g) “həqiqi” sözlərindən ibarət teofor addır. Ad təxminən “Rəhmlı (yaxud həqiqi) allahın tutduğu, saxladığı” mənasındadır. Adın “tip” hissəsinin oğuzların şəcərəsində Dib-Yavku, IX əsrdə Azərbaycan Sacilər dövlətinin banisi, əslən türk Əbu Sac Divdad (879-cu ildə ölmüşdür) və XV əsrdə qızılbaşlarda bir bəyin adı olan Div-Soltan Rumlu şəxs adlarındakı “*dib*”, “*div*” sözü ilə zahiri oxşarlığı diqqəti cəlb edir.

Kasların allahlarının adları məlumdur, Şukamuna, Şimaliya, Kaşşu, Harbe, Şixu, Sax (yaxud Şuriş), Qidar, Dur, Kamulda, İmmiriya, Mirizir və b. (102,130-

131). Lakin bu adların mənaları aydınlaşdırılmamışdır. Mirizir Allahı ehtimal ki, ildırım allahı idi. Bu addakı “*izir*” komponenti türk-moqollarda *osir*, *oçir*-“ildırım şaxəsi” sözü də ola bilər.

Kaslarda Harbe allahının adının əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmaqla qədim türk dillərindəki *arba* sözü ilə müqayisə oluna bilər. Müasir türk xalqlarında geniş yayılmış, lakin az işlənən bu söz “ovsun”, “cadu”, “sehir”, “tilsim” mənalarındadır (166,I,168-169). Kaslarda çoxallahlıq vardı. Görünür, Arbe allahı ovsun, sehir, cadu və s. əlaqədar qəbilə allahı idi.

Maraqlısı odur ki, kas dilində “*da-kiki*” sözü “göy”, “səmə” deməkdir (102,122). Yuxarıda kaslarda Kikkiurtaş şəxs adında “kik” sözünün iştirak etdiyini və bu sözün Elam dilində də “göy” mənasında olduğunu (102,122) demişik. Kassitlərin Elam dilqrupuna mənsub edilməsi fikri həm də bu sözə əsaslanır. “Dakiki” sözü fikrimizcə, “Danq-kiki” kimi bərpa oluna bilər və türkcə *tanq* (*danq*) – “dan yeri”, “sübh” və *gig* – “göy” sözlərindən ibarət olması ehtimal edilə bilər. Deməli, bu sözdə məhz dan yerinin sökülməsi ilə havanın, işıqlanması nəzərdə tutulurdu.

Kas dilində Suriyaş “Günəş allahı” deməkdir. Bu adın İran mənşəli olması fikri inandırıcı deyil. Bizcə bu qəbilə allahının adı bəzi türk dillərindəki sar (a-u əvəzlən məsinə görə *sur*)-“Günəş” və qədim türk dillərindəki *yaş* – “qürub”, “gizlənmə”, “batma” (166,I,676) sözlərindən ibarətdir. Başqırdlarda və bəzi türk xalqlarında Günəş indi də Koyaş adlanır.

Kas allahlarından biri Şimaliya adlanırdı (er. əv. 1171-ci il). Bu allahın adındakı “*iya*” sonluğu akkad dilində şəkilçidir. “Şimal” formasında bərpa edilən teonim güman ki, qədim türk dillərində *işim*-“ildırım” və *al*-“qırmızı” sözlərindən ibarət olmaqla “qırmızı parıltı”, “şəfəq” mənasını verir. Ehtimal etmək olar ki, kaslarda bu allah adı səhərlər və axşamlar üfün qızarması, qırmızı rəngə çalması ilə əlaqədar olmuşdur.

İ. M. Dyakonov yazır ki, kassitlərdə bir tayfa Karzi-yabku adlanırdı (102,137). Bu etnonimdəki *yabku* sözü qədim türklərdə yabku “elin, tayfanın başçısı”, “hökmdar” sözü (бах: Рашид ад-Дин. Сборник летописей, том. 1, кн. 1,

М.-Л., 1952) ilə səsləşir. Quruşca XIII əsr müəllifi Rəşid əd-Dinin “Oğuznamə”sində oğuz xanlarının şəcərə cədvəlində çəkilən Kurs-Yavkuy, Dib-Yavkuy, Tokuz-Tavkuy şəxs adları ilə eynidir.

Kasların dilində *yanzi* “hakim”, “hökmdar” mənasında idi (102,127). Bu sözün ağlabatan izahı verilməmişdir. Halbuki, təmiz türkmənşəli olan bu söz əvvəlinə danışıda “y” səsi əlavə olunmaqla *anq*-“qabaqdakı”, (“başda duran” mənasında), “alı”, “əlahəzrət”, “ən birinci”, “dərəkəli”, “istedadlı”, “fərasətli”, “zirək” (166,I,153) sözündən və - *si*, -*çi* şəkilçisindən ibarətdir. Semit dillərində “ç” səsi yoxdur, ona görə mənbədə onu “z” səsi ilə vermişlər.

Kaslardan *aşrak*-“müdrük”, *dakaş*-“ulduz”, *haşmar*-“şahin, qartal” sözləri də məlumdur.

Aşrak-“müdrük”sözünün “aş” hissəsi güman ki, qədim türkcə *as-*”ağıl”, “zəka”, “dərəkə” (166,I,306),*us-*“müdrük”, “usta” (166, I, 607) sözləri ilə əlaqədardır. Sözü “rak” hissəsinin mənasını aydınlaşdırmaq çətindir. Bəlkə də bəzi türk dillərindəki *ıra-*“rəhmli ruh”, “mərhəmətli başlanğıc” (166,I,185) sözü və *-k* şəkilçisindən, yaxud qədim türkcə *ar, aris-*“təmiz” (100,53) sözlərindən ibarətdir.

Kas dilindəki *dakaş-*“ulduz” sözü bizcə qədim türkcə *tanq* (sonu “*nq*” qovuşuq səsi ilə və bu səsin “*q*”, “*g*” səsinə keçməsilə, Azərbaycan dilində “*dan*” –“sübh”, “o başdan” və *yaşu* – “parlı”, “şəfəq” (L. Q. Tuquşeva, s. 387) sözlərindən ibarət olmaqla *dan* ulduzunu ifadə etmişdir; başqa sözlə, güman ki, *dakaş* “Dan parlıtı” mənasında Zöhrə ulduzunun adı idi.

Kas dilindəki *haşmar-*“şahin”, “Qartal” sözü təmiz türkmənşəlidir. Bizcə, sözün əvvəlindəki “*h*” səsi protezdır və deməli, əslində bu söz “*asmar*” kimi olmaqla qədim türk dillərində *as-*“dişləyib qoparmaq”, “bir neçə dəfəyə didib qoparmaq” (166, I, 672), yaxud *es-*“yirtici heyvanların və quşların qurbani” (100,183) və *umar-*“arzu etmək”, “gözləmək”, “ummaq” (166,I,595) sözlərindən ibarətdir. Güman ki, bütövlükdə *asmar* (s-ş əvəzlənmiş akkad dilinə aid edilə bilər)-“dindikləyib qoparmaq istəyən” mənasını verir ki, bu da ümumiyyətlə, yirtici quşun ovunu didib- parçalayıb yeməsi xassəsinə uyğundur. Qədim türk dillərində səciyyəvi *a-u* əvəzlənmişinə görə Mahmud Qaşqarın lüğətindəki *us-*“kərkəs” (leş yeyən yirtici quş) sözünü bizcə məhz *as* sözünün fonetik şəkli saymaq olar.

Kasların türk mənşəli olmasını sübut edən digər fakt bəzi qədim türk etnonimlərində Kas etnoniminin əks olunmasıdır. Mərkəzi Asiyada yaşayan uyuğurların qədimdə 6 tayfasının Kas adlanması məlumdur (58,114). Yuxarıda kasların iki şəxs adlarında “*kadaş*” sözünün iştirak etdiyini demişik. Maraqlıdır ki, erkən orta əsrlərdə “*kadaş*” sözü sosial termin kimi uyuğurlarda geniş yayılmışdı və xaqana (onun nəslinə) mənsub və vərəsəlik hüququna malik olan şəxsi ifadə edirdi

(168,172-175). Yuxarıda deyildiyi kimi, kasların Midiya ərazisinə Mərkəzi Asiyadan gəlməsi göstərilir. Mərkəzi Asiyanın ən qədim türk xalqlarından biri də qırğızlar sayılır. “*Qırğız*” etnoniminin mənası indiyədək açılmamışdır. Bəlkə də bu adın “*kız*” komponenti türk dilləri üçün səciyyəvi *a-ı* əvəzlənmişinə görə qədim

Kas etnoniminin fonetik şəklidir. Xakaslarda Kızıl tayfasının adı əslində Kasal (Kasal) etnonimində *a-ı* əvəzlənmişinə ilə əlaqədar olaraq Kas adı əksini tapmışdır.

Xakasiyada Kaşlıq şəhərinin adı *kas, kaş* etnonimi ilə bağlıdır. Son tədqiqatlar “*xakas*” adının Kas etnonimindən yarandığını göstərmişdir (123,61-63). Qədim çin mənbələrində Mərkəzi Asiyada qırğızların dövlətinin Xa-Qas adlanması (38,297) da məlumdur. Çin Türkünstanındakı Kaşqar şəhərinin qədim türk runi yazılarında Kaş adlanması da diqqəti cəlb edir. Erkən orta əsrlərdən məlum olan Xəzər, Qaxax, Qazan türk tayfalarının adları əslində Kasar, Kasak və Kasan olmuşdur (bax,85). Er. əvvəl VI əsrdən məlum olan Qafqaz oroniminin Kas etnonimi ilə bağlılığı fikri

hələ keçən əsrdə deyilmişdir (67). XVII əsrdə Sibirdə Udin mahalında türk tayfaları məlumdur. (99,247,254). Aşağıda haqqında danışacağımız kaspilər də kaslar ilə mənşəcə eynidir. Kasların kaspilərlə mənşəcə eyni etnos sayılması (bunu bir sıra tədqiqatçılardemişlər) və kaspilərin türk mənşəli olması kasların Elamidilli olması baxışını rədd edir. Elamlıların və kasların dillərində bəzi sözlərin eyniliyi heç də kasların bu sözləri Elam dilindən mənimsəməsi demək deyildir, əksinə də ola bilər.

Deyilənlərdən aydın olur ki, Ön Asiyada guya uzaq keçmişdə lulubi-kuti-elam-hürrit-kassit dil ailəsinin mövcud olması fikri (183,38) təsdiqlənmişdir. Yalnız Hürrit və Urartu dilləri qohumdur, elam dilinin isə Hindistanın Dravid dil ailəsinə mənsub olması güman edilir. Bəzi tədqiqatçılara görə, qədim kaslar tarix səhnəsinə sonra kaspi adı ilə çıxırlar. Kaspilər Azərbaycanın hər iki hissəsində yaşamış qədim etnoslardan biridir. “Kaspi” etnonimindən “pi” şəkilçisinin elammənşəli sayılması fikri ağla batmır. “Kaspi” etnoniminin Gürcüstanda qədimdən azərbaycanlılar yaşayan Kaspi yaşayış məntəqəsinin adında əks olunması göstərir ki, “kaspi” özünüadlandırmadır, başqa sözlə, elamların “pi” şəkilçisi Gürcüstanda kaspilərin etnik adında əks oluna bilməzdi. Kasların Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Ön Asiyada tarixi rolu məsələsində tarixşünaslıqda qaranlıq çoxdur. Onların Maday və Manna etnosları ilə etnik mənsubiyyətcə yaxınlığın dərəcəsi aydın olmasa da Kas, Maday və Manna toponimlərinin və şəxs adlarını Azərbaycan dilinin ən qədim leksik vahidləri saymaq olar. Beləliklə, er. əv. III minillikdən Cənubi Azərbaycan ərazisində və ona bitişik əyalətlərdə Altaymənşəli etnosların yaşaması ehtimal edilə bilər. Azərbaycan türklərinin birbaşa ulu əcdadları olan Manna və Maday etnosları belə bir etnik mühitdə tarix səhnəsinə çıxmışdır.

III FƏSİL

MANNALAR VƏ MADAYLAR

§1. Mannalar

Urmiya gölünün ətraf ərazisi və oradakı əhali er. əvvəl IX əsrə (dəqiqi ilk dəfə er. əv. 843-cü ildə) aid asur mənbəyində Manna (102, 144), er. əv. VIII əsrə aid Urartu mənbəyində Mana (102,144) adlanır. Manna ərazisi er. əvvəl III minillikdən başlayaraq kuti və lulubələrin məskun olduqları ərazi olduğuna görə, mannalar (yaxud mannalılar) onların birbaşa varisləri sayılır. İ. M. Dyakonov yazır ki, Manna dövləti lulube-kuti dövlət qurumu idi (102).

Tarixşünaslıqda Manna müəyyən bir etnosun adı kimi nəzərə alınır. Q. A. Melikişvili yazır ki, Manna yerli etnik addır (132,41). Deməli, ölkə orada yaşayan “Manna” etnosunun adı ilə adlanmışdır. Manna əvvəlcə konkret bir tayfanın, sonra tayfa birləşməsinin, daha sonra er. əv. IX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumunun (102,144) adıdır. Bu dövlət er. əv. 615-613-cü illər arasında Midiyaya birləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə, qədim türk xalqlarının tarixində Manna ilk türk dövlətidir. Azərbaycanlıların dövlətçilik ənənəsinin tarixi Mannadan başlanır. Yuxarıda deyildiyi kimi, “Manna” müəyyən bir etnosun etnik adı, özünüadlandırmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq iki problemi həll etmək lazım gəlir: “Manna” etnoniminin yerli tələffüz formasının bərpa edilməsi və mannaların etnik mənsubiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Qeyd olunmalıdır ki, Manna və Mana yerli tələffüz forması məlum olmayan etnonimin assur və urartu dillərində yazılış formalarıdır və deməli, mannaların özlərini necə adlandırdıqları bilinmir. Maraqlıdır ki, er. əv. VII əsrin sonlarına qədər Asur və Urartu mənbələrində bu etnos “Manna” və “Mana” kimi qeyd olunsada az sonra er. əv. 519-cu ilə aid fars dilində Bisütun qaya yazısında və er. əv. V əsrdə yaşamış və Midiya haqqında ətraflı məlumat vermiş Herodotun “Tarix” əsərində “Manna” yaxud “Mana” etnonimi yoxdur. Tədqiqatçılar bunu belə izah edirlər ki, guya Manna dövləti Midiyaya birləşdirildikdən sonra bu etnos arimənşəli tayfalara, o sıradan mədaylara qaynayıb qarışmış və tarix səhnəsindən çıxmışlar. Əlbəttə, bu yanlış fikirdir, təxminən 100 il müddətində dövlət qurumuna malik olmuş etnos bu tezlikdə əriyib yoxa çıxma bilməzdi.

Bu da maraqlıdır ki, mannalar haqqında məlumat verən assur və Urartu mənbələrində “*maq*” etnonimi çəkilmir. Lakin, qədim fars və yunan mənbələrində “*maq*” etnonimi işlədilir, “Manna” etnonimi isə göstərilmir. Maqlar Herodotun yazdığına görə, Midiya tayfa ittifaqına daxil olmuş tayfalardan biridir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, assur və urartu mənbələrindəki Manna və Mana qədim fars və qədim yunan mənbələrindəki “*maq*” etnoniminin ekvivalentidir. Buradan “*manna*” və “*maq*” etnonimlərinin eyniliyi aydınlaşır. İlk dəfə bu düynü

Azərbaycan türkoloqu T.İ.Hacıyev açmışdır. O yazmışdır ki, “Manna” etnonimi türkmənşəlidir və onun ilkin forması “Manqa” (“*nq*”*səsilə*) olmuşdur (16, 131). Araşdırmalarımız bu fikrin doğruluğunu sübut etmişdir: “Manna” (Mana) etnosunun adı əslində Manq olmuşdur. Başqa sözlə, bu etnonimin sonunu təşkil edən “*nq*” qovuşuq səsi danışıqda “*q*”*səsinə* keçmiş və “manq” etnonimi “maq” etnoniminə çevrilmişdir. Belə bir fonetik əvəzlənmə türk dilləri üçün səciyyəvidir: “*nq*” qovuşuq səsi bir halda “*n*”*səsinə* (məsələn, qədim türk mənşəli “qonqur” və “donquz” sözləri Azərbaycan dilində qonur və donuz kimi tələffüz olunur), digər halda “*q*”*səsinə* (məsələn, əsl “qovanaq” olan söz Azərbaycan dilində qovaq kimi tələffüz olunur; yaxud qədim türk mənşəli “*tenqri*” sözü xakaslarda “*teqri*”, yakutlarda “*dəqiri*”, baltar – karacaylarda “*teyri*” kimidir) keçdiyinə görə Manqa etnonimi Maq formasını kəsb etmişdir. Bununla aydınlaşır ki, bir sıra tədqiqatçıların illər boyu izah edə bilmədikləri “manna” (mana) etnonimi “manqa” etnoniminin fonetik formasıdır. Bu, Manna adını daşıyanların türk mənşəli olduğunu göstərən faktlardan biridir.

Mannaların dil və etnik mənsubiyyətləri məsələsi ilə çoxlu tədqiqatçı məşğul olmuşdur. Ümumi fikir belədir ki, mannalar guya hürr dillər qrupuna mənsub idilər və Qafqaz dillərinə yaxın dildə danışdılar. Bu məsələ ilə bağlı fikirlərin burada sadalanmasının əhəmiyyəti yoxdur, çünki onlar həqiqətdən kənar fikirlərdir. Mannaların türkdilli olması fikri ilk dəfə Y. B. Yusifov tərəfindən irəli sürülmüş (182, 120-124) və sonra əsərlərimizdən birində (85) əsaslandırılmışdır. Mannaların türkmənşəli olduğunu göstərən faktlardan biri də “manq” etnoniminin Altay-Türk xalqları içərisində indiyədək qalmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Baykalətrafı və Amurətrafı tunqus-mancurların rəvayətlərində “*manqi*” adını daşımış nəhəng gövdəli adamlar haqqında çoxlu rəvayətlər mövcuddur (77,29). Bu tayfadan olanlar tunqusların qızlarını oğurlayanlar kimi göstərilir. Bu da maraqlıdır ki, guya tunquslarda, mancurlarda və şamanlarda manqilərin ruhları yaşayır. Çünki manqilər şamanlar olmuşlar (77,31). Bu etnonim qədim türk-moңqollarda “*manqut*” (“manq” etnonimindən və türkcə cəm bildirən *-ut* şəkilçisindən) etnonimində qalmışdır. Cənubi-Şərqi Asiyada erkən orta əsrlərdə yaşamış türkmənşəli bir etnosun adı (68,202) *manqut* idi. Hazırda noqaylarda, qırğızlarda, qaraqalpaqlarda, türkmənlərdə və tuvalılarda manqut adlı tayfa vardır. Çingiz xanın qvardiyasının özəyini çox döyüşkən manqutlar təşkil edirdi. Moңqol (qədim forması *manxol*, 124), “manq” sözündən (türk dillərindəki “*q*”*səsinin* moңqol dillərində “*x*”*səsi* kimi tələffüzü səciyyəvidir) və *-ol*, *-ul* şəkilçisindən, *manqas* (Altayda türkdilli tayfanın adı) (158), “manq” sözündən və *-as* şəkilçisindən ibarətdir. *Manqas* qədim türk tayfalarından biri sayılır. Y. Q. Ramsted yazır ki, moңqolların ulu əcdadlarının türk manqaslarla qanlı müharibələri olmuşdur (162, 50); *mansi* (qədim forması manqi), qədim türk tayfalarından birinin adı (94,255,296); *mansi* Altay dil ailəsinə mənsub dildə danışan və Altayda yaşayan türk xalqlarından birinin adı (124,122); (*man*, qədim forması *manq* sözündən və *-si*, *-şi* şəkilçisindən,

94,122,341); mǎncur, Altay dil ailəsinə mǎnsub dildə danıřan xalqlardan birinin adı (*manq* etnonimindən və *çur*, yəni qüvvətli, əzəmətli, vüqarlı, ləyaqətli, 160,IV,I,672) sözlərindən; quruluŗca Qaraçur, Sarıřor türk tayfalarının adları ilə eynidir; *manqi*, Altay dil ailəsinə mǎnsub tunqus – mǎncurlarda türk tayfasının adı; *maniř*, Altayda yařayan bir türk tayfasının adı (94, 34); *monquř* (əslı *manquř*), qırğızlarda bir tayfanın adı (35, 182); *manqol*, bařqırdlarda türk tayfalarından birinin adı (124,196); *munqal* və *menqu*, Tuvada türk tayfalarının adları (35, 183); *munqet*, xakaslarda bir tayfanın adı (123; *makar*, Altayda (*maq*, *manq* etnonimindən və bir sıra qədim türk tayfalarının – avar, avřar, bolqar, qacar, savar, kəngər, xəzər və s.adları üçün səciyyəvi *ar,ər* “kiři”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindən) bir tayfanın adı (159). Qeyd edilməlidir ki, Altay dil ailəsinə mǎnsub dildə danıřan tunqus – mǎncurlar A mur çayına Mǎnqbu deyirlər (maraqlıdır ki, A mur çayının bir qolu, Kür, digər qolu Urmi adlanır). Tunqus mǎnşəli ulçılərin etnik adı da *manqbudur*.

Gətirdiyimiz

etnonimik paralellər Azərbaycan ərazisində Mǎnq etnoniminin Altay mǎnşəli olması fikrinin düzgünlüyünə dayaqlardandır. Çox ehtimal ki, *manq* (*manx*, *monq*, *munq*) sözü Altay dil ailəsinə mǎnsub etnoslardan birinin qədim çağlardan adı olmuşdur. Ona görə Manna, Mana kimi qeyd olunmuş etnonimin “Man(q) ay” kimi bərpası daha doğrudur. “Manq” sözünün mǎnası məlum olmasa da onun qədim türk dillərindəki mǎnqa, mǎnqa (əyilməz, itaət etməyən, öz bildiyini edən (100, 349) sözü ilə baęlılığı ehtimal edilə bilər. Çingizin nəslindən Menku xanın (1251-1259) əsl adı Mǎnqudur. Babək üsyanı yatırıldıqdan sonra ərəb xəlifəsi tərəfindən Azərbaycana göndərilmiş, Afşinin dayısı oęlu, əslən türk sərkərdə Mǎnquçur (türkcə *çur*, mǎnqolca *sur*, yəni “qüvvətli”, “qüdrətli”, “vüqarlı”, “əzəmətli” deməkdir; -160, IV,I,672; II,I,2043) adı da bu sözlə baęlıdır. (Z. M. Bünyadov “Mingəçevir” toponimini ərəb mǎnbələrində Mingiçavır kimi qeyd olunmuş sərkərdənin adı ilə baęlamışdır. -76). X əsrdə Şəkinin hakimi Məhacir (I), XII əsrdə Şirvanşah Mənuçöhr şəxs adları da çox güman bu sözdəndir. Manna (asurca) və Mana (urartuca) etnoniminin sonunu təşkil edən “a” səsini mǎnşəyini müəyyənləşdirmək çətindir. Çox güman ki, “Mǎnqa” forması Mǎnq etnoniminin řumercə tələffüz formasıdır və “a” səsi řumer dilində mǎnasibət bildirən “a” – řəkilçisidir (Bu řəkilçi barədə bax: 103,80) řumerlərin türkmǎnşəli olmasına görə řəkilçi elə mǎnaların dilində də ola bilərdi. Ümumiyyətlə, Mǎnqa etnonimi quruluŗca Saka etnonimi ilə müqayisə edilə bilər. Mǎnaların türkmǎnşəli olduğunu göstərən mühüm faktlardan biri də Urmiya gölünün adlarının türkcə olmasıdır. Bir antik mǎnbədə Urmiya gölü “Mǎntiana” adlandırılır (Strabon, XI,XIV,8). Tədqiqatçılar bu toponimi mǎnbələrdə Midiyada yařaması göstərilən və hürri mǎnşəli sayılan Matian, Matiyen tayfasının adı ilə eyniləşdirmiş və bununla da mǎnaların hürri mǎnşəli olması nəticəsinə gəlmişlər (50,12). Əslində “Mǎntiana” toponimindəki “ana”, yaxud “ena” sonluęu qədim yunan dilində, adətən, yer adlarına əlavə olunan (məsələn, Atropatena, Kaspiana,

Sirakene və s.) şəkilçidir. Deməli, “Mantiana” toponiminin kökü “Manti”dir. Əslində bu ad Mantu kimi bərpa olunmalıdır; “*Mantu*” hidronimi isə “*man*” komponentindən və “*su*” sözünün fonetik şəkli (qədim türk dillərində *s-t* əvəzlənməsi vardır, müasir Caqatu və Taqatu çaylarının adlarında olduğu kimi) olan “*tu*” sözündən ibarətdir. Türk dillərində *t-s* əvəzlənməsi məsələn, *turanq* və *şuranq* (şoranlıq) sözlərində əksini tapmışdır. Qərbi Sibirdə Altaymənşəli kamasınlar, koyballar və karakaslar indi də “göl” sözünü *thu* sözü ilə ifadə edirlər. Altayda Sayan dağlarında bir göl *Thu* adlanır. Altay dil ailəsinə mənsub selkup dilində *tu* “göl” deməkdir. (E. Г. Беккер. Южно-самодийские гидронимы Томской области. «Топонимика Востока», М., 1969, с. 183). «Mantu» hidronimindəki “*man*” komponenti isə qədim türkcə menqi (qırğızca *menqi*, *manqi*, özbəkçə *manqu*, buryatca *menxu*, xalxa-moңqolca *munx* və s.) “daimi”, “həmişəlik” (yəni axan sulardan fərqli olaraq “axmayan su”, “daim dayanan su”) sözünün fonetik formasıdır. Ehtimal ki, sözün sonundakı “*nq*” qovuşuq səsi “*n*” kimi tələffüz edilmiş, ondan sonrakı “*i*” səsinə Strabon, yaxud onun məlumatçısı ixtisar etmişdir. Beləliklə, “Manti” (ana) hidronimi azərbaycancaya çevrilsə “daimi (axmayan) su (göl)” mənasını verir. Müqayisə üçün deyək ki, Tuvada Mengi-Xol (Mengi-Göl) adlı göl vardır (145,368).

Qeyd edilməlidir ki, asur mənbələrində Urmiya gölü Zamua adlanmışdır. İndiyədək bu adın mənası açılmamışdır. “Zamua” hidronimindəki “*mua*” komponenti məsələn, başqırca *biua*, tatarca *bu* (türk dillərində *m-b* əvəzlənməsi səciyyəvidir), *bu* (su, göl) sözü (82,30) ola bilər. Çox maraqlıdır ki, şumer dilində *pu* “bulaq” mənasındadır. Tataristanın hidronimiyasında “*bu*” sözü geniş yer tutur (82). Tunqus-mancur dillərində *mu*, *mue* “su” deməkdir (bax: Сравнительный словарь тунгусоманьчжурских языков, ч. I. Л., 1975, с. 548). Qərbi Sibirdə kamasınlar, koyballar və karakasların dillərində “*bu*” sözü “çay” deməkdir (bax: E. Q. Bekker. Göst. Məqaləsi, s. 183). Adın birinci komponenti güman ki, türkcə *çay*, *say*, yəni “vulkan mənşəli daşlı yer” (145,491-492) deməkdir. “Zamua” hidroniminin “*mua*” komponenti Urmiya gölünün adında indiki tələffüzdə “*miya*” hissəsi ilə eynidir. “Urmiya” hidronimi Altay dil ailəsinə mənsub *ur*, *ure*, yəni “yüksəklik” (bax: Сравнительный словарь тунгусоманьчжурских языков ч. II. Л., 1977,) və *mua*, yəni “su (göl)” sözlərindən ibarətdir. Həqiqətdə də Urmiya gölü dəniz səviyyəsindən 1300 m yüksəklikdə yerləşir.

Bununla əlaqədar olaraq “Urartu” adının mənşəyi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçılara görə bu ad sami mənşəli asur dilindədir və “hundur ölkə”, “yüksək dağlıq yer” mənasındadır. Həqiqətdə də urartular “Urartu” adını bilmirdilər, onlar ölkələrini Biaini adlandırırdılar. Lakin “ur” və “art” tərkib hissələri mənşəcə asur dilində deyildir. Güman ki, “Ur-art” kimi səslənmiş bu adın yalnız sonundakı “u” adlıq hal şəkilçisi asurcadır və deməli “Ur-art” adını asurlar hansısa bir türkmənşəli xalqdan mənimsəmişlər. “Ur-art” adı qədim türkcə or, ur “hündür”, “yüksəklik”

(Urmiya gölünün adında olduğu kimi) və art “dağlıq ərazi” (Art-Sak adında olduğu kimi) mənalarındadır. Dağlıq Altayda əvvəli “ur”, sonu “art” sözləri ilə düzəlməmiş çoxlu oronim məlumdur. Həqiqətdə də Urartu ölkəsi Van gölünün ətraf dağlıq ərazisini əhatə edirdi.

Məlumdur ki, “Avesta”da və pəhləvi mənbələrində Urmiya gölü Çayecasta adlanır (114,19). Bu adın indiyədək inandırıcı etimologiyası verilməmişdir. Tədqiqatçıların çoxlu səylərinə baxmayaraq onu fars və ya başqa İran dilləri vasitəsilə izah etmək mümkün olmamışdır. Belə də olmalı idi, çünki fars dilində “Çayecasta” kimi verilmiş ad türk mənşəlidir. Bu adın “çay” komponenti asur mənbəində Urmiya gölünün adı Zamua adının “za (y)” komponenti ilə eynidir, çünki, əvvələn, asur dilində “ç” səsi olmadığına görə katib onu “z” səsi ilə ifadə etmişdir; ikincisi, mixi yazıda “y” səsini ifadə edən işarə olmadığına görə, katib onu buraxmalı və deməli “çay” sözünü “za” (“ça”) kimi yazmalı idi. Türk dillərində say, çay çoxmənalı sözlərdəndir. Azərbaycanca çay “axan su” mənasından başqa türk dillərində bu söz həm də “vulkan mənşəli daşlıq yer” (Urmiya gölündə həqiqətən də çoxlu vulkan mənşəli adalar vardır) deməkdir. Həmin adalarda qədimdən qalalar və möhkəmləndirilmiş məntəqələr mövcud idi. “Dayaz yer” (bax,100) mənasında Azərbaycan dilində də say sözü vardır: “gəmi saya oturdu”. Deməli, həm “Zamua”, həm “Çayecasta” adlarının birinci komponentləri eyni sözün asur və qədim fars dilində yazılmış formalarıdır və türkcə *say, çay* “vulkan mənşəli daşlıq yer” sözünü əks etdirir.

“Çayecasta” adının ikinci komponenti – orta farsca (pəhləvicə) yazılışda “ças” sözü türk dillərindəki y-c-ç əvəzlənməsinə görə *yas* (yaşıl, göy) sözüdür. Nəhayət, adın sonuncu “ta” komponenti eynilə “Mantu” (Strabonun məlumatında Mantiana, Mantu sözündən) hidronimindəki tu-“su”, “göl” sözünün farsca “ta” kimi yazılışdır.

Manna da toponimlər. Manna tarixindən yazmış bütün tədqiqatçılar Asur və Urartu mənbələrində çıkmış Manna toponimlərinin bir hissəsinin qədim Şərq dillərində olmadığını söyləyərək izahını verə bilməmiş və onları “qədim yerli adlar” adlandıraraq üstündən keçmişlər. “Qədim yerli dillər” dedikdə onlar süni olaraq quraşdırdıqları “Kaspi dilləri”, “Zaqr-Elam dilləri”və s. adlandırdıqları dilləri nəzərdə tutmuşlar. “Kaspi dilləri”, “Zaqr-Elam dilləri” ifadələri heç bir konkret mənaya malik deyil. *Həqiqət isə mahiyyətə konkretdir, mücərrəb mülahizələrdən konkret nəticə çıxarıla bilməz.* Aşağıda biz Manna və Midiyanın konkret toponimlərinin və şəxs adlarının mənalarını açacağıq. İndi isə məlum olur ki, bu adlar Altay-türk mənşəlidir və “yerli dillər” dedikdə türk dilləri nəzərdə tutulmalıdır. Türkmənşəli adlara keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, əsasən asur mənbələrində çəkildiklərinə görə bu adlar həmin dilin fonetik qanunlarına tabe edilmiş və nəticədə, yerli formaları fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Ona görə aldığımız nəticələrin hamısı dəqiq olmaya da bilər. Bu onunla bağlıdır ki, er. əv. I minilliyə aid adlar VII-XII əsrlərin qədim türk dilləri və müasir türk dilləri

əsasında izah olunur. Türk dillərində bir sözün çox hallarda müxtəlif, həm də hərfi və məcazi mənaları vardır. Bundan başqa, bir söz müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mənə kəsb edə bilər. Manna və Midiya adlarının Qədim Şərqi dillərinin fonetikasına uyğun şəkildə gəlib çatması da onların həqiqi formalarını müəyyən etməyə çətinlik yaradır. Çətinliklərdən biri də odur ki, assur dilində adların sonlarına əlavə olunan “u” adlıq hal şəkilçisini bəzi adlarda köklü “u” sonluğundan ayırmaq olmur.

Parsindu (er. əv. 881-880-ci il). E. A. Qrantovski bu adı İran mənşəli saymış və onu “Fars (Pars)” etnonimi ilə bağlamışdır. (88). Bu, yanlış fikirdir. Mənbədə deyilir ki, Parsindu Ameka adlı bir hakimin qalasıdır. Aşağıda Ameka şəxs adının türkcə olduğunu deyəcəyik. Ehtimal ki, bu qala er. əv. 820-ci ildə Midiyada qeyd olunan Parsan (bəlkə də Parsin) qalasının eynidir. Türkcə *bair*, *bayir* “təpə”, “yüksəklik”, “yarğan”, “sıldırım” (buriyat-moңqolca *boori* “hündür yer”, “yüksəklik” -145,64), *sin* “dağ belı” yaxud, *çin(q)* “çox hallarda şaquli sıldırımı yayla”, “sıldırım”, “sıldırım dağ yarğanı” (145,64) və *tu* “dağ” sözlərindəndir. Aydındır ki, qala çətin keçidli, sıldırım yerlərdə tikilə bilərdi. Toponimin birinci komponenti Çal-Bair (Kəlbəcər rayonu), Qızıl-Bair (Zəngəzurun Mehri rayonu), Çil-Bair (Şamaxı rayonu) dağ adlarındakı “bair” sözü ilə, ikinci komponenti isə “Cındağ” (Ordubad rayonu) oronimindəki “çin” sözü ilə müqayisə olunur.

Parsindu qalasının adı ehtimal ki, Cənubi Azərbaycan Mərənd şəhərinin 12 kilometrliyində xarabalıqları qalmaqda olan Baruc adlı qalanın (17) adında qalmışdır. Bu qalanın türk əfsanəvi Əfrasiabın tikdirdiyi Baruc qalasının adı ilə (erkən orta əsrlərdə uyuğurlarda Barçuk-Yurt toponimi məlumdur) (127,154) oxşarlığı da diqqəti cəlb edir. Yaqut Həməvi (XIII əsr) yazır ki, Səfidrud çayı Parsis dağlarından başlanır (32). Ehtimal ki, müəllifin “Parsis” kimi qeyd etdiyi oronim əslində “Parsin” kimi oxunmalıdır, başqa sözlə, katiblərin səhvi üzündən adın sonundakı “n” (nun) səsi “s” (sin) kimi yazılmışdır.

Bara (er. əv. 881-ci il). Y. B. Yusifov mətdən çıxış edərək bu toponimi türkcə bərə (qoyun-quzu saxlanılan yer) sözü hesab etmişdir (186,18).

Qeyd edilməlidir ki, sonrakı assur mənbələrində Manna və Midiya ərazisində Barrua (er. əv. 728-ci il), Uba-Bara (er. 714-cü il), Barunakka və b. toponimlər də çəkilir. Bu toponimlərin də “bərə” sözündən olduğunu demək çətinidir. E. A. Qrantovskiyə görə, bu toponimlər Bara tayfasının adını əks etdirir (88,126). Maraqlıdır ki, Savalan dağının ətəyində indi də əhalisi türk-azərbaycanlılardan ibarət Baru kəndi vardır.

Arakdi. Er. 881-ci ildə Assur çarı Aşşurnasirpal Urmiya gölünün ətrafına basqın edir və Ata adlı hakimin Arakdi qalasını tutur. Toponim iki cür izah oluna bilər. Türkcə *erik*, xalxa-moңqolca *ereq*, buriyatca *erye*, kalmıqca *erqe* (sıldırım, yarğan, uçurum-“(qayanın, dağın) kənarı, sahili” – (145,638-639) sözündən və -*di(-li)* şəkilçisindən ibarətdir. Er. əv. 728-ci ildə adı çəkilən Arakuttu

toponimi də belə izah edilə bilər.

S a n q i u (er. əv. 744 və 737-ci il). Müasir Səhənd dağı ilə lokalizə olunur. E. Qrantovskiyə görə, Avesta dilində *sanqha* – “əmr” sözündəndir (88,229). Aydınır ki, “əmr”, “göstəriş” sözündən heç vaxt toponim yaranmaz, bu müəllifin Manna və Midiya ərazisində İran mənşəli əhali axtarmaq təşəbbüsündən irəli gəlir. Türkcə *çanq*, *çinq* (türk dillərində ç-s əvəzlən məsinə görə *sanq*, *sinq*) “sıldırım dağ yarğanı”, “əlçətməz dağ” “çətin alınan zirvə” (145,626) sözündəndir. Altayda “Sanqin-Dalay” (35,201) toponimi ilə müqayisə olunur. Hazırda Səhəndabad mahalında Çinibulaq adlı Azərbaycan kəndi vardır.

S u r i k a ş (er. əv.714-cü il). Türkcə *sori* – “*alçaq*,hamar dağ beli”, “iki dağ zirvəsini birləşdirən dağ keçidi” (145, 517) və *kaş* – “qaya”, “dağ çıxıntısı”, “kənar”, “sahil” (100, 431) sözlərindəndir.Cənubi Azərbaycanda Süleymaniyyə yaxınlığında indi Suridaş adlı kənd vardır.Balakən rayonundakı Soorqaş dağının adı ilə müqayisə olunur.

U i ş d i ş (er. əv. 714- ci il). Y.B.Yusifov bu toponimi türkcə Bişdiş (Beş diş) hesab edir və beş diş formalı qayası olan dağ kimi mənalandırır (184, 107). O, Həmdullah Qəzvininin XIV əsr qeyd etdiyi “Beşbarmaq”dağının adına əsaslanır.

E r e ş t e y a n a (er. əv.714-cu il). Araz çayının adından (?) və türkcə *tey* – “təpə”, “qabarıq” (145, 548) sözlərindəndir.”Araz” sözünün Urartu mənbələrində çəkilən “Eriaxi” əyalətinin adından ibarət olması haqqında erməni tarixçilərinin fikri səhvdir. Eriarxi adı Urartu dilində kitabədə Eriahi (ni) adının rusca yazılışıdırsa (“hi” komponentinin “xi” kimi yazılışı), bu addan “Araks”, yaxud “Araz” necə alınır? Bu toponimin mənası haqqında başqa mülahizə də irəli sürmək olar: Ereşteyana toponimi Arazdöyən (Cənubi Azərbaycanda Arazbaran mahalı adının məhz qədim Arazdöyən adından alınması, “döyən” sözünün farsca *bəran*–“sahil”, “kənar”sözü ilə əvəzlənməsidir) və Şimali Azərbaycandakı Arazdöyən adının asur dilində yazılmış forması hesab edilə bilər. Qeyd edilməlidir ki, toponimin “Ereş” forması indi də Cənubi Azərbaycanda Eris (danışıqda əvvəlinə “h” səsinin əlavəsi ilə heris) adlanır.

A r s i a n ş i (er. əv VIII əsr). Y.B.Yusifovun şifahi məlumatına görə, Arsi dağ adıdır və bəlkə də şam ağaclığı ilə fərqlənmiş. Mixi yazıda qeyd edilir ki, Arsiyanşi Arsi dağının yanında yerləşir. Buna uyğun olaraq Y.B. Yusifov toponimi “Arsi enişi”, “Arsi yanı kənd” kimi mənalandırır. Bizcə ad türkcə *arça*– “ardıc kolu”, “şam ağaclığı” və *enşi* –“məlikanə”, “padşahlıq mülkü” (166, 1, 361) sözlərindəndir. Urartu mənbələrindən Urmiya gölü ətrafında “Harsi”, “Arsita” və “Arsindu” toponimləri də məlumdur. Cənubi Azərbaycanda Savalan dağının ərazisində Ərçə, Ərçistan, Əcir, Ərcan və b.yaşayış məntəqələrinin adları ilə müqayisə oluna bilər.

D u r d u k k a (Zurzukka, Sirdakka, Zirdakka variantları da vardır). Mannada bir qalanın adı. Toponimin müxtəlif yazılış formaları onun əslinin müəyyən olunmasını çətinləşdirir. Durdukka (asur dilində “k” səsinin

qoşalaşdırılması ilə) ehtimal ki, türkcə *tur, tura* – “dayanacaq”, “düşərgə”, “şəhər” sözündən və - *duk (-luk)* şəkilçisindən ibarətdir. Sirdakka (Zirdakka) forması ilə türkcə sirt – “dağ belı” və dağ (taq) “dağ” sözlərindən ola bilər.

S u k k a. Mannada bir qalanın adı. Türkcə *çoku* (özbəkçə *çukki*, qazaxca *şoki*), “konusvarı yüksəklik”, “dağın şiş zirvəsi, təpəsi” (145,618) sözündəndir.

A b i t i k n a (er. əv. VIII əsr) Mannada bir qalanın adı. Naməlum “ba” və türkcə *tiqey*–“dağ zirvəsi”, “təpə” (145,552) sözündəndir (?).

U a ş d i r i k k a (er. əv. 714-cü il). Mannada bir qalanın adı. Y. B. Yusifov “Baş darak” kimi bərpa edir və onu “dişli dağ” kimi mənalandırır (187^b,93). Bizcə, toponim türkcə yoğuş – “*yoxuş*” və *terek* – “dişli dağ zirvəsi” (145,330) sözlərindəndir. Altayda Tas-Terek, Kırmda Tarak-Daş, Tuvada Saaday-Terek toponimləri ilə müqayisə olunur. Quruluşca Həmdullah Qəzvininin (XIV əsr) qeyd etdiyi Təbriz yaxınlığındakı Culandarak toponimi (32) ilə eynidir.

İ z i r t a (er. əv. VIII əsr). Mannada bir şəhərin adı. Türkcə *izer*, *izer* – “aşırım”, “dağ keçidi”, “dağ çökəyi” (145,230) və *tay* – “tərəf” sözlərindəndir. Altayda (Xakasiyada) İzertaq və İzir-Su toponimləri ilə müqailə müqayisə olunur. Y. B. Yusifov qədim toponimlərdə “ta” komponentini türk dillərindəki *too, tuu* (dağ) sözü ilə bağlayır (183,21-22).

Qeyd edilməlidir ki, Manna və Midiya toponimlərinin bəziləri (Arsita, İzirta, Meista, Parta, Şurda və b.) üçün “*ta*” sonluğu səciyyəvidir. Bizcə bu komponent türkcə “*tay*” sözündən ibarətdir. Quruluşca bu toponimlər, məsələn, Kırmda türkmənşəli Yalta toponimi ilə eynidir. O. T. Molçanova Orta Asiya və Altay toponimiyasında “*tay*” sözünə xüsusi tədqiqat həsr etmişdir. O yazır ki, Yakutiya dan Qazaxstanın və Özbəkistanın qərb əyalətlərinə qədər toponimlərdə yayılmış bu söz “tərəf”, “yer” mənasındadır (147,81). V. V. Bartolda görə, qədim türk toponimlərində (məsələn, “*Altay*”) bu söz “ölkə” anlamını ifadə edir (68).

U a u ş (er. əv. VIII əsr). Mannada bir dağın adı. Assur mənbəyində bu dağ “əlçatmaz (sıldırım mənasında) dağ” adlandırılır. İ. M. Dyakonova görə, indiki Səhənd dağının bir hissəsinin adıdır (102,290). Ehtimal ki, oronim qədim türk dillərindəki *yoquş* (*yoxuş*), yəni “dağ zirvəsi”, “yüksəklik”, yaxud *yous*, yəni “pis”, “düşmən” (160,III,1,20) sözlərinin təhrifidir. Fikrimizcə, İ. M. Dyakonovun Uauş dağını Səhəndlə lokalizə etməsi düz deyil. Savalanda indi də bir sıldırım dağ Yaş adlanmasına görə güman ki, assur mənbəyindəki Uauşdur.

A r m a i t i, U r m a y a t e. Mannada bir şəhər və mahal adı. Tarixi ədəbiyyatda çox vaxt Urmiya gölünün adı ilə əlaqələndirilir. Lakin bizcə bu ağlabatan deyil. Həm də qeyd edilməlidir ki, ərəb mənbələrində Cənubi Azərbaycan ərazisində Urmiya və Urm adında iki yaşayış məntəqəsi qeyd olunmuşdur. Ehtimal ki, Urmiya şəhərinin adı Mannadakı Urmeyate toponiminin qısaltılmış formasıdır. Bizcə, türk dillərindəki *arım, irim*, yəni “fal”, “nişanə”,

“ələmət”, “qabaqcadan xəbər verən”, “ovsun”, “cadu”, “sehr” (166, I, 666) və ata sözlərindən ibarətdir. Bəlkə də maqlara mənsub müqəddəs əyalət olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Urmu şəhəri Zərdüşt peyğəmbərin doğulduğu yer sayılır (İbn əl Fakih yazır: “Maqlar güman edirlər ki, dinlərinin yaradıcısı Zərdüşt bu şəhərdəndir”). Zaqatala rayonunda Armatian adlı dağ vardır ki, bu da maqların özləri ilə gətirdiyi toponim ola bilər. Gürcü mənbələrində bu bölgədə Movakan, X əsrə aid ərəb mənbəyində Muqkan adlı mahalın qeyd olunması da bunu təsdiqləyir.

Y. B. Yusifov Assur mənbələrində adı çəkilən bir sıra Manna toponimlərini sadalamışdır (182).

S i n i x i n u (yaşayış məntəqəsinin adı). Asurca yazılış formasında “sinix” və “in” hissələrinə ayrılır (sondakı “u” asur dilində adlıq hal şəkilçisidir). Türkcə *şinq*, *çinq* (məsələn, qazaxca *şinq*, tuvaca *şinq* və s.), “sıldırım dağ yarğanı”, “alınmaz dağ” (Gədəbəy rayonunda Şınıx kəndinin adı da bu sözdəndir) və *in*, “yarğan”, “çuxur”, “mağara” (145,234) sözlərindəndir.

Arkaniya (dağ adı). Toponimin birinci komponenti türkcə *arka* (арха), yəni “dağ bel”, “suayrıcı”, “dağın kölgəli tərəfi”, (xakasca arğa – “dağ meşəsi”, “uzanmış dağ bel”) (145,55), *erqə* - “sıldırım yer”, “yüksəklik” (160, I, I, 1228), “düşərgə” (yenə orada, s. 1223), “qala (yenə orada, 1230), *urqa* – “yüksəklik”, “sıldırım yer” (145,580) sözlərindən biri ilə əlaqədardır. Midiyada Arkadr (Bisütun qaya yazısında) oronimi ilə eyni mənada ola bilər: türkcə *arqu*–“dərə”, “yarğan”, və *tör*- “yüksək dağ örüşü” sözlərindəndir. Toponimin ikinci hissəsini güman ki, türkcə *an*–“yaay yerdə kars (torpağı asanlıqla həll olunan süxurlardan ibarət olan sahələrdə relyefin spesifik forması) çökəkliyi (çuxuru, uçurumu)” (145,50) sözü təşkil edir. Müxtəlif fonetik formalarda bu söz Midiyanın Elani (u), Kabani, Uranbarzani və b. toponimlərində də nəzərə çarır.

İzzibia (er. əv. VIII əsr). Assur çarı II Sarqonun (er. əv. 721-705) Manna ərazisinə hərbi səfəri haqqında mənbədə qeyd olunur. Güman ki, şumercə *izi*-“od”, türkcə *issi*, *izzi* (tuvaca *iziq*, altayca *üzü*, uyğurca *izik*, azərbaycanca *isti*) və Altay dillərində *bia*-“su” sözlərindən ibarət olub “İsti su” mənasındadır. İndiyədək Cənubi Azərbaycanda Ziviyyə yaşayış məntəqəsinin adında qalmışdır.

Bunaqış (dağ keçidinin adı). Erkən orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Babaqış və Zöhrqaş toponimləri məlumdur. Türkcə *bun*-“dağlarda keçid başlanan yer”, “dağ çökəyi” (166, II, S.180) və qaş (dağın qaş) sözlərindəndir. Güman ki, “bun” sözü Midiyada “Bunisa” toponimində də əksini tapmışdır və Bunisa əsliində Buniçay adının asurca yazılışdır.

Qilzan. Urmiya gölünün qərb sahilinin adı (102,88). Türkcə *qöl*-“göl” və *ezən*-“vadi” sözlərindəndir. Gölün cənub sahilini isə Zamua adlanırdı (102,88). Zamua hidronimi türkcə *zay* (*say*) və *mua* (*dua*) – “su” sözlərindəndir.

Aziru (dağ adı). Türkcə *izer*, *izir*-“aşırım”, “dağ keçidi”, “dağ çökəyi” (145,230) sözündəndir (adın asurca yazılışında sondakı “u” həmin dildə adlıq hal şəkilçisidir). *Buya* (Urmiya gölü ətrafında bir çayın adı). Zamua (Urmiya)

hidronimindəki “mua” komponenti ilə bəlkə də eynidir. Türkcə *biya*-“çay” sözüdür (Dağlıq Altayda “biya” sözüdür çay adları üçün bax: 148) Ob çayının bir qolu Biya, Tataristanda Biya və Muya (82,14,63), Başqırdıstanda Kama çayının sol qolu Biya, Orta Uralda Viya, Tümen əyalətində Viya və b. çay adları ilə eynidir. Xakasiya ərazisində çay adlarında geniş yer tutan termdir (145,12,84-85).

S i m a k i (dağ adı). Türkcə *çim* (asurca “ç” səsi olmadığına görə “sim” kimi verilmişdir.) “torpağın kökləri bir-birinə sarılmış, sıx ot bitkiləri bitmiş üst qatı, təbəqəsi” və *ik* (ehtimal ki, qədim forması “ak”) – “dağın soyuqdan qorunan yamacı” (oradakı ev heyvanlarının sürücü soyuq küləkdən və tufandan gizlənilir (145,636) sözlərindəndir. Qazaxstanda Çimbulak, Çim Kurqan və b. dağ adları ilə müqayisə olunur.

S i m i r r i a (Mannada toponim). Asurca yazılış formasında bu toponim *simir və-ri* (-li) şəkilçisindən ibarətdir. Ehtimal ki, bu ad aslında Sivrirdir, lakin asur dilində “v” səsi olmadığına görə onu “m” səsi ilə verirdilər. Türkcə *şiver*, *şiber* (buratga *şeber*, monqolca *şiver*)-“qalın, sıx meşə”, “bataqlıq cəngəllik”, “subasar kolluq” (145,628) sözüdür. Er. əv. 820-ci ilə aid “Assur mənbəində Midiyanın Sıbaru (“u” adlıq hal şəkilçisidir) qalasının adı çəkilir. Ehtimal ki, mənaca Simirria toponimi ilə eynidir və Saburxast (IX əsr) toponimində qalmışdı.

A x ş u r a (yaşayış məntəqə adı). Türkcə *ax* – “ağ” və *şura* – türkcə “göl”, udmurtca *şur* – “çay”, türkcə *soru* “bataqlıq yer”, “duzlu gölməçə” sözlərindəndir.

E. əv. 615-613-cü illərdə Manna Midiyaya birləşdirildikdən sonra Manna toponimləri Midiya toponimlərinin bir hissəsi kimi qeyd olunur. Oxucu nəzərə almalıdır ki, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin dəqiq lokalizələri yoxdur. Ona görə onların Manna və Midiya toponimlərinə ayrılması şərtdir.

M a n n a h a k i m l ə r i n i n a d l a r ı. Nəzərdə tutulmalıdır ki, yuxarıda çəkilən toponimlər və şəxs adları Manna ərazisindədir. Lakin o vaxt hələ Manna adı çəkilmədiyinə görə, tədqiqatçılar onları lülubelərə və kutilərə aid edirlər (102, 144). Aşağıdakı şəxs adları da Manna ərazisindədir və ona görə biz bu adları şərti olaraq mannalara aid edirik.

A m e k a (er. əv. 881-880-ci il). İrənşünaslar bu adı farsca sayırlar (88, 123-124). Əslində bu ad türkcə *amaq*, *omaq*-“qıvrıq”, “xoş təbiətli”, “cəld”, “yaşlı əhval – ruhiyyəli” (166,1,453) sözüdür. Midiyada Amaxar (er. əv. 821-ci il), Qara dənizin şimal çöllərində skiflərdə Amak (er. əv. VII əsr) və sarmatlarda Amaqşəxs adları ilə müqayisə olurdu. Türk dillərində m-b əvəzlənməsinə görə Abaqa xan (Elxanilər sülaləsində xan adı, XIII əsr), XIV əsrdə Sibirdə Tümen xanlığının xanı İbak, XVII əsrdə Altayda teleutlarda Abak (157,90) şəxs adları ilə müqayisə olunur.

M u s a s i n (er. əv. 881-880-ci il). Şumerlə *mu*-“mənim”, *sa*, *za*-“ürək” və Sin (Ay allahının adı) sözlərindən ibarət teofor addır. Bu şəxs adı təxminən “Sin (allahı) mənim ürəyimdir” mənasını verir. “Sin” komponenti Şumer-Akkad

çarlarından Şusun (er. əv. 2037-2029), İbisin (er. əv. 2028-2004.), Ramsin (er. əv. 1822-1763) və b. çarların adlarında vardır. Bu komponent Elamda Varadsin (er. əv. 1834-1823) və Rimsin (er. əv. 1822-1763) çar adlarında da iştirak edir.

Ümumi fikir belədir ki, Şumerin Suen adlı Ay allahı vardı. Bu Allah adı türk şumerlərdən semit mənşəli akkادلara da keçmişdir. Er. əv. III minillikdə Akkad çarlarının bəzilərinin adlarında “Suen” sözü vardı (Bur-Suen, İbbi-Suen, Harım-Suen və b.). Şumerlərdə Amar Suen çar adı “Suen (allahının) beçəsi, balası” mənasında idi. İ. M. Dyakonova görə, (bax. И. М. Дьяконов. Люди города Ура, М. 1990, с. 257) sonralar Suen allahının adı akkادلarda «Sin» formasını kəsb etmişdir. Mannada Musasin, Erisin və Şarein çar adlarında “sin” komponentlərinin mənşəyi belədir. Güman ki, mənallarda da bu allaha sitayiş vardı və ona görə valideyn uşağa ad qoyduqda “Sin” sözündən istifadə edirdi.

Manna və Midiyada şəxs adlarının şumer dilindən olması diqqətəlayiq məsələdir. Bunun səbəbini aydınlaşdırmaq çətindir: ya qədim mənallar və madaylar (yaxud onların müəyyən hissəsi) mənşəcə sonrakı şumerlərdən, ya da Altay-Türk mənşəli şumercə hesab etdiyimiz sözlər mənalların və madayların da dillərində vardı.

Araştuva (er. əv. 881- 880-ci il). Q.A.Melikişvili bu adı Qafqaz mənşəli saymış, lakin mənasını açmamışdır (132). E.A.Qrantovski bu adın əslində *Arşitavah* formasında olduğunu söyləmiş, sonralar da Rşatavah şəklində salmış və onun İran dillərində “Ayı, yaxud aygır gücünə malik olan” mənasını verdiyini yazmışdır (88, 122).

Əslində isə ad şumer dilində *eriş* “bağışladı” “bəxşiş verdi” və Utu (Günəş Allahı) sözlərindən ibarət teofor addır və “Utu allahının (ata-anaya) bəxşışı” mənasındadır.

Kirtiarra (er.əv. 881 – 880-ci il). Q.A. Melikişvil, İ. M. Dyakonov və İ. H. Əliyev bu adı “ yerli adlar” sırasına salmışlar. E. A. Qrantovski isə onu qədim hind dilindəki *kritua* – “yararlı”, Avesta dilində *kərata* - “qayıma”, “düzəltmə” sözləri ilə izah etmiş və adın “fəaliyyət göstərən”, “işgüzar” mənasını verdiyini yazmışdır. Lulubelərdə Kiur allahının adından və şumercə di – “ tikən”, *ara* – “qul” sözlərindən. Ad “Kiur (allahının) tikən qulu” mənasındadır.

Ata (er.əv. 881- 880-ci il). V.İ. Abayev skiflərdə er. əv. IV əsrdə Atey şəxs adını izah edərkən bu adı da paralel gətirmiş və hər ikisini osetin dilində *ədə* - “ata”, “baba” sözü hesab etmişdir (39). Lakin osetin dilindəki “ədə” sözünün özü türkmənşəlidir. Türkcə *ata* – “ulu əcdad”, “ulu”, “müqəddəs sələf” (166, I, 200 - 201) sözündəndir. Hələ şumerlərdə Aldani – “ onun atası” (yazılmış sami mənşəli akkad dilindədir), erkən orta əsrlərdə uyğurlarda Atay –Sili xaqan (168,140). 776 – ci ildə Orta Asiyada ərəblərə qarşı başlanmış Xürrəmi üsyanının “Müğənnə” ləqəbli başçısı Ata, VIII əsrdə Buxara hakimi Qisrif ibn Ata və s.şəxs adları ilə müqayisə olunur. Qədim türklərdə əcdada sitayişlə əlaqədar verilmiş addır. Azərbaycanda və Orta Asiyada bəzi övliyələrin adlarının sonundakı “ata” sözü də

bununla əlaqədardır.

S a b i n i (er. əv. 881- 880-ci il). “Yerli adlar” sırasına aid etdildiyinə görə indiyədək mənası aydınlaşdırılmamışdır. Ehtimal ki, akkadca *sabu* – “doyunca”, “bəs qədəri” və şümercə *ni* – “verir”, “mükafatlandırır”, yaxud *ni* – “mənim” sözlərindən ibarətdir. Ad “(Allah) mükafatlandırır, yaxud “qədəri (allahım)” mənasındadır.

K a k i a (er. əv. 859 –cu il). Er.əv.520 –ci ilə aid bir mənbədə Midiyada Kaki adlı şəxs qeyd olunur. E.A. Qrantomski bu adları İran mənşəli saymış və əfqan dilindəki *kaka*. *Qaqa* sözü ilə bağlamışdır (88), bilməmişdir ki, ümumiyyətlə, İran dillərinin heç birində “qaqa” sözü yoxdur və əfqan dilində də bu söz türk mənşəlidir. Şümercə *kiak* (a) – “sevimli” sözündən ola bilər. Türkcə *qaqa* – “böyük qardaş” deməkdir və bu söz hunlarda Aq – Kaqa (58,11), oğuzlarda Əmir Kakaş (76) adlarında əksini tapmışdır.

K u n d a ş p (er.əv.854-cü il). İ. M. Dyakanov bu adda farsca *əsb* – “at” sözünün əks olunduğunu söyləmişdir (102). Bu fikri E. A. Qrantomski də bəyənmişdir (88, 133). Qədim türkcə *qun* – “knyaz”, yaxud *gün* – “günəş ziyası” (166, III, 101), *daş* – “həmrəy”, “yoldaş” (qardaş, yoldaş, sırdaş sözlərində olduğu kimi) və - *bi*, *pi* – “başçı”, “knyaz”, “şahzadə” (166, II, 88-89) sözlərindəndir.”Oğuznamə” də Gün xan, skiflərdə Qnur (yazılışı yunancadır, *qun* və tükcə *uri* – “övlad”, “varis”, “oğul” (100) sözlərindən), “Kitabi Dədə Qorqud”da Qonur (əslində Qunur kimi oxunmalıdır) Qoca, oğuzlarda XII əsrdə Gün –Toqdi (31, 89), qazaxlarda Kunsulu, başqırdlarda Kunpılı (gün kimi gözəl) qadın adları ilə müqayisə oluna bilər.

K u ş t a ş p i (er. əv.742-ci il). Türkcə *kuş* (*quş*), *daş* və “*pi*” sözlərindəndir. Türklərdə şəxs adlarında “*kuş*” sözü adətən qartal, alıcı quş, şahin mənalıdır: Kuş –Təqin (Xarəzm hakimi, XIII əsr) və b.Ehtimal ki, Anqa quşu (bu quşun adı klassik ədəbiyyatımızda tez –tez çəkilir) nəzərdə tutulur.

B u r i y a ş (er. əv. 843-cü il). Mənbədə Yanzi –Buriyaş kimi qeyd olunur. Yuxarıda biz kaslarda “hakim” mənasında *yanzi* sözünün türkcə olduğunu açmışıq. Mənbədə göstərilir ki, Yanzi –Buriyaş Şurdır qalasının hakimidir. Bu çarın adı türkcə *böru* – “canavar”, “qurd” və *eş* – “kimi” sözlərindəndir. Bu adın Buri və aş komponentlərindən ibarət olması onunla təsdiqlənir ki, türk –monqollarda Buri şəxs adı vardı. Məsələn, Çingiz xanın nəvələrindən biri Buri adlanırdı. Albaniyada V əsrdə Pyorik (yazılışı ermənicədir), XII əsrdə oğuzlarda Qok-Bori, XIII əsrdə Xorasanda Burabaş (36, 268) şəxs adları ilə müqayisə olunur (Alyatda türklərin bayrağı qızıl qurd başından ibarət idi – 156, 103).

Ş u l u s u n (er. əv. 828-ci il). Şümercə *şuluh*- “təmizlənmiş”, “saflanmış” (məsələn, şümercə *Şuluh-bi* –uru “məbəd şəhərin saflaşmasıdır”) və *şunu* “ onların” sözlərindən. Belə olduqda ad “Onların (yəni allahların) “saflamasıdır (təmizləməsidir)” mənasını verir.

D a d a (er.əv. 820-ci il). E.A.Qrantomski bu şəxs adını fars dilindəki

dadən – “vermiş”, “törənmiş” feli ilə bağlayır (88, 131). Türkcə *dədə* - “ustad”, “ağsaqqal” sözündəndir (məsələn, Dədə Qorqud, Dədə Ələsgər və s.). Erkən orta əsrlərdə uyğurlarda *Daday* (168, 153). V əsrdə Mərkəzi Asiyada Cucan xaqanı *Datan*, türk runi yazılarında *Dad* (100, 158) şəxs adları ilə müqayisə olunur. Şah İsmayıl Xətəinin köməkçisi, qızılbaş bəylərindən birinin adı *Dədə bəy* (ya xud *Əbduləli bəy Dədə*), XVI əsrdə Şirvan hakimi *Arasxan*ın oğlunun adı *Dədə xan* idi. Er. əv. VI əsrin 20 –ci illərində *Midiyada* da *Dataş* şəxs adı məlumdur (88, 137).

N i k d i a r (er. əv.821-ci il). Məna hökmdarı Şarsinin atasının adı. Şumer allahı *Enki* adından, şumercə *du* – “yaxşı” və *ara* (*ərə*) – “qul” sözlərindən ibarətdir. “*Enki* (allahın) yaxşı qulu”, ya da şumercə *ni* (*k*) “şey”, “mülkiyyət”, *di* – “tikmək” və *ara* – “qul” sözlərindən ibarət teofor ad olub” (Allaha) şey (bina, məbəd) tikən qul” mənasındadır.

P a r u ş t a (er. əv.820-ci il). İran mənşəli ad sayılır və qədim hind dilində *purahsta* – “durmaq” sözü ilə əlaqələndirilir (88). Şumercə *par* – “işqlandı”, “pərildadı” sözündəndir.

U d a k i (er. əv. 828-ci il). Ehtimal ki, ad şumer dilində *Utu* – “Günəş allahı” və *ku* – “qismət”, “pay” sözlərindən ibarət olmaqla “*Utu* allahının (verdiyi) pay” mənasındadır. Şumer dilində *ku* sözü həm də “mən” mənasında olduğuna görə ad “*Mənim Utu* (allahım)” kimi izah oluna bilər. Bəlkə də bu ad şumercə *atahku* – “kömək edən qüvvə” sözündəndir.

E r i s i n (er. əv. 719-cü il). İ. H. Əliyev hürritmənşəli ad sayır (44,64). Şumer dilində *ere* – “qul” (İ. M. Dyakanova görə, mənşəcə akkad dilinə mənsub bu söz er. əv. 3000-2800-ci illər arasında şumer dilinə keçmişdir) və *Sin* (Allahın adı) sözlərindən ibarətdir. Ad “*Sin* (allahın) qulu” mənasındadır. Şumercə *Bursin* “*Sin* allahının uşağı” şəxs adı ilə müqayisə edilə bilər. Adı başqa cür də izah etmək olar. Türkcə *ər* (monqolca *ərə*) – “kişi”, “igid” , “döyüşçü” və oxşarlıq, bənzərlik bildirən *sin*, *şin* (bax yuxarıda *Musasin* adına) sözlərindəndir. Uyğur xaqanının xanı *Buku* – Çin (127,131), XIII əsrdə monqollarda *Ərkəsin* (türkcə *ərk* – “iradə”, “güc”, “qüdrət”, ya xud *ərkə* - “ mehriban”, “ rıqqətli”, “lətif” (100, 324) və *sin* sözlərindən); Türkmənistanda monqol canişini *Sankli* – *Sin* (36, 320) adları ilə eynidir. Ad “ igid tək”, “döyüşçü kimi” mənalarındadır. Y. B. Yusifov eyni sözlərə əsaslanaraq adı “cəsur ər” kimi mənalandırır (179^b,146).

Ş a r s i n (er.əv.821-ci il). Bizimlə şifahi söhbətdə Y.B. Yusifov bu adı “ *Sarışın*”, “*Sarımtıl adam*” kimi izah etmişdir. Lakin bu fikir az inandırıcıdır. Bizcə bu şəxs adındakı “*Şar*” komponentinin şumerlərdə *Şar* allahının (*Umma* şəhərinin allahı), (bu sözü şumer dilindəki *şar* “dairə”, “yumru” sözü ilə qarışdırmaq olmaz. *Azərbaycan* dilindəki *şar* – “yumru”, “dairəvi” sözü ilə şumercə *şar* sözünün eyni mənallığı diqqəti cəlb edir), ya xud akkad mənşəli *Sar* – “çar” sözü ilə müqayisə olunması mümkündür. Bu adın “*Şar*” sözü *Urartunun* *Sardur* şəxs adındakı “*Sar*” sözü ilə eynidir (*Sar* və şumercə *tur* “*oğul*” sözlərindən). Adın “*Sin*” komponenti də şumer – akkad mənşəli *Sin* – “*Ay allahı*” sözü ola bilər və

bütünlüklə Şarsin (yaxud Sarsin) “Sin (allahı) - çardır” mənasını verir.

T e l u s i n (er.əv. 729-cü il). Y.B. Yusifov bu adı Altayda erkən orta əsrlərdə Tele tayfasının adı ilə bağlamış və onu “Tele (tayfasının) adamı” kimi mənalandırmışdır. (179^b, 146). Bizcə, bu ad qədim türkcə *telu* – “qoçaq”, “cəsur” (166, III, 215) (azərbaycanca “dəli”, məsələn “Kitabi Dədə Qorqud”da Dəli Qarcar) və *Sin* “allah” sözlərindəndir. Bəlkə də bu adın Birinci komponenti türk dillərindəki *tuluy* – “çalağan quşu”, “alıcı quşu” (“Kitabi Dədə Qorqud”da *tulu* – “qırğı”) sözündəndir. VI əsrdə Altayda türk xaqanı İbn Tulu (94), VII əsrdə türk bolqarların xanı Dulu (Tulu), VII əsrdə Altayda Şibi xaqanın oğlu Tuli (35,78), Çingiz xanın oğlu Tuluy adları ilə müqayisə olunur.

A x ş e r i (er. əv. VII əsr). İranmənşəli ad sayılmış və qədim fars dilindəki *hşaya* – “hökmranlıq” (“*şah*” sözü də buradandır) sözü ilə əlaqələndirilmişdir (102). Türkcə *akiş* – “bir yerə yığış”, “dəstə”, “toplantı” (160, I, I, 107) və *ər* – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindəndir. A xşeri – “dəstənin əri” yaxud “igid dəstə başçısı” mənasını verir. Bəlkə də şemercə *akeş* - “onun ucbatından”, “onun xətirinə” və *ərə* - “qul” sözlərindəndir. Teofor adlardan olmaqla “(Allahın) xətirinə qul” mənasındadır.

İ r a n z u (er. əv. 716-cı il). Bu ad iki cür izah oluna bilər: 1) türkcə *ər* – “kişi”, “igid” və kas dilindəki *yanzi* – “çar”, “hakim” sözlərindən; 2) türkcə *ərən* – “cəsur”, “mərd” (39, 309) sözü (*ərən* “döyüşçü” sözü şumer dilində də vardı) və şumercə *zu* – “müdrük” (103, 78) sözlərindən ibarət olmaqla “müdrük ərən” mənasındadır.

U l l u s u n (İranzunun oğlu). Bu şəxs adında “l” səsinin qoşalaşmasının səbəbi aydın deyil. Əgər bu səs asur dilində qoşalaşmayıbsa, onda “ullu” komponenti qədim türkcə *ulla* - “hörmət olunan”, “hörmətlə yanaşılan”, “sayılan” (100, 610) sözünün fonetik şəkli ola bilər. Asurca yazılışda bu sözdə “l” səsi qoşalaşdırılmışsa, onda bu ad türk dillərindəki *ulu* (*q*) – “məğrur”, “vüqarlı”, “qüvvətli” (166, I, 593) və *sun* – “keşikçi”, “nəzarətçi” (160, IV, 692) sözlərindən ibarətdir. XIII əsrdə türk xaqanı *Uluq* (34), VIII əsrdə qırğızlarda Əren – *Uluq* xaqan (34,243), Çingiz xanın nəvəsi *Uluqbəy* adları ilə müqayisə olunur.

Y.B. Yusifov adı türkcə *ulu* – “böyük əzəmətli” sözü əsasında “Böyük adam” kimi izah edərək onu hökmdar ləqəbi və ya rütbəsi hesab edir (179^b, 146).

A z a (er. əv. 719–cu il). İ. H. Əliyev bu adı hürritmənşəli sayır (44). E. A. Qrantonvskiyə görə, İran dillərində *az* – “aparmaq” (Azərbaycan dilində “azdırmaq” felində bu söz vardır) sözündəndir (88, 247). Əslində sonunda “y” səsinin düşməsilə bu ad türkmənşəli *Asay*, (türkcə *as* – “iltifat”, “nəvaziş”, “ağıl”, “zəkə”, “derrakə” (166, I, 191) sözündən və ay şəkicisindən) adı ilə eynidir. V əsrdə Alban çarı *Asay*, erkən orta əsrlərdə xakasların xaqanı *Ajo* (123, 59), uyğur xaqanlarından *Aço* (127, 195), oğuzlarda *Azak* (100) şəxs adları ilə müqayisə olunur.

L a r k u t l a (er. əv. 672). Şumercə *la* – “çatışmır”, *ara* – “qul” və *Utu*

(Allah adı) sözlərindən ibarət olub “Utu (allahına) qul çatış mır” mənasındadır.

Er. əv. 593-cü ildə Manna Midiya dövlətinə birləşdirilir. Ona görə də sonrakı əsrlərdə mannalıların şəxs adları mənbələrdə Midiya adları kimi gedir.

Yuxarıda gətirdiyimiz faktlara əsasən biz mannaların hürritdilli, yaxud Qafqazdilli olması fikrini rədd edirik. E. A. Qrantomski yazır ki, “Mannanın mərkəzində əsas rolu görünür, “əski yerli əhali oynayırdı” (88, 248). Göründüyü kimi, bu qədim yerli etnos türkmənşəli idi.

Manna tayfaları. İ. M. Dyakanova görə, er.əv. 820-ci ildən Manna tayfa ittifaqına daxil olmuş tayfaların adları asur mənbələrində taurlay, messiy, dalay, sumbiy və kumurdıy kimi qeyd olunmuşdur (102, 173). Assur dilinə uyğun şəkildə yazıldıqlarına görə bu etnonimlərin əsl formalarını bərpa etmək çətindir. Bununla belə bu tayfaların adlarının türk mənşəli olması şübhə doğurmur. Y.B. Yusifovun şifahi məlumatına görə, əhalinin maldarlıq fəaliyyəti “taurlaya” – tayfa adını yaratmışdı. O, “taur” sözünü türkcə davar (tavar) sözü ilə eyniləşdirir və sonra “la” sözünü mənsubiyyət şəkilçisi kimi göstərir.

Bizcə, “Taurlay” etnonimi “Tavurlu” adının fonetik şəklidir. Türk dillərində tavor (qədim forması tabur) “arabalardan düzəldilmiş düşərgə, möhkəmləndirilmiş yer” deməkdir. Qədim türk maldar elləri üçün tabur səciyyəvi düşərgə forması idi. Herodot Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan skiflərin tavr tayfasını qeyd edir (Herodot, IV, 90). Şimali Qafqazda xəzərlərdə bir şəhər Tavrıs adlanırdı. Qədim rus mənbələrində XIV əsrə türk Tavar tayfasının adı çəkilir. Güman etmək olar ki, Herodotun Midiya ərazisində qeyd etdiyi Doreyti tayfası əslində asur mənbələrindəki Taurlay tayfasının dialekt formasıdır. Herodot həmin tayfanı İrənin XI əyalətində kaspilər, pəvsiklər və pantimatlarla yanaşı qeyd edir. Bu əyalət indiki Şimali Azərbaycanın Kürə - Arazın birləşdiyi yerdən Xəzərədək olan hissəsinin cənubunda yerləşən ərazisini də əhatə edirdi. Güman etmək olar ki, Astara rayonundakı Toradi (tavor və talış dilində *di* – “kənd” sözlərindən), Cənubi Azərbaycanda Divarqanlı (tavar və qanlı etnonimlərindən) toponimlərində bu tayfa iz qoymuşdur.

Alban tarixçisi Musa Kalan katlı Albaniyada Tverek (Tavurak etnoniminin ermənicə yazılışı) tayfasını, IX əsr ərəb coğrafiyaçısı Bəlazuri isə Arranda Tabar toponimini qeyd edir.

Mannaların Dalay tayfası indiki Təbriz şəhəri bölgəsində lokalizə edilir. Sonra Yuliy Solin Xəzər dənizi yaxınlığında *tal* adlı tayfa qeyd edir (Qay Solin, XV, 18). Peçeneqlərin tərkibində X əsrdə qeyd olunmuş *talmat* tayfasının (*tal* və bir sıra türk tayfalarının adları üçün səciyyəvi “*mat*” sözdündən), Altayda müasir *tolo*, *tele*, *teleut* (*ut* cəm şəkilçisidir) türk tayfalarının adları ilə müqayisə olunur.

Y.B. Yusifov dalaylar ölkəsinin Urmiya gölünün cənub qərbində müasir Qadar (türkcə Gədər) çayı axan Uşnu- Suldüz düzənliyində yerləşdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, burada Tarmakisu və Tarul qalaları tikilmişdi. Bu şəhərlər dağıldıqdan sonra əhalisi mənbədə qeyd olunduğu kimi, “səhraya qaçdı”. Bununla

əlaqədar o, Dalaya (“aya” şəkilçidir) adını ümumtürk dala (tala) – “səhra, çöl” sözü əsasında “səhra, düzən sakinləri” kimi izah edir.

§ 2 Madaylar

Azərbaycanlıların türkmənşəli ulu əcdadlarından biri də madaylardır. Assur mənbələrində Maday və Matay kimi bu etnosun adı ilk dəfə er. əv. 843-cü ildə çəkilir. Maday və Matay müəyyən bir etnosun həqiqi və köklü adıdır. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı da bu xalqın adını məhz “Maday” kimi yazmışdır (“Alban tarixi”, I kitab 2-ci fəsil). Er. əv. 519-cu ilə aid Bisütun qaya yazısının mixi əlifba ilə farsca mətnində Mada (sonda “y” səsinə ifadə edən mixi işarə yox idi) kimidir.

Qədim yunanlar bu xalqın adını Medo, latınlar Mido kimi tələffüz etdiklərinə və belə də yazdıqlarına görə, Maday etnosunun və onun adı ilə adlanmış Maday ölkəsinin adı tarixə təhrif olunmuş şəkildə “Midiya” kimi daxil olmuşdur. Azərbaycan tarixçilərindən heç kim bu tarixi haqsızlığa qarşı çıxmamış və Maday adını bərpa etməyə təşəbbüs göstərməmişdir. Azərbaycan tarixşünaslığında da Maday yanlış olaraq İrənmənşəli etnos sayıldığına görə, midiyalılara nəşə ögey münasibət vardır. Maday, Matay etnosunun er. əv. IX əsrə (dəqiqi er. əv. 835-ci il) aid asur mənbələrində farslarla (Parsua, Parsumaş) eyni vaxtda çəkilməsi əsasən belə bir uydurma fikir yaranmışdır ki, onların hər ikisi Ari mənmşəli idi və guya er. əv. II minilliyin sonlarında İrənm ərazisinə gəlmişlər (48). Əslində aşağıda görəcəyik ki, Maday etnosu türkmənşəlidir və onun pars (ərəbcə forması fars) etnosu ilə heç bir genetik qohumluğu barədə söhbət ola bilməz.

İlk vaxtlarda əsasən Kizilbunda (Cənubi Azərbaycan ərazisində indiki Qızıl-Üzən) çayının hövzələrində yaşamış Maday tayfası Assuriya ilə bir neçə əsr qanlı toqquşmalardan sonra, er. əv. 673-cü ildə öz dövlətini yaratmışdır. Er. əv. 612-ci ildə çar Kiaksarın vaxtında Maday dövləti türkmənşəli skiflərin köməyi ilə təcavüzkar Asur dövlətinə son qoymuş, ərazisini özünə qatmış və bu münasibətlə tarixdə ilk dəfə ikibaşlı qartal emblemini yaratmışdır (Təxminən iyirmi əsr sonra ikibaşlı qartal rəsmi Vizantiyada yenidən ortaya çıxmış və III İvan dövründə Rusiyaya da keçmişdir). Paytaxtı Akbatan (indiki Həmədan ərazisində) adlanmış bu dövlət Yaxın Şərq ölkələrinin tarixində böyük rol oynamışdır: Maday dövləti er. əv. 624-cü ildə farsların ölkəsini tutmuş, qəsbkar Asuriya və Urartu dövlətlərinə də həmişəlik son qoymuş və imperiyaya çevrilmişdir. Eradan əvvəl 550-ci ildə yerli sülalə süqut etmiş və hakimiyyət farslara keçmişdir.

Mannadan sonra Azərbaycan ərazisində ikinci dövlət qurumudur. Yuxarıda dedik ki, tarixşünaslıqda hakim başına görə midiyalılar Ari mənşəli olmaqla er. əv. II minilliyin axırlarında ya Orta Asiya, ya Qafqaz tərəfdən İran yaylasına gəlib məskunlaşmışlar (88, 340). Buna görə də Maday etnonimini və Midiya tayfalarının adlarını, Manna və Midiya ərazisində bəzi toponimləri və şəxs adlarının “Avesta”, qədim hind və qədim fars dilləri əsasında izahına təşəbbüs göstərilmişdir. Aşağıda biz əvvəlcə iranşünasların etimologiyalarını, sonra öz fikirlərimizi verəcəyik. Burada təkcə onu qeyd edək ki, Maday etnoniminin qədim hind dilindəki *madhu*-“kefləndirici” (nəşələndirici içki (məşəcə “balıdan düzəldilmiş içki”) sözündən (88,181) ibarət olması fikrini biz rədd edirik.

Maday (Matay) əvvəlcə türkmənşəli müstəqil bir böyük tayfanın, sonra tayfa ittifaqının və er. əv. 673-cü ildən dövlətin və ölkənin adıdır. Deməli, Maday həm etnonim, həm də etnotoponimdir. Midiya dövləti yaranandan sonra Maday etnonimi bu dövlətin əhatə etdiyi ərazidə həm madayların, həm də başqa dillərdə danışan tayfaların ümumi miləşdirilmiş “midiyalı” adına çevrilmişdir.

Son araşdırmalar Maday, Matay etnosunun iranmənşəli yox, Altay, yaxud türkmənşəli olduğunu göstərmişdir (85,274). Bu fikir azərbaycanlıların mənşəyi haqqında konsepsiyamızın təməl daşlarından biridir. Maday etnik adını daşıyanların türkmənşəli olması fikrini təsdiqləyən faktlardan biri indiyədək Qazaxıstanda *Matay*, *Atalıq-Matay*, *Kapçaqay Matay*, *Göncə-Matay* (bax: 85,252), Tuvada hələ XIII əsrdə *Madı* (35,201,215 (türk dillərində *a-ı* əvəzlənməsi səciyyəvi haldır), *Madı-qoşun və Mat* (35,242-243), Sibirdə və Altayda *Maadı*, *Madar* və *Maxtar* (bax: 85) (*Mada*, *Mata* və türkmənşəli tayfaların, məsələn, avşar, avar, bolqar, qacar, kəngər, xəzər və b. adları üçün səciyyəvi *ar,ər-* “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindən) tayfalarının mövcud olmasıdır.

Qeyd edilməlidir ki, Elam dilində bu etnonim və etnotoponim həm Matape (Matay etnonimindən və elamca cəm bildirən – *pe* şəkilçisindən), həm də Maktape (Maqtay adından və *pe*-şəkilçisindən) adlanmışdır (44,130) və deməli, müvafiq olaraq bu adlar “Mata (y)lar” və “Maktaylar”, yaxud “Maqtaylar” deməkdir. Aşağıda bu adların mənşəyinə qayıdacağıq. İndi onu qeyd edək ki, fikrimizcə, Matape elamların madaylara və Maday ölkəsinə verdiyi addır, Maktape isə midiyalıların mənşəyə verdiyi Maqtay adının elamlara keçməsi, Midiya dövləti yarandıqda və Mannanı da özünə birləşdirdikdən sonra elamlıların həmin adı madaylara şamil etmələrinin nəticəsidir.

Madayların türkmənşəli olduğunu sübut edən tutarlı faktlar madayların toponimləri və şəxs adlarıdır.

Midiya toponimləri. Haqqında danışdığımız toponimlərin çoxu er. əv. IX əsrin 80-ci illərindən er. əv. VII əsrdə Midiya dövlətinin yaranmasına qədər qonşu Asuriya çarlarının Manna və Midiya tayfalarının ərazilərinə vaxtaşırı qarətçi hərbi səfərləri haqqında yazdırdıqları salnamələrdə çəkilir. Semit mənşəli asur dilinin qrammatika qaydalarına uyğun surətdə yazıldıqlarına görə (məsələn, k,

n, r, ş səslərinin qoşalaşdırılması, adların sonunda adlıq hal şəkilçisi kimi “u” səsinin əlavə edilməsi, “v” səsinin olmadığına görə onun “m” səsi ilə, “ç” və “c” səsələrinin olmadığına görə onların “s” və “z” səsələri ilə verilməsi, adların sonlarındakı “y” səsinin düşümü və s.) toponimlərin yerli tələffüz formalarını bərpə etmək çətindir.

Midiya toponimlərinin çoxu Qərbi Avropanın bir sıra iranşünaslarının, Azərbaycanda İ. H. Əliyevin, Gürcüstanda Q. A. Melikişvilinin, Rusiyada İ. M. Dyakonovun və E. A. Qrantovskinin əsərlərində İran dilləri əsasında şərh olunmuşdur. Madayların İranmənşəli (Ari mənşəli) etnos olması və ümumiyyətlə, İrandilli tayfaların, daha doğrusu, guya farsların əcdadlarının Manna və Midiya ərazisində hələ er. əv. IX əsrdən yayılması – Azərbaycan xalqının qədim tarixinin saxtalaşdırılmasına səbəb olmuş bu şablon baxış farsların cənubda türk azərbaycanlılar üzərində ağalığının türixən qanuni olmasına xidmət etməkdədir. Fars tarixçilərinin bu ideyanı hər vasitə ilə müdafiə etmələri də bununla əlaqədardır. Azərbaycanda Midiya türxi İqrar Əliyevin inhisarında olduğuğa görə heç kim bu tarixi ədalətsizliyə qarşı çıxma bilmirdi. Yalnız son illərdə bu nöqtəyənəzərə qarşı etiraz səsələri ucalmağa başlanmış, mənaların və madayların türkmənşəli olması fikri irəli sürülmüşdür. İlk dəfə Y. B. Yusifov tərəfindən (179) söylənilmiş bu fikir sonra bir tədqiqatımızda (85) müdafiə olunmuş və beləliklə, xalqımızın mənşəyi haqqında yeni konsepsiyanın söykəndiyi əsas faktların birini – türkmənşəli toponimləri oxucunun nəzərinə çatdırırıq.

Midiya ərazisində toponimlərin bir qrupu “kin”, “kinq” sözü başlayır. İ. M. Dyakonov yazmışdır ki, lulube və kassit dillərində bu söz “qala”, “möhkəmləndirilmiş yer” deməkdir (102,138). Bu sözün Altaymənşəli olması haqqında yuxarıda danışmışıq. Belə çıxır ki, qin, qinq – “qala” sözündən yaranmış toponimlər Midiya ərazisində er. əv. III-II minilliklərdən yaşaması məlum olan lulubelərin və kasların yaşayış məskənlərinin adları kimi təşəkkül tapmışdır. Ola bilsin ki, bu söz mənalarına və madaylara da keçmiş və toponim yaradıcılığında işlənmişdir. Ehtimal şəkildə lulubelərin və tam əminliklə kasların türkmənşəli olması barədə yuxarıda demişik. Ona görə də kin (qin), kinq (qinq) sözü (diqqət cəlb edən budur ki, “qinq” sözündə “qanq” sözündə olduğu kimi qədim Altay dilləri üçün səciyyəvi “nq” qovuşuq səsi vardır) ehtimal ki, türkmənşəlidir.

K u a k i n d a (er. əv. 834-cü il). Türkcə *kiya* (qırğızca, özbəkca, və qazaqca *kiya*, altayca *kayu*)-“dik”, “sıldırım”, “yalçın yamac”, “çətinliklə gedilə bilən qayalı yamac”, “eniş” (145,277), *kin*-“qala” sözlərindən və -da (la) şəkilçisindəndir (?).

K i n d u t a u ş (er. əv. 820-ci il). E. A. Qrantovskinin ehtimalına görə, İranmənşəli addır (88,200). Türkcə *kin*-“qala”, -du (lu) şəkilçisi və tauş, taus – “səsküylü (çay)” sözlərindəndir (toponimin sonundakı komponent Azərbaycanda Tavuşçay hidronimləri ilə müqayisə olunur).

K i n q i ş t i l e n z a x (er. əv. 820-ci il). Türkcə *kinq* – “qala”, naməlum

“iştilen” komponenti və türkcə *üzək*, *özək* – “çay” (166,I,406,510) sözlərindəndir. Ehtimal ki, “iştilen” komponenti “iş” və “tile” hissələrindən ibarətdir (“tile” sözü haqqında bax Talaşuri).

Urşanika (er. əv. 744-cü il). Sanqi əyalətində (indiki Səhənd dağı olan bölgədə) bir şəhərin adı. E. A. Qrantovskiyə görə, hindcə *varşan* – “qüdrətli”, “qüvvətli”, “böyük” sözündəndir (88,233). Bu, inandırıcı deyil, çünki şəhər adı belə sözdən ibarət ola bilməz. Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) Təbriz yaxınlığında “Urişak” toponimini qeyd edir (32,42). Türkcə *ur* – “möhkəmləndirilmiş yer”, “təpə”, *sanq* (çanq) – “dağ” və *ik*, *ik* – “küləkdən qorunan yer”, “daldalanacaq yer”, “sığımaq”, “tərəf” (166,I,651) sözlərindəndir. Qeyd edilməlidir ki, Manna və Midiya toponimlərinin bəzilərində “ur” sözü mənşəcə şumer dilinə aid uru – “icma”, “şəhər” (qədim türkcə ordu – “şəhər”, “xan düşərgəsi”) sözü də sayıla bilər.

Qinzin (er. əv. 728-ci il). Güman ki, er. əv. 728-ci ilə aid mənbədə göstərilən “Qiznikissa” toponimi ilə eynidir. Türkcə *kin* – “qala” və *çinq* – “sıldırım”, “şaqlı yarğanlı yayla”, “əlçatmaz dağ” sözlərindəndir. Quruşca Midiyada Karzin toponimi ilə müqayisə olunur.

Kinqarika (er. əv. 714-cü il). Qədim türkcə *kinq*–“qala” və *ərqu* – “dayanacaq”, “düşərgə” (L. Y. Tuquşeva, göstərilən əsəri. S. 316) sözlərindən, yaxud *kinq* və qədim türkcə *erik*, moqolca *ereq* – “sıldırım sahil”, “yarğan” (145,638) sözlərindəndir.

Kinta (er. əv. 714-cü il). Y. B. Yusifov bu toponimi “Qaradağ” kimi mənalandırmışdır. Bizcə oronim *kin*–“qala” və *tay*–“dağ” sözlərindən ibarətdir və “Qaladağ” deməkdir.

Qeyd edilməlidir ki, “qin”, “qinq” formalarında bu söz Midiyanın Qinxut, Qinqibir, Qinqird və b. toponimlərində vardır, lakin mənalarnı üzə çıxarmaq olmur.

Midiya ərazisində bir qrup toponimdə “işta”, “işte” komponenti diqqəti cəlb edir. Y. B. Yusifov bu adların bəzilərinin türkcə *issi*, *isti* (ilıq) sözündən ibarət olduğunu yazmış, İştura toponimini “İsti çay” kimi mənalandırmış və orta əsr Qermrud – “İliq çay” çayı ilə eyniləşdirmişdir (184). Ehtimal ki, digər toponimlərdə “işta” sözü türk dillərindəki *ast* – “alt tərəf”, “aşağı tərəf” (166,I,195) sözüdür; bəlkə də Arazdan aşağıda yerləşdiklərinə görə bu toponimlərin bəzilərində “ast” sözü öz əksini tapmışdır. Bunu Atropatənada Ptolemeyin göstərdiyi Astabene, Strabonun göstərdiyi Azar, müasir Astara və Astrabad toponimlərində görmək olar. Ptolemeyin Midiyada qeyd etdiyi Astabene toponimi indiyədək Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında Üstibin azərbaycanlı kəndinin adında qalmaqdadır. Həmin mahalda, Arazın sağ sahilində, Seyid Cəbrayıl dağının qərb ətəyində Astamal kəndi vardır. Ona görə də “İştaiyyə” (er. əv. 714) toponiminin bu komponent vasitəsilə düzəldiyini güman etmək olar. “İştaiyyə” toponimi bizcə “Üç təpə” toponiminin təhrifidir. Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında indi Üçqardaş adlı üç təpədən ibarət dağ vardır. Fikrimizcə, türkcə *ast* –

“alt”, “aşağı” sözü ”Tutaştı” er. 744-cü il) toponimində də əksini tapmışdır. Türkçə *tut* – “düşərgə” (160, III, 2, 1475) və *ast* – “aşağı”, “alt” sözlərindən ibarətdir.

Zakruti və Tadiruti (er. əv. 744-cü il). Midiyada dağ adları. Yerli Saqırtu və Tadirutu oronimlərinin asur dilində yazılışdır. Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında lokalizə olunurlar. Babək üsyanı ilə əlaqədar hadisələrdə Zəhrqaş və Dav-ər-Rud dağ adları kimi qeyd olunur. Zakruti oronimi türkçə *saqır* – “dağ burnu”, “möhkəmləndirilmiş yer” (160,III,2,448) sözü, “u” birləşdirici səsi və türkçə *tu* – “dağ” (160, III, 2, 1421) sözündən ibarətdir.

Şumer dilində *an-zaggar* (yazılışı semit mənşəli akkadcadır) – “qala”, “möhkəmləndirilmiş yer” sözü ilə türk dillərindəki *saqır* və *çakar* – “qala”, “möhkəmləndirilmiş yer” (145,606) sözlərinin mənşə birliyinə görə həm də güman etmək olar ki, Zakruti oronimində bu sözün məhz şumer forması öz əksini tapmışdır. Bütün hallarda oronim “Qaladağ” mənasındadır. Tadiruti oronimi isə *ted*, *tey* – “təpə” (145,548), *ur* – “dağın gündüşən tərəfi” (100,211) sözləri, “u” birləşdirici səsi və *tu* “dağ” sözündən ibarətdir.

Silxazi (er. əv. 737-ci il). Asur dilində “ç” və “c” səslərinin olmadığına görə həmin səslər “s” səsi ilə verilir. Ehtimal ki, türkçə *çil* – “çox da böyük olmayan yarpaq”, “çay yatağı”, “çaylaq” (145,615) və *azi* (*yazı*) – “çay sahili düzən” sözlərindən ibarətdir. Bəlkə də “azi” komponenti türk dillərindəki *aju* – “dağ aşırımı”, “dağ keçidi” (145,61) sözündən yaranmışdır. Er. əv. 713-cü ilə aid mənbədə Midiyada Aqazi toponimi qeyd olunur ki, bu da türk dillərindəki *aq* (torpağın süxurunun bozuntulluğunu bildirən söz) və *yazı* – “çay sahili düzən” sözlərindəndir.

Midiya ərazisində bir neçə toponim “ur” sözü ilə düzəlmişdir. Türk dillərində *ur* sözü “tikmək”, “bina etmək”, mənasını bildirir (166,1,599). Toponimlərdə *ur* – “möhkəmləndirilmiş yer”, “qala səddi”, “səngər” (145,415) deməkdir. Altayın türk dillərində *ur* həm də “təpə”, “yüksəklik” mənasındadır və ona görə oradakı Ural və Uraş toponimlərinin də bu sözdən yarandığı göstərilir. Midiyada Uraş qala adı kimi qeyd olunur ki, bu da “ur” sözünün mənasına uyğundur. Bu ad Azərbaycanda XVI əsrdən məlum olan Araş (Ərəş) toponimi ilə bəlkə də eyni mənədadır. Urakku toponimini asur dilində əlavə olunmuş “k” və “u” adlıq hal şəkilçisindən ibarət olduğuna görə əsl forması Urnak kimi bərpa olunur. XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvini Təbrizin bir mahalının Arunak adlandığını yazır (32,43). Türkçə *ur* və *nak* (*-lak*) şəkilçisindəndir. Qazaxıstanda indiki Urnak şəhərinin adı ilə eynidir.

Urikat (er. əv. 719-cu il). Bu toponimi üç cür izah etmək olar. Türkçə *ur*–“yarpaq”, “sıldırım” (143,579) və *kat* – “dağın meşəsiz gündüşən tərəfi” (145,264), yaxud *qat* – “tərəf”, “yan”, sözlərindən ibarətdir. Altayda Uluq-Kat, Kadir-Kat və b. (145, 264) dağ adları ilə müqayisə olunur. Urqa – “yüksəklik”, “sıldırımly yer” (145,580) sözündəndir. Erkən orta əsrlərdə Albaniyanın Arsak əyalətində Urekat toponimi vardı (qədim ermənicə yazılışında bu da “Urek”

kimidir, lakin həmin dildə adların sonluqlarının düşməsi səciyyəvi haldır, məsələn Tusluk toponimi “Tus” kimi yazılırdı.) Musa Kalankatlıın “Alban tarixi”-ndə sonluqları “kat” sözü ilə bitən Kalankat, Karnakat, Şaqat və b. toponimlər çəkilir.

A r m a n q u (er. əv. 719-cu il). Midiyada bir qalanın adı. Türkcə *uram* – “çaylar”, “subasar sahə” (bax, *Urimzan* adına) və *anqa*, *anqu*-“çayın ağzı”, “çayın qolu”, “çökək”, “çuxur”, “hövzə”, “qobu”, “dar dərə” (145,50-51) sözlərindəndir.

X a r m e ş a n d (er. əv. 820-ci il) və *Xarmaşi* (er. əv. 719-cu il) toponimlərində bizcə, moñqol mənşəli *xərəm* (türk dillərində *karman*) – “qala” sözü öz əksini tapmışdır. Ehtimal ki, “Xarmeşand” kimi qeyd olunmuş toponim Həmədanın 30 fərsəhliyində IX əsrə aid ərəb mənbəyində (Təbərinin əsərində) qeyd olunan *Karmasin* yaşayış məntəqəsinin adında qalmışdı. Ona görə də Xarmeşand toponiminin əsl formasını Xarmeşin kimi bərpa etmək olar və sondakı “çin” sözünü “sıldırım”, “şaqli yarğanlı yayla” mənasında türkcə *çinq* sözü hesab etmək olar. Quruluşca Həmdullah Qəzvininin Cənubi Azərbaycanca qeyd etdiyi *Darmarzin* toponimi ilə eynidir.

K a r z i n (u) və *Xarzan (u)* (er. əv. 714-cü il). Türkməñqol dillərindəki *kara*, *xara* – “qara” və *çinq* – “sıldırım”, çox hallarda şaquli yarğanlı yayla”, “ələtəmaz dağ”, “sıldırım dağ uçurumu (145,616), yaxud türkcə *karşi*-“möhkəmləndirilmiş yer” (145,262) sözlərindəndir (bax, *Xarşay*). Bu toponimin ikinci komponenti qədim türkcə *sin*-“dağ beli” (160,IV,I,648) sözü də ola bilər. Quruluşca *Mannada Parsindu*, Təbərinin (IX əsr) Həmədanın 30 fərsəhliyində qeyd etdiyi *Karmasin*, XIV əsrdə Təbriz məhəllərindən *Darmarzin* (32,45), Həmədan yaxınlığında *Asfacin* (18,63) toponimləri ilə eynidir. *Urmiya gölü* yaxınlığında indiki *Buz-Sina* (hünd. 2480 m) dağının adı ilə lokalizə oluna bilər.

U r a n b a r z a n i (er. əv. 674-cü il), *Uppurin* (er. əv. 713-cü il), *Urnakki* (er. əv. 713-cü il), *Urenna* (er. əv. 713-cü il) toponimlərində “uran”, “uren”, “urin” komponentləri, güman ki, eyni mənşəlidir. Türkcə *oron*, *uran*, *oren* – “yer”, “heyvan üçün hasarlanmış yer” (166,I,477-479), yaxud Altay dillərində *oron* – “köçəbə”, “düşərgə”, “oba”, “yatacaq yeri” (Г. М. Василевич. Топонимы тунгусского происхождения. «Этнография имен», М., 1971, с.167) sözlərindəndir. Toponimin “barzani” hissəsi qədim türkcə *barça*-“bütünlüklə, hamısı” və *an* – “karst çuxuru, uçurumu” (145,50) sözlərindən ibarətdir. Bütünlüklə bu ad təxminən “Karst çuxurunda köçəbə (yurd, oba)” mənasını verir.

T i l - T a r a n z a y (er. əv. 744-cü il). Türkcə *dil*-“dil formalı dağ çıxıntısı”, *turan (q)* – “şoran” (145,567) və çay sözlərindəndir. Bəlkə də bu toponimdəki “til” komponenti türkcə *etil*, *itil*-“çay” (çuvaşlar indi də Volqaya İtil deyirlər) sözünün bir formasıdır. *Urmiya gölünün* sahilində indi *Til kəndi* var. “Til”, “dil” komponenti Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında əhalisi türklərdən ibarət *Uzu m-Dil kəndinin* adında indiyədək qalmışdır.

T a n z a y (er. əv. 728-ci il). Türkcə *tan*-“düzən” (160,III,2,1616) və *say* – “daşlı düzən” (100,481) yaxud çay sözlərindəndir.

U ş t a ş a y (er. əv. 820-ci il). Türkçə *uş* – “uç”, *taş*–“qaya”, “daş” sözlərindən və altay dillərində adların sonları üçün səciyyəvi “*ay*” şəkilçisindəndir.

N i r u t a k t a (er. əv. 744-cü il). Midiyada bir dağın adı. Türkçə və monqolca *nuru*–“uçqunlu yer” (İsmayılı rayonunda Nuran kəndi də məhz uçqunlu yerdədir və monqolca *nuru* və an sözlərindəndir), yaxud türkçə *naru*– “o üzdə”, “o tərəfdə”, “o tayda” və *takta* – “dağlıq ərazidə terrasvarı düzən yer” sözlərindəndir. Maraqlıdır ki, Cənubi Azərbaycanı Savalan dağının döşündə əhalisi türkdilli Nir kəndi yaxınlığında Nir çayı vardır. İbn Xordadbeh (IX əsr) Sarabdan 5 fərsəh (təxminən 32-33 km-də), Ərdəbildən 4 fərsəh aralıda Nir yaşayış məntəqəsinin adını çəkir (I,17).

T u k l i a ş (er. əv. 744 və 728-ci illər). Türkçə *tuk*–“yarımada”, “burun”, “körfəz” (145,570) sözündən, *-li* şəkilçisindən və naməlum mənəli *aş* komponentindən ibarətdir.

U r i m z a n (er. əv. 728-ci il). Qeyd edilməlidir ki, Manna və Midiya ərazisində bir sıra toponimlər “zan” komponenti ilə bitir: Kilzan, Aqazan, Ançan (Anşan) və b. Türkçə *irim* – “su burulğanı”, “qurumaqda olan çayın su axan hissəsi” (145,235), yaxud *urem* – “kollu, qamışlı çaybasar”, “subasar sahə”, “çaylar” (145,580) və *özən* – “çay”, “vadi”, “düzən” (166, I 510) sözlərindəndir.

Məsudi (X əsr) Cənubi Azərbaycanı Masobzan toponimini qeyd edir. Quruluşca erkən orta əsrlərdən məlum olan Uyğur ölkəsində Urimçi (Beşbalıq şəhərinin digər adı, 68, V, 242, 168, 41), Dağlıq Altayda Biy çayının qolu Kebozen, Sibirdə Berezan (Oka çayının hövzəsi), Uralda Yaruozan, Volqaboyunda Çeremsan, Cənubi Qafqazda Alazan, İranda Qızılızən və s. toponimləri ilə eynidir.

T i l a ş u r i (er. əv. 737-ci il). Ehtimal ki, bu toponimin suyu çox şor (mixi yazıda “o” və u” səsləri eyni işarə ilə yazılırdı) olan Urmiya gölü ilə bağlıdır. Urmiya gölünün içərisində ada indi də Tilə adlanır. XIII əsr ərəb coğrafiyaçısı Yaqut Həməvi Urmiya gölünün Tala adlandığını yazmışdır (32,29). Tilə toponimi qədim türkçə *tilkə* “hissə”, “zolaq”, “torpaq sahəsi” (100,560) sözünün fonetik şəklidir. Müqayisə üçün deyək ki, Xəzərdə indiki Pirallahı adasını antik müəllif Pomponiy Mela (er. əv. I əsr) Talqe kimi qeyd etmişdir. O yazır ki, bu adada bol məhsul və meyvə allaha mənsubdur (Pomponiy Mela, III,6,58). Bu toponimi II əsr müəllifi Ptolemey Talka kimi yazır (Ptolemey,VI,9,8). Deməli, həm Xəzərdə, həm də Urmiya gölündəki adlar – qədim türkçə “tilkə” sözündəndir. Urmiya gölü həm də qədimdə Şor adlanmışdır. X əsr ərəb coğrafiyaçısı İstəxi gölün adını əş-Şurat, XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvini isə Şora kimi yazmışlar. IX əsr ərəb tarixçisi Təbəri Urmiya gölü içərisində qalanın Şahi adlandığını yazır. Şahi türkçə *say*– “vulkan mənşəli daşlıq yer” sözünün təhrifidir. Deyilənlərdən belə çıxır ki, Tiləşuri “Şorda (duzluqda) torpaq (quru) hissə” mənasını verir.

Ehtimal ki, Mannada er. əv. 834-cü ildə həkim Şulusunun “ölkə”sinin adı kimi çəkilən Masaşuru toponimi də Şor adlanmış Urmiya gölünün adı ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Midiya ərazisində “şur” sözü ilə bağlı Şurdir (er.

əv. 828-ci il) və Şurdə (er. əv. 713-cü il) toponimləri də vardı. Ona görə Tila-Şuri, Masaşuri, Şurdir və Şurdə toponimlərindəki “şur” sözünün başqa mənası da ola bilər və bəlkə də türkcə *saur* – “dairəvi dağ zirvəsi”, “qaya” (145,498-499) sözündəndir. Elə olsa Şurdə - “saur” və türkcə *tey*–“təpə”, Şurdir (Həmdullah Qəzvini Cənubi Azərbaycanda Sardur çayını qeyd edir) Saur və türkcə tör “dağ vadisinin ən uca zirvəsi” sözlərindən ibarətdir.

Alabrıa (er. əv. VIII əsr). Naməlum “al” və qədim türkcə *opri* – “düzən”, “çökəklik” (100,368) sözündəndir. Midiyada İşpilibriya toponimi ilə səsleşir. Bəlkə də bu toponimdə türkcə Uralın toponimiyasında əksini tapmış *alap* “çay vadisi” sözü vardır.

Taş tami (er. əv. 714-cü il). Türkcə *taş* – “qaya” və *tam* – “qala”, “qala divarı” sözlərindəndir.

Kızıl buda (er. əv. 820-ci il). Midiyada çay adı. Y. B. Yusifov mixi yazıda adın həm də Kızıl buda kimi yazılışına görə onun türk dillərində *kızıl* – “qırmızı” və *bud* – “dağ qolu” sözlərindən ibarət olduğunu (Qırmızı dağ qolu) izah etmişdir (187,93). Cənubi Azərbaycan ərazisində Balkaz dağlarından başlanan və Xəzərə tökülən Qızıl-Özən çayı ilə lokalizə olunur (102,213). “Qədim yerli adlar”dan sayıldığına görə indiyədək mənası aydınlaşdırılmamışdır. Türkcə *kızıl* – “qırmızı” (görünür, çayın axdığı ərazinin vulkan mənşəli qırmızımtıl süxurlarına görə) və “bunda” komponentlərindən ibarətdir. Bu komponent ehtimal ki, Altay dillərindəki *buya* – “su” sözündən ibarətdir, lakin görünür, türk dillərində *y-d* əvəzlənməsinə görə “buda” formasını qəbul etmiş və danışığda (bəlkə də asur dilində bu hidronimi yazan katibin artırmasıdır) “n” səsi əlavə olunmuşdur.

Deməli, Kızıl buda “Qızıl su” (çay) mənasındadır. Quruluşca Sibirdə Kızıl-Xem (Yenisey çayının bir qolu), Türkiyədə Kızıl-İrmak və Kızıl-Su çay adları ilə eynidir.

Uş k a k k a n (er. əv. 728-ci il). İ. M. Dyakonova görə, Cənubi Azərbaycanda Qaradağda indiki Qarasu çayının hövzəsinin adıdır. (102,201). Ehtimal ki, asurca yazılışında toponim “uşk” və “akkən” hissələrindən ibarət toponimin “uşk” komponenti qədim türkcə *inçku-* “sakit”, “dayaz” (100, 110) sözünün danışığda təhrifidir. Uşkəkən (asurca yazılışda “k” səsinin qoşalması ilə) “sakit (dayaz) axan” mənasında olmaqla Qarasu çayının qədim adıdır (?).

Uş k a y a (er. əv. 714-cü il). E. A. Qrantovski bu adı farsca *xuşk* – “quru” sözü ilə əlaqələndirmişdir (88,276). Y. B. Yusifova görə, toponim türk dillərindəki *uç* (üç) və *kaya*, *qaya* sözlərindən ibarətdir. Uşkaya toponimi Səhəndin şimal ətəyində Üskiyyə kəndinin adında indiyədək qalmışdır. Kənd həqiqətən də Səhəndin sıldırımli qayalıq ərazisindədir.

Xar ş a (er. əv. 744-cü il) və *Xarşay* (er. əv. 744-cü il). E. A. Qrantovski bu toponimləri İrənmənşəli sayır və farsca *karşi* – “şırım” (kotanın, xışın torpaqda açdığı iz) sözü ilə izah edir (88,195), lakin düşünür ki, “şırım” sözü heç vaxt

yaşayış məntəqəsi adına çevrilə bilməz. Həm də Harşi və Surmuru (asur mənbələrində er. əv. 744 və 728-ci illərdə Mannada qeyd olunan Sumurzu toponimi) adlı şumer toponimi III Ur sülaləsindən Şulqi (er. əv. 2114 – 2067) vaxtından məlumdur. Türk dillərində *karşi* – “qala”, “məhkəmləndirilmiş yer” (V. V. Bartolda görə, *karşi* – “saray”, “paytaxt” mənasındadır (68,161) sözüdür (bu söz Karşibut və Arsita toponimində də vardır).

Danaku (er. əv. 713-cü il). İranın Sasani şahlarından II Xosrovun (591-628) vaxtında Cənubi Azərbaycan ərazisində Danak çölünün adı qeyd olunur (114,31). Türkcə *dan* – “düzən” (160,III,2,1621) sözüdür.

Nişaa (er. əv. 744-cü il). Midiyada “ölkə” adı. Büsütun qaya yazısında (er. əv. 519-cu il) Nisa kimi qeyd olunmuşdur. Midiyada məşhur cins at ıxlarının saxladığı əyalətdir (Ammian Marsellin, XXIII, 6, 30). Türkcə *en, in* – “yer”, “aşağı yer” (100, 173, 209) və say “səhra, “düzənlik” (100, 481) sözlərindədir. Görünür, əvvəlcə “İnsay”, yaxud “Ensay” kimi olmuş toponim “i” və “n” səslərinin yerdəyişməsi nəticəsində “Nisay” formasına düşmüşdür. Nisay “düzən, səhra yeri” mənasındadır ki, bu da at ıxlarının saxlanması üçün geniş düzənin olması zərurətinə uyğundur.

Sanqibuti (er. əv. 744-cü il). Er. əv. 821-ci ilə və er. əv. 719-cü ilə aid asur mənbələrində toponim Saqbat kimidir. E.A. Qrantovskiyə görə, hind dilindəki *sanqa* – “əmir”, “hökmdar” sözüdür (88, 230). Bəlkə də bu toponimə türkcə *saqa* – “çayın ağzı” (160, III, 2, 261), ya da “dağ ətəyi” (100, 486) sözü əks olunmuşdur. Y.B. Yusifov Sanqibuti adının mənbədə göstəriləndiyi kimi, bara – “qoyun saxlanılan yer” (hər ikisi Mannadadır) sözü ilə əlaqələndirir və Altay ölkələrindəki sanqi – “uçayaq” sözü ilə eyniləşdirir. Onun fikrincə Sanqibuti “uçayaq dağ qolu” mənasındadır (5).

Erkən orta əsrlərdə peçeneklərin Cənubi – Şərqi Avropada Saka-Kat (ay) qalasının adı ilə (70,256) müqayisə olunur. Bizcə “saq” və “sanq” komponentləri türkcə “sanq” (bax: Sanqi toponiminə) və “saqa” sözləri ilə əlaqədar olaraq toponimlərdə müxtəlif mənələrdədir. Qeyd edilməlidir ki, bu toponimdəki “bat” sözü Manna, Midiya və Albaniyada bir sıra qədim toponimlərdə vardır: Akbatan, Kilimbat, Kitbatay, Aratbat, Pişuauvat (Qaumatin üsyan qaldırdığı yer), Albaniyada Aqbat, Dizapat, Naxçıvanda Ordubad, Tambat və b. Bu toponimlərdə bat, vat sözləri məkan bildirir. İ. H. Əliyev onu Şumer və Elam dillərindəki *mate, pate. bate. bitu* – “ölkə” sözü ilə əlaqələndirir (44,94). Ona görə bəzi tədqiqatçıların “bat” sözünün İranmənşəli saymaları səhvdir. Bisütun qaya yazısında Payşiyauvat (Payşibat toponiminin qədim farsca yazılışı) və Sakayauvat (Sakabat toponiminin qədim farsca yazılışı) toponimlərində əslində “bat” olan bu komponentin “vad” və “vat” kimi yazılışı da bunu göstərir. “Bat”, “mat” qədim türk mənşəlidir. Müasir Aşqabat toponimi ilə müqayisə olunur.

İ. M. Dyakonova görə, Midiyadakı Sanqibutu indiki Zəncan (Həmdullah Qəzvini Zəncanı Sancan kimi qeyd edir) yaxınlığında idi (102).

K i t b a t a y (er. əv. 744-cü il). Türkcə kit – “qüvvətli”, “möhkəm”, “əsaslı” (100,305), bat sözlərindən və Altay dilləri üçün səciyyəvi qədim “ay” şəkilçisindən ibarətdir.

S a s i a ş (er. əv. 820 və 744-cü illər). Türkcə “çay” (“sa” komponentindən “y” səsinin düşdüyünü güman etsək) və subaş sözlərindəndir. Ərdəbil bölgəsindəki Bərzənd çayının digər adı olan Subaşı və Qara dəniz sahilindəki Sıvaş toponimləri ilə müqayisə olunur. Bu toponimin “siaş” komponenti “ziaş” şəklində Aranziaş (Erenziaş – er. əv. 744-cü il, türkcə aran – “düzən”, “qışlaq yeri” sözündən) və Zualzaş (er. əv. 744-cü il) toponimində də əks olunmuşdur.

T a r v i (er. əv. 714-cü il) Təbriz yaxınlığında yer adı. E. A. Qrantovski bu toponimi qədim hind dilindəki turv, tuvra – “izləmək”, Avestadilində turvi – “ali” sözləri ilə izah etmişdir (88,281). İ. M. Dyakonova görə, bu toponim İran dillərində “ikiqat qala” deməkdir (102). Bu fikrin hər ikisi yanlıştır. Y. B. Yusifov Tarvi (Tavri) adını türkcə tarau – “dağ qolu”, “çayağzı ayrılma” sözü ilə bağlamışdır. Tarmakisu adını isə o, “çay qolundan keç” kimi izah edir. Əslində bu toponim türk dillərindəki tavor (əslı tabur) – “arabalardan möhkəmləndirilmiş düşərgə” sözündəndir. Şimali Azərbaycandakı Tavrətəpə (Xanlar rayonu), Tavradağ (Qəbələ rayonu), Tavradağ (Sədərək rayonu), Davradağ (Qax və Gədəbəy rayonları), Tövrətəpə (Qazax rayonu), Təvrə (Qazax rayonu Çaylı kəndi ərazisində təpə), Davralı (Daşkəsən rayonu) və b. toponimlərlə müqayisə olunur. Təbrizin yaxınlığında indi Eynallı adlanan qırmızı süxurlu dağ tirəsi Kontarini (XV əsr) tərəfindən Törə kimi qeyd olunmuşdur. Qədim türk dillərində törə - “dağ vadisinin hündür hissəsi”, “yüksək dağ örüşü” (145,550) sözü də vardır. Ehtimal ki, Təbriz toponimi də məhz qədim türkcə tabur, tavor sözündən düzəlmişdir. Bunu Təbrizin coğrafi mövqeyi də təsdiqləyir. Çünki şəhər hər tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş böyük dağ düzənliyində, yaylada yerləşmişdir.

Eradan əvvəl 744-cü ilə aid asur mənbəbində Tarmakis toponimi qeyd olunur və tədqiqatçılar onu indiki Təbrizlə lokalizə edirlər. Bu lokalizə Təbriz toponiminin mənası ilə təsdiqlənir.

Əvvəlcə qeyd edilməlidir ki, asur dilində “v” səsi olmadığına görə “Tarmakis” kimi verilmiş toponim əslində “Tarkakis”dir. Tarkakis isə “r” və “v” səslərinin yerdəyişməsi nəticəsində Tavrakis kimi bərpa oluna bilər. Bunu elə Təbriz toponimində “b” səsinin “r” səsinə əvvəldə durması da göstərir. Tavrakis qədim türkcə tavor (tabur) – “mədardların möhkəmləndirilmiş düşərgəsi” və naməlum “kis” sözlərindən ibarətdir. Türk dillərində r-z əvəzlənməsinə görə güman ki, “kis” (əslində “kiz”) qədim türkcə qir (kir) – “yayla” (100,445) sözündəndir. Təbriz şəhəri həqiqətən də yaylada yerləşir. Görünür, sonralar “qiz” sözündəki “q” səsi “y” səsinə çevrilmiş və danışqda düşmüş və beləliklə, Tavrakis (Tavrayiz), (Tavraiz) Təbriz formasını almışdır. Asur mənbəbində qeyd olunur ki, Tarmakis dalay tayfasının ölkəsindədir. Deməli, bu toponim həmin tayfanın dili

əsasında yaranmışdır.

T a u r l a y (er. əv. 820-ci il). Urartuda Tuarasi toponimi ilə eyni olmaqla türk dillərindəki tabur, tavor – “arabalardan möhkəmləndirilmiş düşərgə” sözündəndir. Ümumiyyətlə, dağ adlarında “tavor” sözünün iştirak etməsi səciyyəvidir. Strabon (XI, 4, 13) yazır ki, Ekbatana getmək üçün Tavr dağına aşmaq lazımdır.

Midiyanın paytaxtı Akbatan şəhəri idi (Herodot, III,92). İ. M. Dyakonov yazır ki, bu şəhər “qədim Midiyanın ürəyi idi” (102, 179). Herodotun yazdığına görə, şəhəri ilk Midiya çarı Deyok salmışdır (Herodot, I, 98). İ. M. Dyakonov bu toponimin Midiya dilində (lakin o, Midiya dilini İran mənşəli sayır) Hanqmatana adlandığını və “yığıncaq yeri” mənasını verdiyini yazır. (102, 91). Başqa yerdə müəllif bu toponimin İran dillərindəki ham – “bir yerdə”, “birlikdə” (Azərbaycan dilindəki “hamı” sözü) və kam – “getmək” sözlərindən əmələ gəldiyini qeyd edir (102, 179). İ. M. Dyakonov fars dilində “ham” sözünün qədim türkcə qamu (hamu) sözündən olduğuna diqqət yetirməmişdir. Başqa yerdə o yazır ki, Aqbatan elam dilindəki “hanqmata”, yəni “midiyalıların ölkəsi” sözlərindəndir (102, 179). Akbatan indiki Həmədandır. (“Həmədan” formasında bu toponim ilk dəfə IX əsrə aid ərəb mənbələrində çəkilir). Əslində Həmədan toponimi Akbatan adının təhrifidir: “ak” sözünün əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmuş, “batan” sözü isə türk dillərində b-m fonetik qanununa görə “matan” şəklində keçmiş və qədim Akbatan Haqmatan, sonra Həmədan formasına düşmüşdür. Deməli, Həmədanın – Aqbatanın qədim fars dili vasitəsilə “yığıncaq yeri” mənasında olması fikri yanlışdır.

Akbatan toponimi sözsüz, madayların dilində olmaqla türkcə ak və Azərbaycan ərazisində bir sıra qədim toponimlərdə iştirak edən bat, bad sözlərindən ibarətdir. “Aq” sözü bu toponimdə, məsələn, Aqdam, Aqdaş, Aqkənd və b. adlarda olduğu kimi, rəng bildirir və şəhərin qala divarlarının ağ rəngli daşdan tikilməsini ifadə edir. Herodot yazır ki, Akbatan qalasının birinci dövrələmə divarı ağ rəngdə idi (Herodot, I,98). Müqayisə üçün deyək ki, Ağdam toponimi də Şahbulaqdakı ağ daşdan tikildiyinə görə ağ və qədim türk dillərindəki tam – “qala”, “qala divarı” sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Midiyada qədim toponimlərin dil mənsubiyyətləri haqqında yuxarıda verdiyimiz izahların müəyyən hissəsi, əlbəttə, ehtimal səciyyəvidir və dəqiqləşdirmələrə ehtiyac var. Coğrafi terminlərdən yaranmış adlar kimi izah etdiyimiz toponimlərin bəziləri bəlkə də tayfa adlarından və şəxs adlarından (tayfa başçıların adlarından) ibarətdir. Lakin deyilənlər Midiya toponimlərinin türkmənşəli olduğuna şübhə yeri qoymur. Cənubi Azərbaycan ərazisində arasıkəsilməz etnik vərəsəliyi göstərən mühüm bir faktı da qeyd etmək lazımdır: Manna və Midiyada er. əv. I minillikdə çəkilən toponimlərin bəziləri indiyədək az fonetik dəyişikliklərlə qalmaqdadır: Uşkaya – Üskiyə; Kullar – Kullar; Urimzan – Urmu; Kizilbunda – Qızılözən; Sanqi – Səhəng; Kundur – Qotur; Astabene –

Üştibin, Uauş – Yaş və b.

Madayların türkmənşəli olduğunu göstərən ikinci tutarlı fakt midiyalılarda şəxs adlarıdır.

M i d i y a l ı ş ə x s a d l a r ı. Manna və Midiya dövlətləri yaranmazdan əvvəl onların ərazilərində xırda “çarlıqlar” (indiki mənada desək “xanlıqlar”) mövcud idi. Er. əvvəl IX əsrdən başlayaraq Asur çarlarının bu “ölkə”lərə qarşı qarətçi hərbi səfərləri bəzədəki salnamələrində çoxlu şəxs adları qeyd olunmuşdur. Midiyalıların İrandilli olması konsepsiyasına uyğun olaraq bir sıra Qərbi Avropa və rus tarixçiləri bu adların əksəriyyətini İran dilləri vasitəsilə izah etmişlər. Lakin araşdırmalarımız Midiya adlarının əsasən türkmənşəli olduğunu göstərmişdir.

Maraqlıdır ki, Manna və Midiya adlarının bir hissəsi Şumer dili əsasında izah olunur. Bu heç də həmin xalqların sonrakı şumerlər olduğu demək olmasa da bəzi şumer allahlarının adlarının mannalı və midiyalı şəxs adlarında iştirak etməsi də faktır.

A m a k a r (er. əv. 820-ci il). Ehtimal ki, şumer dilində ama – “ana” və kar – “qiymətli”, yaxud gar – “yerləşdirmək”, “yerinə qoymaq” sözlərindən ibarətdir. Ad “Ana (ilahə ana) qiymətlidir”, yaxud “Ana (ilahə ana) yerinə qoydu” mənasında teofor addır.

E n q u r (er. əv. 821-ci il). E. A. Qrantonvskiyə görə, bu şəxs adı fars dilində əngür – “üzüm” sözündəndir (88,203). Müəllif bilmir ki, Ur-Enqur hakim adı (er. əv. 2112-2095) hələ şumerlərdə vardı, o vaxt orada farslar yox idi. Şumer dilində En – “Göy allahı” və qur – “izn verdi” sözlərindən ibarət olmaqla teofor adlardandır.

A r t a s i r a r (er. əv. 820-ci il). İ. M. Dyakonov bu adda qədim farsca məcazi mənada arta – “müminlik”, “zahidlik”, “insaf”, “mürvət” (202) sözünü görmüş, lakin adın “sırar” komponentini izah edə bilməmişdir. Adın “arta” komponenti hürritcə ardı “pay”, “qis mət”, “hədiyyə” deməkdir.

A r t a s a r i (er. əv. 820-ci il). Midiyada Şurdir ölkəsinin hakiminin adı. E. A. Qrantonvskiyə görə, İranmənşəli arta (bax: Artasirar adına) və farsca sər – “baş” sözlərindən ibarətdir (88, 185). Ehtimal ki, hürritcə ardı – “pay”, “hədiyyə” sözündən və şumerlərdə Sar allahının adından ibarət teofor adlardandır. Ad “Sar allahın hədiyyəsi, payı (ata-anaya)” mənasındadır.

P i r i ş a t (er. əv. 820-ci il). E. A. Qrantonvski onun farsca pari – “əvvəllər” və şad – “sevinc” sözlərindən ibarət olduğunu yazmışdır (88,195). Ehtimal ki, naməlum Piri (Allah adı?) və akkadca şat – “sevinc” (aydındır ki, er. əv. III minillikdə semit mənşəli akkad dilində şat – “sevinc” sözü fars mənşəli ola bilməzdi) sözlərindən ibarət teofor addır. Akkadlarla Baburişat “Babu (allahı) sevinir” şəxs adı ilə müqayisə olunur. Ad qədim türkcə də izah oluna bilər və qədim türkcə şat – “cürətli”, “cəsarətli”, “ürəkli”, “qoçaq” (100,521) sözü ilə də əlaqədar ola bilər. Onda quruluşca Türk xaqanlığında Kurşad, xəzərlərdə Moxoşad və Bulişad (VII əsr) xan adları ilə müqayisə olunur.

T i t a m a ş k a (er. əv. 820-ci il). E. A. Qrantovski ehtimalla İran mənşəli ad sayır (88,195). Şumer dili əsasında izah olunsa, onda ehtimal ki, naməlum di, şumercə də – “allahın qərarı ilə”, meş – “igid”, “adam” və ku – “pay”, “bəxşiş”, “qismət” sözlərindən ibarət olmaqla təxminən “Allahın qərarı ilə (ata-anaya) igid payı (verildi)” mənasındadır. Türkçə titim – “qüvvətli”, “qoçaq”, “igid” (166,III, 218), yaxud tetim – “davamlı”, “dözümlü”, “möhkəm dayanan”, “müqavimət göstərən” (100,556) və mənası bilinməyən “aşka” sözlərindədir. Orta Asiyada Kuşan çarlığında (I-IV əsrlər) Vasişka, Kanişka və Xubişka çar adları, Albaniyada yaşayan massaketlərin (maskutların) hakimi Sanatrükün sərkərdəsi Anariska, XVI əsrdə Sibirdə Tom tatarlarının başçısı Aşkeney (38,363) adları ilə müqayisə olunur. Adın ikinci komponenti olan “aşka” sözü ehtimal ki, türkçə asıq, aşıq – “faydalı”, “xeyirli” sözündən və Altay dilləri üçün səciyyəvi “ay” sönluğundan ibarətdir. Qədim türklərdə bu sözdən yaranmış şəxs adları vardır. 552-ci ildə Türk xaqanlığının banisi Bumin Xan öldükdən sonra yerinə oğlu Kara İsik Xan keçmişdi. Qədim Uyğur xanlarından birinin adı Aşik-Teymur idi (168-130). Çingiz xanın atası Esuqay bahadırın adındakı “Esuq” komponenti də bu adların sırasına aid edilə bilər.

Z a r i ş (er. əv. 820-ci il). İran mənşəli ad sayılır və farsca zər – “sarı”, “qızıl” sözü ilə əlaqələndirilir (88,214). Ehtimal ki, şumercə Sar allahının adı ilə bağlı teofor addır. Türk-moңqolca Sar – “Ay” və eş – “kimi”, “ona bərabər” sözlərindən ola bilər. Er. əv. V əsrdə Orta Asiyada saklarda çariça Zarina (sar – “Ay” və ənə - “ana” sözlərindən) şəxs adı ilə müqayisə olunur.

Z a n z a r (er. əv. 820-ci il). İran mənşəli ad sayılır və farsca zana – “tayfa” və qədim hindcə zar - “hərəkət etdirmək”, “başçılıq etmək” sözləri ilə əlaqələndirilir (88,213). Türkçə sanqi (moңqolca sanca) – “sayılan”, “hamı tərəfindən tanınan”, “məşhur” və ər – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindədir. XVIII əsrə aid Xivə xanlığının arxivindəki sənədlərdə 6 nəfər şəxsin adı Sanqi kimi qeyd olunmuşdur (61). Orta Asiyada Səlcuk sultanlarından Səncər Məlik şah (1086-1157), XIII əsrin əvvəllərində Buxarada xalq hərəkətinin başçısı Səncər Məlik və XVIII əsrdə Altayda Kuzen mahalında mülkədar Sanzer (158,314) və s. şəxs adları müqayisə olunur. Şumercə sanq – “başçı”, “kahin” (qədim türkçə sanqi – “sayılan”, “hamı tərəfindən tanınan” sözünün eynidir) və Sar (allahın adı) sözlərindən də ola bilər.

Ş u m a (er. əv. 820-ci il). Akkadca şu – “məxsusdur” sözündən və şumerlərdə Uma ilahəsinin adındandır. Ad “Uma (allahına) məxsusdur” mənasındadır.

T a b a y (er. əv. 820-ci il). Ehtimal ki, semit mənşəlidir və taba – “rəhmlı”, “mərhəmətli” sözündəndir. Akkad mənşəli İli – taba “Mənim (allahım) rəhmlidir” adı ilə müqayisə olunur.

A m a m a ş (er. əv. 820-ci il). Ehtimal ki, şumercə ama – “ana” (ilahə ana) və meş – “igid”, “qəhrəman” sözlərindən ibarət olmaqla teofor addır. Ad

“Amanın (allahın) igidi” mənasındadır.

T a r s i x u (er. əv. 820-ci il). Hürrit dilində tar – “qüdrətli” və şumercə zi – “rəhmli”, “mərhəmətli” və ku – “pay”, “qismət”, “hədiyyə” sözlərindən ibarətdir. Teofor addır. Bu ad “mərhəmətli qüdrətlinin (yəni allahın) payıdır (ata-anaya)” mənasındadır.

Z a b a n (er. əv. 820-ci il). Şumercə za – “ürək” və ban – “yaradan” (allah) sözlərindən ibarət teofor addır. Ad “ürəyi yaradan allahdır” mənasındadır.

U r s i (er. əv. 820-ci il). Bu ad kasların Urzi-qurumaş çar adının “Urzi” komponenti ilə eynidir. Şumercə ur – “kişi”, “adam”, (qədim türklərdə ur – “onul”) və zi – “gözəl”, “xoş”, “rəhmli”, “mərhəmətli” sözlərindən ibarətdir. Şumerlərdə Ur-Huma – “Huma allahının adamı”, Ur-sak – “Kişi-baş (qul)” və b. şəxs adları ilə müqayisə olunur. Ya da şumercə ur – “sayan”, “hörmətini saxlayan” və zi – “həqiqi”, “mömin”, “ədalətli” sözlərdən ibarət olmaqla “(Allaha) həqiqi pərəstiş edən” mənasındadır.

Bu adı hürritcə *ur – (u) hzi* – “ədalətli”, sözü ilə də əlaqələndirmək olar.

H a n a s i r u k a (er. əv. 820-ci il). E. A. Qrantovskiyə görə, hind dilindəki sana – “qədim”, “köhnə” və farsca zirək sözlərindən ibarətdir (88,205). Əslində ad şumercə An allahının adından (başdakı “h” semit mənşəli artırmadır), azir – “gözləyən”, “mühafizə edən” və uku – “övlad”, “oğul” sözlərindən ibarət təmiz Altay-türk mənşəlidir. Hanasiruka “An (allahının) mühafizə etdiyi (qoruduğu) varis, (oğul)” mənasındadır.

P a m a t e y a (er. əv. 744-cü il). Er. əv. 674-cü ilə aid asur mənbələrində Midiyada Remateya şəxs adı çəkilir. İranmənşəli ad sayılmış və qədim farsca “rava-tavu” sözlərindən “sevincli”, kimi mənalandırılır (102,262; 88, 234). Türkcə irım – “qabaqcadan xəbər verən” (160,III, I, 19-20) və ata (atay) sözlərindəndir. Qamata (qədim farsca Qaumata) şəxs adı ilə müqayisə olunur.

A d a d a n u (er. əv. 820-ci il). E. A. Qrantovskiyə görə, qədim hindcə danu – “rəşadətli”, “şanlı”, “Avesta”, dilində ada – “əvəz”, “qarşılıqlı” sözlərindəndir (88). Şumercə ada “ata”, da – “(Allahın) qərarı ilə” və ni – “verdi”, “mükafatlandırdı” sözlərindəndir. Ad – “Allahın səyi ilə ata verdi” kimi aydınlaşdırıla bilər.

K i a r a (er. əv. 820-ci il). Teofor (allah adları ilə bağlı ad) ad olmaqla şumer dilində Ki – “Yer Allahı” və ara “qul” (103,50) sözlərindəndir. Bütünlükdə ad “Yer allahının qulu” deməkdir. Qeyd edilməlidir ki, bu şəxs adındakı Ki – “Yer Allahı” sözü er. əv. 713-cü ilə aid mənbədə qeyd olunan midiyalı Kibaba şəxs adında da vardır. Həmin ad şumercə Ki – “Yer Allahı”, ba – “vermək”, “bağışlamaq” sözlərindən, həmin dildə adların sonlarında iştirak edən “ba” – fonetik komponentindən (103,42) ibarət olub, “yer Allahının verdiyi (bağışladığı)” mənasındadır.

M u n s u a r t a (er. əv. 820-ci il). Bir sıra tədqiqatçılar bu adı “arta” komponentinə görə onu iranmənşəli saymış və beləliklə, Mannada və Midiyada

hələ er. əv. IX əsrdə qədim farsların yaşadığını yazmışlar. Lakin onlar bu adın “Munsu” hissəsini izah edə bilməmişlər. Əslində isə ad şümercə mu – “mənim”, “mənim adım”, zu – “müdrək (allah)” və Artasari adında olduğu kimi hürritcə ardi – “pay”, “hədiyyə” sözlərindən ibarətdir. Bu teofor ad təxminən “müdrək (Allahın) payıyam” mənasını verir. Manna və Midiyaya hurrit mənşəli sözlərin iştirak etməsi təəccüblü sayıla bilməz, ona görə ki, hürritlər Manna ərazisində də yaşayırdılar.

B a q d a t t i (er. əv. 716-cı il). İran mənşəli ad sayılır. Məhz bu ada görə İ. M. Dyakonov (102), E. A. Qrantovski (88,68) er. əv. VII əsrdə Urmiya gölü ətrafında artıq farsların yaşadığı nəticəsinə gəlmişlər. Y. B. Yusifov Baqdatti adının türk-moңqol mənşəli boqdo – “müqəddəs” sözündən və -ti (-li) şəkilçisindən ibarət olduğunu yazmışdır (179, 146). Ehtimal ki, şümercə bak – “parıldamağa başlamaq” və Utu – “Günəş allahı” sözlərindəndir. Ad “Günəş (allahı) parıldıdı” mənasındadır.

K a r a k k u (er. əv. 714-cü il). İran mənşəli ad sayılır və qədim fars dilində kara – “xalq”, “camaat” sözü ilə əlaqələndirilir. Sonra da ermənilərdə Karapetşəxs adı ilə müqayisə edilir (88,267). Halbuki qədim fars dilindəki “kara” sözü türk mənşəlidir və ermənilərdə də farslardan keçmədir. Ehtimal ki, lulu bilərdə və kaslarda Kuri allah adından və şümercə uqu – “övlad” (müqayisə edin: qədim türkcə uk – “varis”, “övlad”, “oğul”) sözlərindəndir.

A d a (er. əv. 716-cı il). Türkcə ədə sözündəndir. Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan skiflərdə Ada şəxs adı ilə eynidir.

P a y u k k u (er. əv. 714-cü il). Asur dilində “k” səsi qoşalaşdırılmışdır. Ehtimal ki, şümercə ba – “bağışlandı” və uku – “övlad”, “oğul”, “varis” sözlərindəndir.

H u m b e (er. əv. 714-cü il). Şumer mifologiyasında Humdada personajının adı ilə səsleşir.

D u s a n n i (er. əv. 714-cü il). İran mənşəli ad sayılır (102,277). Şümercə du – “rəhmli (allah)”, sa – “ürək” və ni – “verdi”, “bağışladı” sözlərindəndir. Ad “rəhmli (allah) ürək verdi (ürək verməklə mükafatlandırdı)” mənasındadır.

U z i (er. əv. 714-cü il). E. A. Qrantovskiyə görə, Avesta dilindəki uz – “hörmət etmək”, “saymaq” (88,237) sözündəndir. Şümercə uzu – “gələcəkdən xəbər verən” (azərbaycanca “yozmaq” felinin kökündə bu söz qalır), qədim türkcə uz – “bacarıqlı”, “təcrübəli”, “mahir” (166,I, 306-307) sözündəndir. Quruluşca VI əsrin ortalarında türk alanların başçısı Soraziy (yazılışı yunancadır, əslində Sar-Uziy) şəxs adı ilə müqayisə oluna bilər.

U z u m a n d a (er. əv. 714-cü il). Şümercə uz u “gələcəyi xəbər verən”, “müdrək”, mən – “mən” və da “(Allahın) qərarı ilə” sözlərindən ibarətdir. Ad “Mən müdrək allahın qərarı ilə” mənasındadır.

Z i z i (er. əv. 714-cü il). Asur dilində “c” səsi olmadığına görə Cici adının yazılışı. Eranın I əsrində Şərqi Hun xaqanlığının xaqanı Cici (36-cı ildə ölmüşdür), VI əsrdə Avar xaqanlığının xanı Sizibul (ad yunan mənəbindəndir,

yunan dilində də “c” səsi yoxdur), Çingiz xanın qardaşı Cuci-Xəzər, XIII əsrdə monqol sərkərdəsi Cuci şəxs adları ilə müqayisə olunur. Mənasını müəyyən edə bilməkdir.

Z a t a (er. əv. 714-cü il). Ehtimal ki, şumerlə *sa, za* – “ürək” və *da* “(allahın) köməyi ilə” sözlərindən ibarətdir. Ad “(allahın) köməyi ilə verilmiş ürək” mənasındadır.

D u r i s i (er. əv. 714-cü il). Güman ki, Semit mənşəli akkad dilində *duri* – “(mənim) dayağım” və Sin (Allah) sözlərindəndir.

A n z i (er. əv. 714-cü il). Şumer dilində An (Ana) “Göy allahı” və *zi, zu* – “bilmək” (bax: Kuriqalzu adına) sözlərindəndir. Şumerlərdə *ensi*, kassitlərdə (kasslarda) *yanzi, yanzu* – “hakim” sözü ilə eyni mənşəlidir. Erkən orta əsrlərdə uyğurlarda Enç-Buka şəxs adının (168,144) birinci komponenti olan *enç (i)* sözü ilə müqayisə olunur.

M a ş d a y a u k k u (er. əv. 714-cü il). İran mənşəli ad sayılır və farslarda Ahuramazda (Hörmüz) allahının adı ilə əlaqələndirilir (102,214).

Şumerlə *maşda* – “məbəd təsərrüfatının adamı” və *uku* – “oğul”, “varis” sözlərindən ibarətdir. Ad “məbəd təsərrüfatında işləyəcək oğul” mənasındadır.

K a k i (er. əv. 714-cü il). Er. əv. 520-ci ilə aid bir mənbədə də Midiyada Kaki şəxs adı qeyd olunur. Er. əv. 859-cu ilə aid asur mənbəində göstərilən Kaki adlı mənalı hakimin adı ilə eynidir. Şumer dilində *Ki-ag (a)* – “sevimli” (103,81) sözüdür. Türkcə *qaqa* – “böyük qardaş” sözü ilə müqayisə olunur.

Z a r d u k k u (Er. əv. 717-ci il). Asur dilində “k” səsi qoşalaşdırılmış və sonuna “u” adlıq hal şəkilçisi əlavə olunmuşdur. Əsl forması Zarduk. Şumerlə Sar, Şar allah adından və *duk* – “rəhmlı”, “mərhəmətli” (103,50) sözlərindəndir. Ad “mərhəmətli Sar (allahı)” mənasındadır.

D a y a u k k u (er. əv. 715-ci il). Bir sıra tədqiqatçılar İran mənşəli ad saymışlar. Şumerlə *da* “(allahın) köməyi ilə” və *uku* – “oğul”, “övlad”, “varis” sözlərindən ibarət teofor addır.

K a r z i n u (er. əv. 713-cü il). Adın sonundakı “u” asur dilində əlavə olunduğuna görə əsl adı Karzin. Şumerlə *qar* – “qiymətlidir” və Sin allahının adından ibarət teofor addır. “Sin” (allahı) qiymətlidir” deməkdir.

Z a n a s a n a (er. əv. 674-cü il). İ. M. Dyakonova görə, fars dilindəki *hşana* – “tayfası olan”, “əsil-nəsilli” deməkdir (12,262). Şumerlə *sa, za* – “ürək”, An (allah adı) və san (q) – “ən birinci”, “ilkin”, “başçı”, “kahin” sözlərindən ibarət teofor addır.

E p a r t u (er. əv. 674-cü il). Şumerlə *ina* – “(o) seçdi”, *ərə* “qul” və Utu (Günəş allahı) sözlərindən ibarət teofor addır. Təxminən “Utu (Günəş allahı) qul seçdi” mənasındadır.

K a ş t a r i t a (er. əv. 673-cü il). Asuriya irticasına qarşı üsyan qaldırmış Midiya hakiminin adı. Midiyada Kas tayfasının başçısı. İran mənşəli ad sayılır və qədim farsca *hşadrua* – “hakim”, “hökmdar” kimi mənalandırılır (88, 209). Bu

ağlabatan fikir deyil, çünki ayrılıqda “hökmədar” sözü şəxs adına çevrilə bilməz. Adın qədim farsca yazılışı düz, asurca yazılışı isə səhvdir. Bizcə, Kaştarita Kas (kaş) etnonimindən, türk-moңqol dillərindəki *tərə, tari, törü* – “qanun”, “qayda” (100,349) və *tay* – “kimi” sözlərindəndir. Ad “kaşların qanun-qaydasına riayət edən” mənasındadır. Quruluşca VIII əsrin ortalarında uyğurlarda Kut-Tore xanın adı ilə uzlaşır.

Q a u m a t a (er. əv. 519-cü il). Fars hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırılmış və çarlığı ələ almış Midiyalı məqın adı. Bisutun qaya yazısının qədim farsca variantında Qaumata, babilcə variantında Qumata kimi qeyd olunmuşdur. Adın qədim farsca yazılışında həmin dilin qrammatik qanunlarına uyğun “u” səsi əlavə olunmalıdır. Məsələn, həmin qaya yazısında Midiya toponimləri olan Payşibat və Sakabat qalalarının adları Payşiyaubad və Sakayaubat kimi yazılmış və deməli, hər iki toponimdə “u” səsi artırılmışdır. Deməli, Qaumata kimi yazılmış ad əslində Qamata olmaqla türkcə *qam* – “şaman”, “həkim”, “qabaqcadan xəbər verən”, “yozucu” və *ata* – “nəsildə və ailədə başçı” sözlərindəndir. Ad “şamanların başçısı”, “şaman ata” mənasındadır. Adın bu etimologiyasını ilk dəfə prof. F.Cəlilov təklif etmişdir.

V əsrin erməni tarixçisi Moisey Xorensi I əsr hadisələrindən danışarkən Ermənistanda Paskam (yazılışı ermənicədir) şəxs adını çəkir (23). Bu ad türkcədir, ona görə ki, həmin müəllif Paskamın nəsindən Türk (ermənicə yazılışda Tork) adlı şəxsi qeyd edir və onu “kobud cizgili, hündür boylu, yöndəmsiz, yastı burunlu, batıq gözlü, dəhşətli baxışlı, nəhəng bədənli, və qüvvətli” kimi xarakterizə edir. Bu da moңqoloid irqə mənsub adamın xarici görünüşünün təsviridir. Ona görə Paskam türkcə “Baş qam” mənasını verir. Hunlarda Eşkam (“Dost qam”), Kırmıda Bospor çarlığında er.əv. III əsrdə üsyan qaldırmış skif Samvak (yazılışı qədim yununcadır, türkcə *kam, qam* – “şaman” və *bak* – “bəy”, “tayfa başçısı” sözlərindən; azərbaycanlılarda Qambay şəxs adı bu sıraya aid edilə bilməz, çünki mənşəcə “himayəçi”, “hami”, “müdafiəçi” mənalarda moңqollarda Qombo şəxs adının fonetik formasıdır), “Kitabi Dədə Qorqud”da Qamxan, orta əsrlərdə Türkmənistanda Sufi şeyx seyid- Ata (36- 373) şəxs adları ilə müqayisə olunur.

İndi də er.əv. V əsrdə yaşamış yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” əsərində qeyd edilən Midiya şəxs adlarını nəzərdən keçirək. Qeyd edilməlidir ki, Herodotun əsərində Midiya yer və şəxs adlarının hamısı təhrifə uğramış formələrdədir. Herodot yazır ki, onun məlumatçıları (informantları) farslar olmuşlar. (Herodot, I, 95). Deməli, farsca olmayan adlar fars dilinə uyğunlaşdırılmış şəkildə tələffüz olunmalı, Herodot isə farsın tələffüzündə eşitdiyi adları yunan dilinə uyğun tərzdə yazmalı idi.

D e y y o k (er. əv. VIII əsr). Asur mənbəyində Dayaukku. Asur dilində “k” səsi qoşalaşdırılmışdır. Əsl forması Dayauk olmuşdur. İ. M. Dyakonov bu adın qədim farsca *dahuyi* – “ölkə”, “tayfa ittifaqı” (fars dilində dəh – “kənd” sözünün qədim forması) və -k şəkilçisindən ibarət olduğunu yazmışdır (102, 178), lakin

düşünməmişdir ki, “ölkə”, “tayfa ittifaqı” sözü heç vaxt şəxs adına çevrilə bilməz.

Ad şumercə *da* – “(Allahın) qərarı ilə” və *uku* – “övlad”, “varis” (qədim türkcədə də *uk* – “varis”, “oğul”, “nəsil” bax: 166, I, 582) sözlərindən ibarətdir. Ad “Allahın qərarı ilə doğulmuş övlad” mənasındadır.

K i a k s a r. Midiya çarı (er. əv. 625-584). İlk böyük türk olan Kiaksar Manna və Midiya ərazisinə arasıkəsilməz basqınlar və qarətçi – hərbi səfərlər keçirmiş təcavüzkar Asur çarlığına son qoymuş şəxsdir. Herodotun yazdığına görə, 520 il müddətində asur çarları Manna və Midiya əhalisinə qarşı amansız olmuşlar. Asurlar tutduqları şəhər və kəndlərin kişilərinin qollarını və qulaqlarını kəsir, gözlərini çıxardırırlar; mənaların və mədayların başçılarını isə özləri ilə aparır, sarayda çarın və əyanların qarşısında dərilərini soyurdular.

Kiaksar şəxs adının əsl formasını bərpa etmək çətindir. Şübhəsiz, Herodot fars məlumatçısından eşitdiyi adı qədim yunan dilinə uyğun surətdə yazmışdır. Er.əv. 519-cü ilə aid Bisütun qaya yazısında bu ad Huvaxştra Asur mənbələrində bir neçə midiyalının adında “satar” komponenti nəzərə çarpır: Satarpay, Satarpanu, Sataret və b. Ona görə də Kuvaksatar şəxs adındakı “satar” komponentinin türkcə *şat* – “vəliəhd”, “şahzadə” və *ər* – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindən ibarət olduğunu güman etmək olar. XVIII əsrdə Xivə xanlığının aid arxiv sənədlərində qaraqalpaqlarda 9 nəfər Sadır şəxs adı çəkilir (61). İ.M. Dyakonov və E.A. Qrantovski adlarda “satar” sözünü qədim fars mənşəli *hşatra* – “hakimiyyət” sözünün asurca yazılışı sayır (102) və bunun əsasında Maday etnosunun Arimənşəli (fars mənşəli) olduğunu yazırlar. Lakin yuxarıda deyilənlər bu fikrin yanlış olduğunu göstərir. Orta Asiyada sak çarlarından biri Saksatar (bu adı er.əvvəl II əsr müəllifi Poliyen çəkir) şəxs adı məlumdur. Adın birinci komponenti Şərqi hun xaqanı Metenin oğlu Kiek (yazılışı çincədir, Kuyak, Kuvak kimi də oxuna bilər) və Çingiz xanın nəvəsi Quyük xanın (1205- 1248) adlarında da vardır. Kiaksar (huvaxştra) şəxs adının dəqiq mənasını müəyyən edə bilmədik. Əgər bu ad məhz Herodotun yazdığını kimi səslənmişsə, onu şumer dilində *kiak* – “sevimli” (103, 81) sözündən və Sar (Şar) – Aşur allahının adından ibarət olduğunu və (allahı) “sevimidir” mənasını verdiyini ehtimal etmək olar. Belə halda Kiaksar Midiyada teofor adlardandır.

A s t i a q (Herodot, I, 153). Midiyanın axırıncı çarı Astiaq türklərin tarixində qara səhifə açmış şəxslərdəndir. Onun öz sərkərdəsi Harpaqa (əslində Arpaq) qarşı ədalətsiz münasibəti (oğlunu öldürüb ətini atasına yedizdirməsi) Harpaqın Astiaqa qarşı vurulan fars ordusunun tərəfinə keçməsinə və bununla da Herodotun “rəşadətli kişilər” adlandırdığı (Herodot, I, 96) midiyalılardan hakimiyyətin farslara keçməsinə səbəb olmuşdur.

Herodotun “Astiaq” kimi yazdığı ad er. əv. 519-cu ilə aid Bisütun qaya yazısının farsca versiyasında İştivequ, babilcə versiyasında İştımequ (bu dildə “v” səsi yox idi) formalarındadır (102, 18). İ. H. Əliyev bu adı Elam mənşəli saymış və elamca İştu allahının adının əks etdirdiyini yazmışdır (43, 78). Həqiqətən də

Midiyada ondan əvvəl İşteluku və İştəsuku şəxs adları məlumdur. Lakin o, adın ikinci hissəsini izah edə bilməmişdir. Qeyd edilmişdir ki, qaya yazısının farsca versiyasında da adın sonunda “u” səsinin yazılması göstərir ki, bu səs, adətən, asur dilində adların sonuna əlavə olunan “u” adlıq hal şəkilçisi deyil.

Ehtimal ki, ad Elam mənşəli İştu allahının adından və şumercə “be” şəkilçisindən və gu – “mənimdir” sözlərindən ibarət olmaqla “İştu (allahı) mənimdir” mənasındadır. Bəlkə də Elam mənşəli İştu (yaxud hurritcə İştu “parlaq”) allahının adından, şumercə *be* – “hökmdar”, “bəy”, “cənab” və *ku* – “mənimdir” sözlərindən ibarətdir. Ad “hökmdar İştu allahım” mənasındadır.

H a r p a q (Herodot, I, 162). Çar Astiaqın qohumu, Maday ordusunun komandanı. Adın əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmuşdur (Herodotun məlumatçısı fars olduğuna görə adı “Harpaq” kimi tələffüz etmiş və müəllif də belə yazmışdır). Şumercə *ara, ərə* - “qul” (məbəd təsərrüfatında işləri qul), *ba* – “bağışlamaq” və *ku* – “qismət”, “pay” sözlərindən ibarət teofor ad olub “(Allah) qul payı bağışladı” mənasındadır. Er. əv. 713-cü ilə aid asur mənbəyində çəkilən midiyalı Arbaku adının eynidir.

M a z a r e s (Herodot, I, 137). Harpaqdan qabaq fars ordusunun komandanı (Herodot, I, 137) olmuş Midiyalı şəxsin adı. Şumercə *mez* – “ər”, “kişi”, və *ere* – “qul” sözlərindən ibarət olmaqla “(Allahın) qulu, kişisi” mənasındadır. Sondakı “s” yunan dilində əlavə olunmuş şəkilçidir.

M a n d a n a. Çar Kiaksarın qızının adı (Herodot, I, 107). Şumercə *Man* – “mən”, *da* – “(Allahın) qərarı ilə” və *Ana* (Göy allahı) sözlərindən ibarət teofor addır. “Mən – Göy allahının qərarı ilə” mənasındadır.

D a t i s (Herodot, VI, 94). İran mənşəli ad sayılır. Er. əv. 820-ci ilə aid asur mənbəyində Dada şəxs adı ilə eynidir. Türkcə “dədə” sözündən olan Daday şəxs adının sonuna qədim yunanca “is” şəkilçisinin əlavə olunması ilə təhrif olunmuş addır. Şərqi türk xaqanlığının xanı Dota (VII əsrin əvvəlləri) xanın adı ilə müqayisə olunur.

A r t e m b e r (Herodot, I, 114). Midiyalı bir zadəganın adıdır. Bütün tədqiqatçılar “art” komponentinə görə, İran mənşəli ad sayırlar. Ehtimal ki, hurritcə *ardi* – “pay”, “qismət”, “pay”, şumercə *am* – “bu”, “budur” və *par* – “parladı”, “işqlandı” sözlərindən ibarət olmaqla teofor addır. Təxminən “Bu (yəni doğulmuş körpə allah tərəfindən verilmiş) paylayan paydır” mənasındadır.

P a k t u o s (Herodot, I, 153). Şumercə *bak* – “yaradan” və Utu (Günəş allahı) sözlərindən ibarət teofor addır. Ad “Utu (Günəş allahı) yaradandır” mənasındadır. Adın sonundakı “os” Herodotun əlavə etdiyi qədim yunan mənşəli adlıq hal şəkilçisidir.

Er.əv. V əsrdə yaşamış tarixçi Ktesiy Midiyada aşağıdakı çar adlarını qeyd etmişdir:

A r b a k. Herodotun qeyd etdiyi Harpaq adının eynidir. Siciliyalı Diodora görə, Arbak Midiyanın ilk çarı olmuşdur. İ.H.Əliyevə görə, bu ad kassit dilindəki

“harbe” sözündəndir (44, 95).

A r t i k. Türkcə ər – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” və tın (q) – “möhkəm”, “qüvvətli” (100)sözlərindəndir. Bu adın ikinci komponenti 558-ci ildə Bizansa göndərilmiş Avar xaqanlığının səfiri Kandixin adındakı “dix” komponenti ilə eynidir (ad türkcə *kan* – “*xan*” və *tinq* sözlərindən ibarətdir). XVIII əsrə aid Xivə xanlarının arxivindəki sənədlərdə Artik bəy, Artıq Muhəmməd, Artuq biy və b. şəxs adları vardır (bax: 61).

M a n d a u k. Şumerlə *man* – “*mən*”, *da* – “(Allahın) qərarı ilə” və *uqu* – “övlad” (qədim türkcə *uk* – “*varis*”, “*oğul*”) sözlərindən ibarət teofor addır. Təxminən “Mən – Allahın qərarı ilə övladam” mənasındadır. *A r t u k.* Şumerlə *ara*, *ərə* – “*qul*” və Utu (k) – Günəş Allahı sözlərindən ibarət teofor ad olub “Utu (k) Allahın qulu” mənasındadır. Akkadlarda şumer mənşəli Marduk (şumerlə *amar* – “*bala*” və Utu (k) – Günəş Allahı sözlərindən “Utu Allahın balası” deməkdir) Allahın adı ilə müqayisə oluna bilər.

A s t i b a r. Midiyada bir hakimin adı. İ.M.Dyakonov bu adı “Arştibara” kimi götürərək (deməli, ada “r” və “a” səslərini əlavə edərək) onun farsca “nizə (mızraq) daşıyan” mənasında olduğunu yazmışdır (102, 27). Ehtimal ki, Elam mənşəli İştı Allahın adından və şumerlə *bar* – “parıldadı” sözündən ibarət teofor addır. “İştı (Allahı) parladı (parıldadı)” mənasındadır.

A s p a d. Midiyada bir hakimin adı. Farsca əsb – “at” sözünə görə bu adı İran mənşəli sayırlar. Əslində ad şumerlə *aş* – “*bir*”, “*vahid*” və “*ipa* (d) – “o (yəni, Allah) seçdi” sözlərindən ibarət olub “Allah birə (onu) seçdi (yəni dünyaya gətirdi)” mənasında teofor addır.

Biz Manna və Midiyada şəxs adlarının və toponimlərin bir hissəsi ilə oxucunu tanış etdik aydın oldu ki, bu xalqlarda heç bir İran mənşəli, yaxud fars mənşəli ad yox idi. Maraqlı cəhət odur ki, Manna və Midiyada şəxs adlarının çoxusu şumer mənşəlidir. Bunun səbəbini izah etmək çətindir. Müxtəlif mülahizələr irəli sürmək olar. Birincisi, çoxminlilik qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində şumerin teofor şəxs adları mannalara və madaylara da keçmişdir; Qeyd edilməlidir ki, bu adlar akkadlarda, elamlarda və urartulularda da bu və ya digər dərəcədə vardır. İkincisi, mannalrın və madayların ulu əcdadları olan kutilər və lulubelər mənşəcə şumerlərlə eyni etnik kökə mənsubdur. Üçüncüsü, şumerlərin bir hissəsi mannalrın və madayların əcdadlarına qarışmışdır. Ümumi nəticə budur ki, şumerlər, kutilər, lulubelər, nisbətən so nra gəlmiş kaslar və kaspilər Altay – türk mənşəli etnoslar idilər.

Madayların türkmənşəli etnos olduğunu subut edən bir fakt da vardır. Bu antik mənbələrdə Maday və Pars (fars) etnosları arasında etnik fərqlərə aid məlumatlardır.

Hələ bir asur mənbəyində “qüdrətli madaylar” ifadəsi işlədilir və onlar arilərdən fərqləndirilir (102, 220). Herodotun əsərində və Bisütun qaya yazısında Maday və Pars etnosları qarşı-qarşıya qoyulur və bir-birinə düşmən etnoslar kimi

göstərilir. Herodot yazır ki, Midiya çarı Deyyokun oğlu Fraorta parsların üstünə getmiş və düşməninə özünə tabe etmişdir (Herodot, I, 101). Həmin məlumatda Herodot yazır ki, Midiya çarı Fraorta atası Deyyokdan sonra təkəcə midiyalılar üzərində hakimiyyətlə kifayətlənəmədi və farsların üstünə hücum edərək onları tabe etdi. “Bu iki xalqa” (deməli, madaylar və farslar müstəqil xalqlar kimi qeyd olunur – Q. Q.) yiyələndikdən sonra çar Asiyanın başqa xalqlarının üstünə getdi” (Herodot, I, 102). Midiya tayfalarından biri olan maqlar sonuncu Midiya çarı Asitaqa demişlər: “Əgər o (yəni, Maday çarlığı – Q. Q.) bu fars oğluna (Fars əyalətinin hakimi Kir nəzərdə tutulur – Q. Q.) keçsə biz midiyalılar da (deməli, maqların artıq maday etnik adı var) qul olacayıq, farslar bizə yadellilər kimi alçaq nəzərlə baxacaqlar” (Herodot, I, 114).

Fars əyanlarından biri Qobriiy deyir: “İndi farsların üzərində hökmdar midiyalı maqdır” (Herodot, III, 73).

Maq Astiaqa deyir: “Sən bizim həmtayfamızsan”. Deməli, maq və maday etnik mənsubiyyətcə eyni etnosdur.

Herodot yazır ki, fars çarları öz bacılarına da evlənilirlər (Herodot, III, 31). Məsələn, fars çarı Kambiz bacıları Rokšana və Atossa ilə evlənməmişdi. Herodot oradaca qeyd edir ki, bu “farsların dini əqidəsindən” irəli gəlir. Lakin Manna və Maday çarlarında bu mənfur adətə meyl heç bir mənbədə qeyd olunmur. Ümumiyyətlə, türk xalqlarında qədimdən nigah ciddi ekzoqam idi.

Herodot yazır ki, midiyalılardan farslardan fərqli öz paltar formaları var və farslar da bu paltarları onlardan qəbul etmişlər (Herodot, III, 81). Əgər Pars və Maday qohum etnoslardırsa, yəni eyni etnosun iki hissəsidirsə, nəyə görə geyimləri fərqlidir?

Herodot Pars çarı Kserksin Afınaya hücumundan danışarkən yazır ki, ordunun silahı “Midiya silahlarıdır, fars yox” (Herodot, VII, 62). Deməli, farslar və midiyalılar silah növlərinə görə də fərqlənirdilər.

Herodot yazır ki, Əhəmənilər dövlətində farslar vergilərdən azaddır (Herodot, III, 97), lakin məsələn, X sətəpəlikə aid akbatanlılar (midiyalılar) və saklar ildə 450 talant vergi verirlər (Herodot, III, 92). Əgər madaylar elə farslarla qohum idilərsə və mənəvililər də artıq farslaşmışdırlarsa, onlar niyə vergi verirdilər?

Herodot qeyd edir ki, farslar ölümləri quşlara və heyvanlara qoyurlar (Herodot, I, 140). Midiyalılar arılardırsa, nəyə görə bu adət farslarda var, madaylarda yox?

Yunan müəllifi Ksenofont (er. əv. V əsr) yazır ki, farslar midiyalılardakı geyim, paltar və xalçalardan istifadə adirlər. Qeyd edilməlidir ki, xalça toxuculuğu mənşəcə qədim türklərə mənsubdur. Altayda xalça qalqları er. əv. I minilliyə aid kurqanlardan aşkar edilmişdir. Cənubi Azərbaycanda Təbriz xalçaları “İran xalçası” adı ilə məşhurdur.

Strabon yazır: “Deyildiyinə görə, midiyalılar ermənilərin və elə ondan əvvəl fars hökmdarlarının və adətlərinin banilərində” (Strabon, XII, 13, 9). Başqa

yerdə həmin müəllif qeyd edir ki, “farsların işğalı (yəni Midiyada hakimiyəti ələ almaları – Q. Q.) nəticəsində farsların adətləri ilə midiyalıların adətləri eynidir” (Strabon, XI, 13, 11). Daha sonra bu müəllif belə bir məlumat verir: “Ən cəsur adamın çar seçilməsi daha çox Midiya adətidir” (Strabon, XI, 13, 11). Əgər farslar və madaylar eyni etnosun hissələridirsə, nəyə görə farslarda dövləti idarə qaydaları Midiya mənşəlidir?

Nəhayət, bir faktı da qeyd etmək lazımdır. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı Yafətin nəslinin şəcərəsini verdikdə Yafətin oğlanları içərisində Qomer (yəni kimmerlər, dəqiqi qamərlər), Maday (madaylar), Maqoq (işkuzlar), Yavan, Tubal, Meşək, Tiras və Hət adlarını (“Alban tarixi”, I kitab, 1-ci fəsil) çəkir, lakin nə Ari, nə Pars adını göstərmir.

Deyənlərdən görünür ki, Maday etnik adını daçıyanlar Pars (Ari) etnik adını daşıyanlardan etnik mənsubiyyətə fərqli idilər. Əlbəttə, ümumi mənada Midiya dövlətində yaşayan İrən mənşəli hər bir adam, o cümlədən fars da “midiyalı” idi, çünki Midiya ərazisində yaşayırdı. Tədqiqatçıların ən böyük nöqsanlarından biri də həmişə etnonimin konkret və ümumi mənalarmı ayırd etməmələridir. Məsələn, Herodotun yazdığına görə, Midiya çarı öz nəvəsi, əslən fars olan Kiri öldürməyi qərara alır, lakin uşağı Mitridatın (bu təmiz İrən mənşəli addır) arvadı Spako xilas edir. Herodot yazır ki, Spako midiya dilində “it” deməkdir (Herodot, I, 110). Əslində heç vaxt qız adı “it” qoyula bilməzdi, lakin spako sözü “it” mənasında ola bilər. Deməli, Herodot Spako şəxs adını ona məlum olan (“it” mənasında) “spako” sözü vasitəsilə izah etmişdir, başqa sözlə, Spako şəxs adını səhvən spako “it” sözü ilə bağlamışdır. Spako adı yunanca yazılışda təhrifə uğramışdır.

Bu ad şumerçə *su*, *zu* “ağıl”, “dərəkə”, *ba* – “bağışlamaq”, “hədiyyə vermək” və *ku* “pay”, “qismət”, hədiyyə sözlərindən ibarət teofor addır və “(Allahın) bağışladığı (hədiyyə verdiyi) ağıllı pay” mənasındadır. Lakin Midiyada yaşayan irəndilli xalqların dillərində Herodotun “spako” kimi yazdığı söz ola bilərdi. Tat dilində supa “donuz balası”, “küçük”, talış dilində sipa “it balası” sözləri indi də vardır.

Madaylarla

farsların etnik mənsubiyyətə qohumluğu fikri tamamilə əsassız və uydurmadır. Bu fikir Midiya adlarının bəzilərinin İrən dilləri əsasında izah edilməsi təşəbbüslərindən irəli gəlmişdir. Yuxarıda biz mənalarmı açıdıqlarımız adların iranşünaslar tərəfindən necə izah etdiklərini ayrı-ayrılıqda qeyd etmişik (oxucu bilməlidir ki, rus tədqiqatçıların Manna və Midiya adlarının İrən mənşəli olmasına aid fikirlərinin çoxu Qərbi Avropa iranşünaslarının təsiri altında yaranmışdır; ümumiyyətlə, Qədim Şərq tarixi ilə məşğul olmuş Qərbi Avropa şərqşünaslarının, dediklərinin hamısını düz və ya əyri olmalarına fərq qoymadan həqiqət kimi qəbul olunması keçmiş sovet tarixşünaslığı üçün səciyyəvi haldır) və ədalətli oxucu bizim təklif etdiyimiz izahlarla iranşünasların izahları arasındakı fərqi yəqin ki, gördü və kimin haqlı olduğunu müəyyən etdi. Doğrudur, Herodotun

əsərində belə bir məlumat vardır: “Midiyalıların (söhbət fars ordusunun Afinaya hücumu və er. əv. 490-cı ildə Marafon döyüşündən gedir) başçısı Əhəmənilər nəslindən olan (mənşəcə fars olan nəsil – Q. Q.) Tiqran idi. Qədimlərdə onların hamısını (yəni farsları və madayları) arilər adlandırırdılar. Bu arilərə Afinadan kolxidalı Medey gəldikdən sonra onlar da (yəni midiyalılar – Q. Q.) adlarını dəyişdilər” (Herodot, VII, 62). Göründüyü kimi, burada söhbət Maday etnoniminin mənşəyinin müəyyən edilməsi cəhəndən irəli gəlir və Herodot onu kolxidalı Medey adlı şəxsə əlaqələndirir (Müqayisə üçün deyək ki, antik müəlliflər albanları da İtaliyadan gəlmə sayırdılar). Deməli, bu məlumat “Maday” etnoniminin Herodot tərəfindən mənasının izahı təşəbbüsü və xalq etimologiyasıdır. I əsr müəllifi Strabon (Strabon, XI, 13, 10) da yazır ki, Medeya Yasonla burada hakimiyyətdə olublar və ona görə ölkə Midiya adlanır.

Məntiq elmində yenilməz prinsipə görə *gətirilən dəlil* obyektiv olmadıqda (Midiya adının Kolxidadan gəlmiş Medey adlı bir qadının adından olması) *çıxarılan nəticə* (midiyalıların ari olması) də düz sayılır.

Madaylar mənşələri Azərbaycanın ikinci dövlət qurumunun əsasını qoymuş ulu türk əcdadlarımızdan biridir, buna heç bir şübhə yoxdur.

Azərbaycan xalqının formalaşması prosesində madaylar başqa türk etnosları ilə qaynayıb qarışdı. Onların birbaşa varisləri Cənubi Azərbaycan dilində danışan Madabad, Madi, Mahnabad, Mehni (fars dilinin təsiri ilə “d” səsi “h” səsinə keçmişdir) və başqa kəndlərdə yaşamaqdadır (201, 27). Savalanda indi əhalisi türkdilli Madya kəndi vardır.

M i d i y a t a y f a l a r ı. Yuxarıda qeyd etdik ki, Maday əvvəlcə konkret bir tayfanın, sonra tayfa ittifaqının, daha sonra bu tayfa ittifaqı əsasında yaranmış dövlətin adı olmuşdur. Etnoqrafiya elmində qəbul olunmuşdur ki, tayfa ittifaqı etnik mənsubiyyətə qohum tayfaların birləşməsi kimi təşəkkül tapır və birləşmə ittifaqda sayca çoxluq təşkil edən tayfanın adını daşıyır. Midiya tayfa ittifaqında aparıcı tayfa Maday idi.

Herodot yazır ki, Midiya tayfa ittifaqına 6 tayfa daxil idi: maq, arizant, budi, bus, paratagen və struxat (Herodot, I, 101). Bu tayfalar barədə çox yazılmışdır. İ. M. Dyakonov bu tayfalardan ikisinin – arizant və struxatların İrandilli olduğunu yazmışdır (102, 148, 154). Bu düz fikir deyil, çünki müxtəlif dilli tayfalardan tayfa ittifaqı yaranmır. İqrar Əliyev bu tayfaları Kaspidilli (yəni Elam-hürrit dilli, başqa sözlə, Qafqazdilli) sayır (44, 99). Midiya tayfalarının hamısının İrandilli olduğunu deyənlər də vardır (88). Biz isə bu tayfaların hamısının türk mənşəli olduğunu yazmışıq (85).

M a q l a r. Yuxarıda demişdik ki, maqlar mənşəcə mənşəlidir. Bünədən Manq (ay) formasında olmuş bu etnonimin qovuşuq “nq” səsi “q” səsinə çevrilməsi ilə maq etnonimi yaranmışdır. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Asur və Urartu mənbələrində manna, mana etnonimi var, maq etnonimi qeyd edilmir, qədim fars və antik mənbələrdə isə manna yox, hər yerdə maq etnonimi vardır. Er.

əv. 519-cu ilə aid fars mənbəində və er. əv. V əsrdə Herodotun əsərində manna etnoniminin olmamasını adətən belə izah edirlər: er. əv. VII əsr üçün mannalar artıq İrandilli midiyalılar tərəfindən assimilyasiya edilmişdi (44,97). Lakin bu ola bilməzdi, çünki dövləti, paytaxtı olmuş bir xalqı təxminən yüz il müddətində əritmək olmazdı; əvvələn, yuxarıda gətirdiyimiz faktlardan göründüyü kimi, Maday xalqı İranməşəli deyildi; ikincisi, İ. M. Dyakonov və İqrar Əliyevin özləri yazırlar ki, Midiya çarlığının mövcud olduğu dövrdə (er. əv. 673 – 550-ci illər) Maday xalqı yarana bilməmişdi (102, 65; 44 107). Belə olduqda mannaları kim assimilyasiya edə bilirdi? Deməli, heç bir assimilyasiya prosesi getməmişdir, Asur mənbələrindəki mannalar qədim fars və yunan mənbələrindəki maqlardır.

Y. B. Yusifov diqqətimizi aşağıdakılara cəlb etdi: er. əv. VII əsrdə Manna dövləti mövcud idi; er. əv. 615-ci ildə mannalar Asuriyanın köməyinə gəlmişdilər; er. əv. 593-cü il hadisələrilə əlaqədar Manna (Minni şəklində) yad olunur; deməli, VI əsrin 90-cı illərində Manna müstəqilliyini saxlamışdı (187, 181). Y. B. Yusifov belə nəticəyə gəlir ki, er. əv. III-I minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində (Mannada) və daha geniş ərazidə türk etnosları yaşayırdı (183, 22, 39). Onun fikrincə, Manna adı mixi yazılarda səciyyəvi idi, antik dövrdə isə bu ölkə tədricən Midiya anlayışı altında tanınmağa başlayır. Bu o deməkdir ki, hər iki ölkənin əhalisinin etnik tərkibi əsasən türkmənşəli idi. Yuxarıda gətirdiyimiz yer və şəxs adları da bu fikri təsdiq edir. Midiyada hakimiyyət er. əv. 550-ci ildə farslara keçdikdən sonra da maqlar (ondan əvvəlki mannalar) böyük qüvvə olaraq qalmış və hətta fars hakimiyyətinə qarşı er. əv. 522-ci ildə Qaumatanın başçılığı ilə üsyan etmişdilər. Bununla əlaqədar olaraq bir məsələni aydınlaşdırmaq lazımdır. Elamlılar Madaya Maktape deyirdilər (44, 93). Bu adın sonu Elam dilində cəm bildirən “pe” şəkilçisindən ibarət olduğuna görə, kök “Makta”dır. İqrar Əliyev doğru yazmışdır ki, Makta adının kökünü maq etnonimi təşkil edir (44, 93). Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, “Maqday” kimi səsələnmiş Makta, yaxud Maqta adının əsasını Manna etnonimi təşkil edir. Ehtimal ki, Maktape elamlıların əvvəlcə Manna dövlətinə və maqlara (maqlara) verdikləri addır, çünki Maday dövlətindən əvvəl Manna dövləti vardı. Midiya dövləti yaranandan sonra mannalara verilmiş adı elamlılar Madaya da şamil etmişlər, çünki Manna və Madaya birləşdirilmişdi. Maktape, yaxud Maqtape isə mannaların əsl adı olan *manq* (*maq*) etnonimindən və türkcə “tay” sözündən ibarətdir. V. V. Bartold yazmışdır ki, türk etnonimlərində “tay” sözü “ölkə” mənasındadır (68, 109). Məsələn, O. T. Molçanova Altayda 246 toponimdə bu sözü tay, day, tey, dey formalarında aşkar etmişdir (147, 82). Məsələn, Kazantay toponimində Kazan etnonimi və tay sözü var və “Kazan kəndi, mahalı” mənasını verir (yenə orada). Deməli, “tay” sözünə görə belə nəticə alınır ki, Makta (Maqtay) etnonimi Elam sözü deyil, çünki elam dilində “tay” sözü yoxdur, elamlılar bu sözü türkmənşəli madaylardan götürüblər. Başqa sözlə, əvvəlcə madaylar mannaları Maqtay adlandırmış, elamlılar bu adı midiyalılardan götürərək sonuna cəm bildirən “pi”

şəkilçisini əlavə etmiş, Manna Midiyaya qatıldıqdan sonra bu adı Midiya dövlətinə şamil etmişlər. Buradan bir nəticə də alınır: mədəylərin özləri mənnalara *maq* demişlər və onların ölkəsini Maqtay adlandırmışlar. Deməli, Asur və Urartu mənbələrinəki mənalar fars və antik mənbələrdəki maqlardır.

Maqlar haqqında ədəbiyyat çoxdur. Biz burada maqların etnik mənsubiyyətləri barədə müxtəlif baxışlara toxunmayacağıq, çünki onların çoxu uydurmələrdən ibarətdir. İ. M. Dyakonova görə, maqları İrandilli saymaq çətindir (102, 148). Bu fikirdə o, haqlıdır. Lakin E. A. Qrantovski maqları İrandilli sayır (88, 181). “Avesta” da maq etnonimi yoxdur, əks halda maqları İranmənşəli sayanların əlində bu çox tutarlı fakt olardı. Maqlar odpərəst idilər, halbuki farslar heç vaxt odpərəst olmamışlar. Erkən orta əsrlərdə odpərəstliyin vətəni Atropatena idi və Baş od məbədi də Atropatena paytaxtı Gəncə şəhərində yerləşirdi. İranda ənənəvi olaraq kahinlər maqlar idilər. Ona görə zaman keçdikcə “maq” etnonimi kahin mənasını kəsb etmişdir. Herodot yazır ki, Midiyanın axırncı çarı Astiaqın yuxusunu maqlar yozmuşdular. Ona görə də maq (muq) adını əks etdirən toponimlərdə “maq” sözünün konkret mənasını müəyyən etmək çətindir, çünki bəzi yer adlarında maq “atəşpərəst” mənasında da əks oluna bilərdi. Şübhəsiz ki, Muğan toponimi maqların adını əks etdirir.

Maqlar – mənalar türk dilli etnos kimi Azərbaycan xalqının etnogenezində böyük rol oynamışlar. Maqların türkdilli olması haqqında Qərbi Avropanın bir sıra tədqiqatçıları yazıblar, lakin rus və Azərbaycan tarixçiləri onların dediklərini qəbul etməmişlər.

Maqların Azərbaycanın hər iki hissəsində, hətta Dərbənd bölgəsində yaşadığını maq (muq) etnonimini əks etdirən toponimlər təsdiq edir. İndiki Muğan toponimi qədim fars mənbələrində 293-cü oldən çəkilir. Digər Muğan Kürdən şimalda Albaniyanın şimal qərbində gürcü mənbələrində Movakan, IX əsr ərəb coğrafiyaçısı Məsudinin əsərində Muğan (1, 61) adı ilə məlumdur. Şəki rayonunun Göynük kəndində Mühülər məhəlləsi, Maq dağı, Quba rayonunun Qaley – Muq dağı, Dərbənd rayonunda Muqartı (qədim türk dillərində *art* “dağlıq ərazi” deməkdir) və Muq-Aran (“kənd” sözü əlavə olunmaqla bu toponim indi “Məhərrəmkənd” formasındadır), Dağıstanda Muğam (Uluçayın ağzında yer adı), Şimali Qafqazda Muğal-qaya, Muğal dağı, Mukal çayı (153, 179) və b. toponimlər də vardır. Ehtimal ki, bəzi antik müəlliflərin Şimali Qafqazda midiyalılara qohum tayfaların yaşaması haqqındakı məlumatlar məhz maqlara aiddir.

Azərbaycan tarixində maqlar böyük rol oynamışlar. Er. əv. 521-ci ildə fars hakimiyyətinə qarşı Qaumətin üsyanı və Babəkin başçılığı ilə ərəb işğalçılarına qarşı uzun müddətli mübarizə (ərəb mənbələrində xürrəmilərin maqlar olması göstərilir; məsələn, İbn Əl-Əsir yazır ki, xürrəmilər Məcus, yəni Maq tayfasının bir dəstəsidir – bax: 9) məhz maqlarla bağlıdır.

Cənubi Azərbaycan ərazisində erkən orta əsrlərdə xürrəmdini cərəyanının mənşəyi və əsl mahiyyəti hələ də açılmamış vəziyyətdə qalır və tarixşünaslıqda

səhv olaraq fars mənşəli hərəkət sayılır. Əslində bu dini cərəyanın kökləri məhz türk maqlarla əlaqədardır. Qədim türkmənşəli *irem, irim, ırım* – “qabaqcadan xəbər vermək”, “peyğəmbərlik etmək”, “falaçma”, “falabaxma”, “ovsuna, caduya, sehre inam” və i. a. Sözü fars dilində əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmaqla “*hürəm*”, “*xürəm*” şəklində salındığına görə, onu *hur, xur* “günəş” sözü ilə bağlamışlar. Ərəb işğallarına qədər Muğanda qədim əcdadlarımızın dini əqidələrinə yaşadanlar məhz maqlar (muğlar) idilər. Xüsusi növ üzüm növündən “*haoma*” adlı şirə və şərbət hazırlanması da onlara məxsus idi. Dünyanın heç yerində rast gəlinməyən bu üzüm növü Cəlilabad rayonunda indi də “*həməşirə*” (haumaşirə) adlanır. (bax: Rəşid Əsgərov, Həməşərə şəhəri və Ziviyə camii. “Elm və həyat” jurnalı, 1989, № 12, səh. 14).

A r i z a n t l a r. İ. M. Dyakonov bu tayfanın adını Ari (farsların əcdadlarının adı) və Avesta dilində *zantu* “tayfa” sözlərinə ayırmış və bütünlükdə onun “Ari tayfası” mənasını verdiyini yazmışdır. Nəzərə alınır ki, “Arizant” bu etnonimin qədim yunanca yazılış formasıdır və şübhəsiz ki, təhrifə məruz qalmış addır. Bu etnonim əslində türkmənşəli *aris, orus* tayfasının (85) adından və qədim türk-moңol dillərində cəm bildirən “t” şəkilçisindən ibarətdir. Türk tayfalarından birinin indi də *urus* adlanması haqqında çox deyilmişdir (bax: 85). Türkmənlərin Ersari tayfasının adı da *eris* (qədim forması *aris*) etnonimindən və *ər* – “kişi”, “döyüşçü” sözlərindəndir. Aras formasında bu tayfanın adı Albaniyanın Arajkan, Arospijan (yazılışları qədim ermənicədir), müasir Ərəzin (Culfa r-nu) toponimlərində əksini tapmışdır. Ərəzin adlı kənd Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında da vardır. Deməli, Arazat kimi səslənmiş etnonimə Herodot (yaxud onun məlumatçısı) “n” səsini əlavə edərək onu Arizant kimi yazmış, tədqiqatçılar isə bu səsə görə “*zantu*” sözünü müəyyən etmiş və onun farsca “tayfa” mənasında olduğu nəticəsinə gəlmişlər, halbuki, Arizant kimi yazılmış etnonimin daşıyıcıları türkmənşəli etnos idi.

S t r u x a t l a r. Bu tayfanı da İranmənşəli sayırlar (102, 88). Halbuki, bu etnonimin sonundakı “xat” komponenti skiflərdə Avxat, müasir türk xalqlarında sarkat və b. tayfaların adlarında da vardır. Şübhəsiz ki, Herodot, ya da məlumatçısı bu adı təhrif etmişdir. Qədim yunan dilində “ş”, “ç” sözləri olmadığına görə, bu etnonim bizcə Şatarkat formasında səslənmişdir. Midiyada Şetar (er. əv. 714-cü il, 102, 214). Albaniyada erkən orta əsrlərdə Şatar (Gəncə ilə Bərdə arasında, 32), müasir Şatarlı toponimləri bu etnonimlə bağlıdır.

P a r a t a g e n l ə r. Bəzi iranşünaslar bu tayfanın İranmənşəli olduğunu yazırlar (102, 148). Əslində Herodotun Paratagen kimi yazdığı etnonim Bortoğandır. Qədim türk dillərində boro – “boz”, toğan (tuğan) isə tərlan quşunun adıdır. Görünür, “bortoğan” bu tayfanın onqonu olmuşdur. Er. əv. 674-cü ilə aid asur mənbəində Midiyada Partakanu adlı “ölkə”nin adı çəkilir (102, 262). Güman ki, bu toponim Portoqan tayfasının adını əks etdirir. X əsr müəllifi Konstantin Baqryanorodny Cənubi Şərqi Avropada kəngər-peçeneqlər içərisində Borotolmaq

adlı tayfanın adını çəkir (26). Başqırdlarda Boronayman adlı tayfa məlumdur. XIII əsrdə monqollarda Bor-tokan və Aktokan tayfaları vardı (28). Orta əsrlərdə Ön Asiyada bir türk tayfası Boztoğan adlanırdı. Mənbələrdə monqolların Xartaqan (Kara-Toğan) tayfasının adı çəkilir (28). Bütün bunlar parataken etnoniminin “borotoğan” etnonimindən təhrif olunduğunu göstərir.

B u s l a r. E. A. Qrantomskiyə görə, bu tayfanın adı İran dillərində *buza* – “bihuşedici içki” (pivə) sözündəndir (88, 181). Əvvələ, E. A. Qrantomski bilmir ki, “buza” sözü farsca yox, qədim türkcədir. İkincisi, müəllif fikirləşmir ki, buza (pivə, şərab) adından heç vaxt etnonim yaranmaz. Buza düzəldən bu tayfanın adı yoxdumu? Əslində Herodotun “bus” kimi yazdığı etnonim qədim yunan dilində “ç” və “ş” səsləri olmadığına görə *buş* və ya *buç* olmuşdur. Qıpçaqlarda erkən orta əsrlərdə buşman, indiki başqırdlarda və özbəklərdə buçman, keçən əsrdə Sibir türklərində buzman adlı (bax 85) tayfalar məlumdur. Onların adları buz, buç, buş komponentindən və bəzi qədim türk etnonimləri (məsələn, qaraman, nayman, türkən və b.) üçün səciyyəvi “man” şəkilçisindən ibarətdir. Yaqut Həməvi Cənubi Azərbaycan ərazisində Muşil toponiminin qeyd edir (32,31). Ehtimal ki, bu ad türk dilləri üçün səciyyəvi b-m əvəzlən məsinə görə *bus* etnonimindən və *el, il* – “el”, “tayfa” sözlərindən ibarətdir. Müqayisə üçün deyək ki, Cənubi Azərbaycanın Üskiyə mahalında Çıraqıl (çiraq tayfasının adından və *el, il* sözündən), Orta əsrlərdə indi Ermənistan adlanan ərazidə Şirakel (Şirak tayfasının adından və *el* sözündən) yaşayış məntəqələri məlumdur.

Maday tayfa ittifaqının altıncı tayfasının adı olan Budi tayfası da türkmənşəlidir. Erkən orta əsrlərdə Cənubi-şərqi Avropa çöllərində yaşayan qıpçaqların bir tayfası rus mənbələrində Boudi kimi göstərilir. Monqollarda XIII əsrdə bir tayfa Budat adlanırdı ki, (28,78) bu da Arizat etnonimində olduğu kimi Budi və cəm bildirən “at” şəkilçisindən ibarətdir. Skiflərin bir tayfasının adını Herodot Budin kimi qeyd edir. Deməli, Budi tayfasının türkmənşəli olduğunu deməyə əsas vardır.

Eradan əvvəl, 673-cü ildə Midiya dövləti yaranır və sonralar Manna da (deməli, maqların ölkəsi) ona qatılır. Bu dövlət 550-ci ilə qədər yaşamış, onu Əhəmənilər dövləti əvəz etmişdir. Təxminən 125 il müddətində vahid Midiya xalqı yarana bilməzdi. Ona görə Manna əhalisinin guya er. əv. VII əsrdən sonra iranlaşması haqqındakı fikir yanlışdır. Mannalılarİran Əhəmənilər dövlətinin vaxtında da iranlaşmamışdır, bunu ondan görmək olar ki, er. əv. IV əsrdə Kiçik Midiyada, yəni Manna ərazisində müstəqil Atropaten xalqı yaranır. Aydındır ki, iranlaşma assimilyasiyası getsəydi, farslardan fərqli Atropaten xalqı yarana bilməzdi.

Herodot Əhəmənilər dövlətindən bəhs edərkən Manna ərazisinin xeyli hissəsini əhatə etmiş XI əyalətdə kaspı, sak, pavsik, pantimat və dareyt adlı tayfaların yaşadığını yazır (Herodot, III, 92).

Midiya və Mannada saklar haqqında ayrıca danışacağıq.

K a s p i l ər. Azərbaycanın hər iki hissəsində yaşamış qədim etnoslardan biridir. Bu tayfanın adını ilk dəfə Herodot çəkmişdir. Kaspilərin Mədiyada və Albaniyada yaşadıkları yerlərin coğrafi koordinatlarını dəqiq müəyyən etmək çətinidir. Biz qədim mənbələr əsasında kaspilərin Albaniyada iki bölgədə - indiki Dərbənd zonasında və Mil düzündə yaşadıklarını müəyyən etmişik (85). Kaspilərin digər hissəsi Mədiyada – Kürün Arazla birləşdiyi yerdən Xəzərədək olan hissəsindən cənubdakı ərazidə məskun idi. Qədimdə Albaniyaya aid olmayan bu ərazi indi Şimali Azərbaycana məxsusdur. III əsrdən bu ərazi Balasakan adı ilə məlumdur (109). Ptolemeyin (Ptolemey V, 12, 6) bir məlumatı çox maraqlıdır ki, Araz Şərqi hərəkət edən Kaspi dağlarına qədər gedir, sonra şimala dönərək bir qolu Xəzərə tökülür, digər qolu Kürə birləşir. Bu məlumatla "Kaspi dağları" Füzuli rayonunun Araz sahili dağlıq ərazisi və onunla üz bəz yerləşən Cənubi Azərbaycan ərazisinin dağlıq bölgəsi ola bilər. Kaspilərin üçüncü hissəsi Mədiyanın şərqi məskun idi.

Tarixşünaslıqda kaspilər Qafqazmənşəli etnos sayılır. İ. M. Dyakonov onların kassitlərlə qohum olduğunu yazmışdır (102, 103). Bu, düz fikirdir, lakin o, kassitləri (kassitləri və kaspiləri Elamilliyə etnoslar saydıqda səhvə yol verir. Yuxarıda demişik ki, iranşünaslar qədim Ön Asiyada bir dil ailəsinin mövcud olduğunu yazmış və onu şərti olaraq həm də "Kaspi dil ailəsi" adlandırmışlar. Bu fikir Kaspi etnonimindəki "pi" komponentindən irəli gəlir; onu elam dilində cəm bildirən şəkilçi saydıqlarına görə kaspilərin özlərini də elammənşəli hesab etmişlər. Kaspilər təkcə Mədiya və Albaniya ərazisində yox, Herodota görə, Orta Asiyada – Əhəmənilər dövlətinin XV satraplığında da yaşayırdı. Aydındır ki, Orta Asiyada Qafqazdilli, yaxud Elamilliyə xalq yaşamamışdır. Biz hesab edirik ki, "Kaspi" etnonimindəki "pi" sözü kənar dənizlə söz deyil. Bu şəkilçinin türk etnonimiyası üçün səciyyəvi olduğunu lülubələrdən danışdıqda yuxarıda vermişik. Ehtimal ki, kaspilərin etnonimi "kasbi" kimi səslənmişdir. Ədəbiyyatda Cənubi Azərbaycanda Qəzvin şəhərinin adının Kaspi etnonimi ilə bağlı olması fikri deyilmişdir. Bu çox doğru fikirdir, çünki kaspilərin tarixən yaşadıkları regionlardan birinə - Əhəmənilərin XI satraplığına tuş gəlir, həm də ki, Qəzvin əhalisi türk-azərbaycanlılardan ibarət şəhərdir. Qəzvin (güman ki, Kasbiyənin adının təhrifi) toponimindəki "vi" komponenti əlbəttə, "Kasbi" etnoniminin "bi" komponentinin şəkilidir. Kutiyə və lülubələr nəzərə alınmazsa, kaspilər Azərbaycan ərazisində kassitlərdən, mənənlərdən, madyalardan və albanlardan sonra dördüncü böyük qədim türkmənşəli etnosdur. Kaspilərin türk olduqlarını sübut edən tutarlı fakt – onların er. əv. VI əsrdə (dəqiqi er. əv. 525-ci ilə) aid şəxsləridir (136).

A t a r l i. Türkcə *otar* – "örüş", "otlaq" (166, I, 488) sözü və *-li* şəkilisindən ibarətdir. Atar, Otar, Etar şəxsləri XVIII əsrdə karakalpaqlarda (61) geniş yayılmışdı. Gürcülərdə Otar, ermənilərdə Adoryan adlarında qalmışdır. Atarlı "otlaqları olan" mənasını verir. Kaspilər həm də maldar idilər. Onların var-dövlətini sürülər, ilxılar və otlaqlar təşkil edirdi. Kaspilər haqqında yazan antik

müəlliflərin biri kəspi torpağında öküz sürülərinin və at ilxılarının olduğunu qeyd edir (Elian, XVII, 17). Deməli, otlaq və örüşlər – otarlar kaspilərdə mühüm varidat olmalı idi. “Otar” sözünün kaspilərdə şəxs adlarında əks olunması da bununla əlaqədardır. Atarlı (Otarlı) adı ata-ananın oğlan uşağının böyüdükdən sonra varlı olması arzusunu ifadə edir.

D a r ğ a. Türkçə-moңqolca *tarqa* – “knyaz”, “el başçısı” (160, III, I, 854) sözüdür. Skiflərdə Targitay, XIII əsrdə moңqollarda Tarka, Tarağay və b. şəxs adları ilə (28, 19, 66, 50) müqayisə olunur.

B a r b a r i. Qədim türkçə *bar* – “var”, “varıdır” (166, II, 61-62) və *bari* – “var-dövləti”, “əmlakı”, “mülkiyyəti” sözlərindədir. Uşağa ad verdikdə ata-anasının arzusunu ifadə edir. Ad “var-dövləti (əmlakı) vardır” mənasındadır. Quruluşca erkən orta əsrlərdə uyuğurlarda Barçin (168,111) şəxs adı ilə müqayisə olunur.

İ p p u l i y a. Türkçə *ip* – “bacarıqlı”, “məhir”, “istedadlı”, “qabiliyyətli” (166, I, 287) və *bul, bol*, (mixi yazıda “o” və “u” səsləri eyni işarə ilə yazılırdı) – “mərd”, “qoçaq”, “igid” (160, IV, 2, 1669) sözlərindədir. Erkən orta əsrlərdə bolqar xanı İsbul (72, 235), Hun şahzadəsi Bel (yazılışı yunancadır – 58, 61), Hun xaqanı Bleda (yazılışı yunancadır, *bol, bul* və *ata* sözlərindən), Xəzər xaqanı Blucan (58, 25), Xəzər xaqanı Bulan (58, 204), qıpçaqlarda Boluş (58, 424), türk xaqanlarından Pulixan (türk xaqanlığında VI əsrdə Toboxanın qardaşı) (36, 70), VII əsrdə xəzərlərdə Bulışad (58, 280), IX əsrdə uyuğurlarda Bulixan (168, 150), XIII əsrdə moңqollarda Buluqan (28, 94), XVIII əsrdə karakalpaqlarda Pulicik (61, 321), “Koroğlu” dastanında Bolubəy və b. şəxs adları ilə müqayisə olunur. Ad “bacarıqlı (istedadlı, məhir, qabiliyyətli) igid” mənasındadır. Adın əvvəlindəki “*ip*” komponenti VI əsrdə Altayda türk xaqanı İbi Tulunun adındakı “*ib*” komponenti ilə eynidir.

İ n b u l i y a. Türkçə *enq* – “(sırada, döyüşdə) qabaqda duran”, “ön cərgədə dayanan”, “birinci” (166, I, 366) və *bol* – “igid”, “qoçaq”, “mərd” sözlərindədir. Ad “Qabaqda gedən qoçaq (igid)” mənasındadır.

B a q a z u ş t a. Qədim türkçə *bökə* – “igid”, *çus* – “qiyəmətli”, “dəyərlı” (160, III, 2, 2181) və *tay* – “onun kimi” sözlərindədir.

V a b i l. Naməlum mənəli *Va* və *bol* – “mərd”, “qoçaq”, “igid” sözlərindədir. Adın birinci hissəsi güman ki, “Ba” olması idi, çünki qədim türk dilləri üçün “v” səsi səciyyəvi deyil. Bu komponent Hun xaqanı Vasik (əslində Basik, “Ba” və bənəziş, oxşarlıq bildirən *siq, çiq, siq* şəkilçisindən) və Babək adlarında da vardır. XVIII əsrdə qaraqalpaqlarda Baybol şəxs adı ilə (61, 172) müqayisə olunur.

Veyabul. Yad dildə yazılışına görə təhrif olunmuş bu adın əslini müəyyən etmək çətindir. Lakin adın sonunda qədim türkçə *bol, bul* – “mərd”, “qoçaq”, “igid” sözünün durduğu aydın görünür.

A z a r i. Ehtimal ki, bu adın sonundakı “i” səsi əlavə olunmadır. XIV əsr müəllifi

Rəşid əd-Din yazır ki, türklərdə *azar* “uca” deməkdir (28, I kitab 1). Biz hesab edirik ki, kaspilərdə bu ad həmin sözdəndir. XIII əsrdə A zar adlı türk əmirinin (28, 185) adı ilə müqayisə olunur. A n a n i. Azarının oğlu. Qədim türkcə *ənə* – “ana” və *ini* – “kiçik qardaş” sözlərindəndir. Güman ki, ananın kiçik qardaşı (kiçik dayı) mənasındadır. Qədim türklərdə quruluşca Anaxun (ana və *qun* – “knyaz” sözlərindən) şəxs adı ilə müqayisə olunur. V a y a - V a b i l. Qədim türkcə *bay* – “varlı” sözü və Vabil (bax Vabil) komponentindən ibarətdir.

X e y x e. Atarlinin oğlu. Ehtimal ki, əslində Keyeke şəxs adının təhrif formasıdır. Naməlum mənalı “key” və qədim türkcə *eke* – “ağa” sözlərindəndir. Məqallarda XIII əsrdə Çingiz xanın nəslindən Keyxa-tu şəxs adı ilə müqayisə olunur.

B a z u. Türkcə *bazuq* – “yoğun”, “dolu bədənli” sözüdür. Albaniyalarda çar Bazuk (“Alban tarixi”, I kitab 15-ci fəsil), hunlarda Am-Bazuk (58, 64) şəxsləri ilə müqayisə olunur.

Ş a t i b a r z a n. Şümercə *şat* “məxsus olan”, *bar* “parlı”, “ziya”, “par-par” və *sanq* “başçı”, “ilk”, “ən birinci”, “kahin” sözlərindən ibarətdir. Ad “parıldayan başçıya (yəni, Allaha, yaxud kahinə) məxsus olan” mənasındadır.

Antik müəllif Ovidiy Qara dənizin şimal çöllərində Eqis adlı bir kaspinin adını çəkir. Adın sonundakı “s” şəkilçisi latın dilində adlıq hal şəkilçisi olduğuna görə, ehtimal ki, bu ad qədim türkcə *eqe*, *eke*, *əkə*, *aka* – “ağa” sözüdür.

Deyilənlər kaspilərin türkdilli etnos olmasına şübhə yeri qoymur.

Herodotun Əhəmənilərin XI satraplığında qeyd etdiyi Pavsik tayfasının adı yəqin ki, təhrifə məruz qalmış etnonimdir. Qeyd edilməlidir ki, antik müəllif Pomponi Mela (Pomponi Mela, III, 5, 39) Xəzərin cənub qərbində (bu ərazi həmin satraplığa daxil idi) mardların qonşuluğunda yaşayan bir tayfanın adını Pestik, Pliniy isə Peçik kimi yazır ki, bu da Herodotun qeyd etdiyi Pavsik adı ilə eynidir. Yerli tələffüz formasını müəyyən etmək olmadığı üçün bu tayfanın etnik mənsubiyyəti haqqında fikir yürütmək çətindir. Bəlkə də qədim peçeneklərin mənbələrində çəkilmiş paçkank, paçanik, peçenk, becne və s. adlarından birinin təhrifidir. Orta Asiyada qədimdə Pasiak etnonimi məlumdur.

Herodotun qeyd etdiyi Dareyt etnonimi də şübhəsiz təhrif olunmuş halda bizə çatmışdır. Bəlkə də asur mənbələrində taurlay, yaxud tavray kimi qeyd olunmuş tayfanın adı ilə müqayisə oluna bilər.

Pantimat tayfasını tədqiqatçılar İrandilli hesab edirlər (102). Onların fikrincə, etnonimin birinci komponenti İran mənşəli *panti* “beş” sözüdür. Əslində bu etnonim *aban* və *mat* komponentlərinə ayrılır. Etnonimin “mat” komponenti Qara dənizin şimal sahillərində və Şimali Qafqazda qədim tayfaların adları üçün xarakterikdir: sarmat, savromat, yaksamat və s. Bu söz qədim türk tayfalarının adlarında da var. Konstantin Baqryanorodniy (X əsr) peçeneklərin içərisində Boro-Tolmat tayfasının adını çəkir (26). XIX əsrdə Sibirdə teleutlarda

Ak-tumat və Kara-Tumat (teleutlarda), telengitlərdə (telenqutlarda) Almat, altaylarda Sari-Almat, başqırdlarda Yormat və s. tayfalar məlumdur (124, 50). Pantimat etnoniminin “pant” hissəsi qədim türkmənşəli Abant tayfasının adını əks etdirir. Bu tayfa er. əvvəl Şimali Qafqazda qarqarların içərisində məlumdur. Eranın ilk əsrlərində qarqarlar Albaniyanın qədim tayfalarından biri idi. Albaniyanın həm şimal-qərbində, həm də Arsakda erkən orta əsrlərdə iki mahal Abant adlanırdı. “Alban tarixi”ndə şimal - qərbdəki Abant mahalı er.əv. I əsrdə antik mənbələrdə Abant çayının adı kimi çəkilir və deyilir ki, həmin çay sahilində Alban ordusu ilə Qney Pompeyin ordusu arasında döyüş baş vermişdir. Bəzi tədqiqatçılar Abant çayını indiki Elcigınçay (Qax rayonu) ilə lokalizə edirlər. Deməli, hələ eradan əvvəl Albaniyada abant adlı tayfa yaşayırdı. Pantimat etnonimindən görünür ki, bu tayfa Mannada da məskun idi və onu Herodot Pantimat kimi qeyd etmişdir. Həmin tayfanın türkmənşəli olmasına şübhə yoxdur.

Herodot Əhəmənilərin XVI əyalətində saqarti, saranq, tamane, uti və miki tayfalarının adlarını çəkir (Herodot, III, 93). Bu əyalət indiki Cənubi Azərbaycanın şimal-şərq hissəsini- Xəzərin cənub – qərbinə və Şimali Azərbaycanın cənub – şərqini əhatə edirdi.

Mik tayfasının etnik mənsubiyyəti aydın deyil. Muk formasında bu tayfanın adını ilk dəfə Hekatey (er. əv. VI əsr) çəkmişdir. Onun məlumatında “muklər – Araza qədar” (Hekatey, fraqmentlər, 170) ifadəsi vardır. Miklərin yerləşdikləri ərazinin koordinatlarını müəyyən etmək üçün iki fakt var: birincisi, onların saqartilərlə qonşuluqda yerləşməsi. Saqarti (asur mənbələrində Zikertu) Atropatenanın şimal ərazisi ilə lokalizə edilir (137). Bu əyalət indiki Ərdəbil – Manna bölgəsi ilə lokalizə edilir. Şübhəsiz, bu bölgədə İrandənşəli əhali (indiki talışların və giləklərin ulu əcdadları, sonrakı parsilər və b.) yaşayırdı. Lakin Saqarti adı altında təkcə İrandilli əhalini saymaq olmaz. Saqarti toponiminin özü də İrandənşəli deyil, çünki bu toponimdə qədim türkcə art – “dağlıq ərazi” sözü vardır. Saqarti əyalətində türk utilər də yaşayırdı və əyalətin mərkəzi Parta şəhəri də türkcə idi. Məhz utilərin cənubdan şimala gəlməsi ilə Albaniyada indiki Bərdə bölgəsində Uti mahalı yaranmışdı. İkincisi, miklərin utilərlə yanaşı yaşaməsi. Aşağıda deyəcəyik ki, utilər Xəzər dənizinin cənub – qərb sahilində məskun idilər. Buradan aydın olur ki, muq (muq) etnonimi ilə mik etnonimi müxtəlif tayfa adlarıdır. Lakin E.A.Qrantovski və İ.H.Əliyev Muğan toponimini muqlarla yox, mik (muk) etnonimi ilə əlaqələndirmişlər. Onlar bunu əsas tuturlar ki, Təbəri (IX əsr) və Yaqut Həməvi (XIII əsr) bu toponimi Mukan kimi yazmışlar. Lakin Yaqut Həməvi qeyd edir ki, yerli əhali bu adı “Muğan” kimi tələffüz edir (32, 31). Mik etnonimi Talış- Lənkəran bölgəsində Miki və Mikolan toponimlərində qaldığına görə Muğan məhz muqlarla bağlıdır. Bizcə, miklər talışların əcdadlarındandır.

Bu əyalətdə Herodotun qeyd etdiyi digər etnos tamanedir (Herodot, III, 92). Bu etnosun etnik mənsubiyyəti haqqında dəqiq fikir deyilməmişdir. Sözlərdə *a-u* əvəzlənməsinə görə bu tayfanı Sibirdə yaşayan türk xalqlarında Tuman

tayfasının adı ilə eyni olduğunu söyləmək olar. Türk dillərində *m-b* əvəzlənməsi əsasında bu etnonimi həm də başqırdlarda, qazaxlarda və qırğızlarda Taban tayfasının adı ilə (124) müqayisə etmək olar.

Herodotun qeyd etdiyi Saranq tayfası diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, bu tayfanın adındakı “q”səsi “nq” qovuşuq səsinə aiddir. Saran komponenti Şarvan, Şarvan etnoniminin Herodot, yaxud məlumatçısı tərəfindən təhrif olunmuş formasıdır. Herodot yazır ki, saranqlar iki yerdə yaşayırlar: Orta Asiyada və Midiyada.

Orta Asiyada bu tayfa Türkmənistan ərazisində Şarvan və Sır –Dərya kənarında Sauran toponimlərində iz qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, türkmənlərdə indi də Şarvan adlı tayfa vardır. Sır –Dəryanın aşağı axınında Sauran toponimi erkən orta əsrlərdən məlumdur. Bu adı Mahmud Qaşqari də çəkir. Orta Asiyada qədim Şirvanqala (və Şəmaxa qala) adlı qalalar haqqında S.P.Tolstov yazmışdır (170, 23).

Midiyada yaşayan saranqların dəqiq lokalizəsi çətindir. Herodot qeyd edir ki, saranqlar qirkanlara (gurganlara) yaxındır. (Herodot, III, 92). Bununla əlaqədar olaraq İranda, Xəzərin cənub – şərqində indiki Şirvan mahalının və onun mərkəzi Şirvan şəhərinin adı diqqəti cəlb edir. Onun adını Məsudi (X əsr) Sirvan, Əbdürrəşid Bakuvî (XIV əsr) Şirvan kimi qeyd edirlər. Keçən əsrin 70 – ci illərində B. Dorn Gurganda Bibi – Şirvan adlı qədim şəhər xarabalığını aşkar etmişdir (B. Dorn. Каспий. Спб., 1875, с. 81). Həmin xarabalıq guman ki, IX əsr müəllifi İbn Xordadbehin Gurganda qeyd etdiyi Şiriz (katiblərin səhvi üzündən “Şirvan” adının təhrifi sayılmalıdır) şəhərinin qalıqlarıdır. Hazırda Gurganda Şirvan adlı şəhər vardır. Bir çox əsərimizdə biz Şirvan tayfasının türkmənşəli olduğunu demiş və Gurgandakı Şirvanı qeyd etmişdik (bax: 85). 1992- ci ilin avqustunda bu sətirlərin müəllifi Gurganın Şirvan şəhərində olmuşdu. Şəhərin əhalisi təmiz türkdür və hətta topladığımız etnoqrafik material göstərdi ki, Azərbaycandakı Şirvan bölgəsinin toy adətləri həmin Şirvanın toy adətləri ilə üst – üstə düşür. Onlar özlərini türk sayırlar və dilləri Azərbaycan dilinin, demək olar ki, eynidir.

Herodot saranqlardan danışanda bir maraqlı fikir əlavə edir: “Onların ox və mızraqları midiyalılarındır” (Herodot, VII, 67). Yuxarıda biz silahlara görə midiyalıların farslardan fərqlənməsi haqqında Herodotun məlumatını da vermişdik. Deməli, hər halda saranqlar etnik mənsubiyyətcə midiyalılara yaxın idilər.

Lakin şaranlar- şarvanlar Midiya vaxtında səpələnmişlər. Mənbəyini İranın Zağros dağlarından alan Diyəngə (bu çayın adı naməlum “di” və türk dillərində *ılqa, inqa* – “çay” sözlərindən ibarətdir. Məsələn, tatarlar Ob çayına Ob – ılqa yaxud Ob- yınqa deyirlər) çayının bir qolu Abi – Şirvan “Şirvan - çay”, yaxud “Şirvan - Su” mənasını verdiyinə görə, Şirvan etnonimini əks etdirir (maraqlıdır ki, həmin çayın digər qolu Yolvən – Zoxab, həm də Yelvan adlanır ki, bu ad Elvan, Alvan, Alban etnonimi ilə zahiri oxşarlıq təşkil edir). Cənubi

Azərbaycanda, Savalanda “Şirvan dərəsi” və Şirvan kəndi, Təbriz şəhəristanının Ocan mahalında Şirvandeş kəndi var. Bizcə, Cənubi Azərbaycanın Heris mahalındakı Şiran dağının (Hund. 2596 m) adı bu etnonimin qədim formasını saxlamışdır.

Bununla əlaqədar olaraq Şimali Azərbaycandakı Şirvan toponimi diqqətli cəlb edir. Şübhə yoxdur ki, bu toponim Şarvan etnonimindəndir. Nəzərdə tutulmalıdır ki, Şirvan formasında olan toponim əslində Şarvandır. Xaqani Şirvani də məhz “Şərvan” kimi yazır.

Şirvan tayfasının müəyyən hissəsi havaxtsa Şimali Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış və Alban dövlətinin süqutundan sonra Kürdən şimalda əyalətin adına çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, II əsr müəllifi Ptolomey Suran və Sakan tayfalarının adını çəkir (Ptolomey, VI, 8,16). Tədqiqatçılara görə, bu toponimlər Şəki və Şirvan adlarının qədim yunanca yazılışı və bir qədər də təhrif edilmiş formalarıdır. Ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərində Şarvan şəhəri qeyd olunur (I) (bəzi hallarda həmin mənbələrdə Şarvan və Şabran adları qarışdırılmışdır). Şirvan toponimini İ. Markvart qədim farsca “*hşaya*” (şah) və van (ölkə) sözlərindən yarandığını yazmışdır (197, 79). V.F.Minorski isə Şirvan adını Xəzərdən cənubda yaşamış Şar adlı tayfanın adı ilə əlaqələndirmiş (141, 34-35) və onu İrandilli saymışdır. Bu fikrə Şirvanşahlar dövləti haqqında əsər yazmış S.B.Aşurbəyli də tərəfdar çıxmışdır (63,13). Lakin bu fikirlərin heç biri düz deyil. Şarvan türk mənşəli etnonimdir və bir sıra qədim türk mənşəli tayfa adlarında (sarıqur, sarmat, saray, sart, sarık, saral, sarar və b.) əksini tapmış “sar” komponentindən düzəlmişdir. Ehtimal ki, bu etnonim “saruan” kimi səslənmiş, lakin “s” səsi “ş” səsi ilə, həmin “u” səsi “v” səsi ilə əvəzlənmiş və “Şarvan” formasına düşmüşdür. Herodotun həmin etnonimi “Saranq” (Saruandan təhrif) kimi yazması da bunu göstərir.

Beləliklə, Şirvan tayfasının üç arealı vardır: Şimali Azərbaycanda, Orta Asiyada və İranda (Şirvan şəhər, Şirvan kəndi və Abi – Şirvan çayı). Güman ki, Şarvan sak – massaget mənşəli tayfadır və onlar skiflərin və sakların er.əv. VII əsrdəki köçləri ilə bağlı olaraq səpələnmişlər. Qeyd edilməlidir ki, Şirvan adlı tayfa türkmənlərdə, Şuran adlı tayfa isə başqırdlarda vardır (124,53).

Herodotun qeyd etdiyi utilər barədə yuxarıda kütillərdən danışdıqda məlumat vermişik.

Deyilənlər göstərir ki, türk xalqlarının tarixində Midiyanın yeri obyektiv müəyyən edilməli və onun tarixi başqa səpkidə yenidən araşdırılmalıdır.

IV FƏSİL

KİMMERLƏR, SKİFLƏR VƏ SAKLAR

Yuxarıda deyilənlərdən aydın oldu ki, artıq er.əv. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində türk mənşəli etnoslar – mənalar, mədaylar və kaslar yaşayırdılar. Bu etnosları binadan yerli xalqlar saymağa haqqımız var, ona görə ki, onlar er. əv. III minillikdən məlum olan kutilərin, lulubilərin, subilərin və kasların birbaşa varisləri kimi tarix səhnəsinə çıxmışlar. Yuxarıda demişik ki, bütün tədqiqatçılar Cənubi Azərbaycan ərazisində erə əv. III minillikdən I minilliyin əvvəllərinə qədər etnik arasıkəsilməzliyin olduğunu və etnik vərəsəliyin davam etdiyini yazmışlar (102, 139).

Er.əv. VIII əsrdə yeni etnosların şimaldan Cənubi Qafqaza, Ön Asiyaya və Kiçik Asiyaya köçləri başlanır. Bu etnoslar tarixşünaslıqda kimmer, skif və sak (saka, şaka) adları ilə məlumdur. Azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etdiklərinə görə bu xalqlar haqqında qısaca da olsa danışmaq lazımdır.

K i m m e r l ə r. Herodotun yazdığına görə, er.əv. VIII əsrdə şərqdən Qara dənizin şimal çöllərinə - kimmerlərin ölkəsinə skiflər gəlmişlər. Kimmerlər onlarla toqquşmaqdan çəkinmiş, yığışb Cənubi Qafqaza, buradan da Kiçik Asiyaya getmişlər. Bu məlumatda “skif” dedikdə konkret olaraq hansı etnosun nəzərdə tutulduğunu aydın deyil, çünki antik müəlliflərin əsərlərində “skif” konkret bir etnosun adı deyildi. Herodotun “kimmer” adlandırdığı etnosun əsl adı Kəmər və ya Qəmər idi. İlk dəfə qədim yunan şairi Homer bu etnonimi “kimmer” kimi işlətmış, sonrakı antik müəlliflər də bu ənənəyə sadıq qalmışlar. Deməli, qədim yunan tarixçiləri Kəmər, yaxud Qəmər etnonimini “kimmer” kimi tələffüz etmiş və yazmışlar.

Tədqiqatçılara görə, kimmerlər Qara dənizin qərb sahili tərəfdən, ya da Dəryal keçidindən Cənubi Qafqaza Kür – Araz vadisinin qərb hissəsində Azərbaycan – Gürcüstan sərhəd zonalarını gəlmiş, lakin burada çox dayanmayaraq indiki Ermənistan ərazisinə keçmişlər. Qədim gürcülər kimmerləri “pəhləvanlar” adlandırırdılar (102, 123). O vaxt indiki Ermənistan ərazisində erməni yox idi, orada başqa dillərdə, əsasən türkcə danışan əhali yaşayırdı (bax: 3). Lakin bu ərazi Kiçik Asiyada Urartu dövlətinin (er. əv. IX – VII əsrlər) nəzarəti altında idi. Er.əv. 715-ci ildə kimmerlər Urartular dövlətinin ordusu ilə toqquşdular. Urartular qanlı döyüşdə məğlub oldular (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında yazılır ki, kimmerlər Cənubi Qafqaza VII əsrin 70-ci illərində gəlmişlər, halbuki ondan 45 il əvvəl kimmerlərlə urartularının vuruşması olmuşdur).

Kimmerlər indiki Ermənistan ərazisində də çox qalmadılar, çünki onları

Qara dənizin şimal sahillərindən qovanlar ardlarınca Cənubi Qafqaza gəlmişdilər. Aşağıda görəyik ki, onlar saklar idilər. Ona görə də kimmerlər Kiçik Asiyaya hərəkət etdilər və oradakı Fiqriya dövlətini yıxdılar. Bu dövlətin tabeliyində olan və Hayasa adlı əyalətdə yaşadıklarına görə hay adlanan ermənilər qaçmağa üz qoydular: bir hissəsi indiki Ermənistan ərazisinə, digər hissəsi Araz boyuna səpələndi (bu barədə bax:3). Kimmerlərin bir hissəsi Kiçik Asiyadan Manna ərazisinə keçdi. Sonrakı əsrlərdə kimmerlər mənallara və midiyalılara qaynayıb qarışdılar. Onların adı yalnız Kəmə, Kəmərlə və Qəmərlə kəndlərinin adlarında qaldı.

Burada söhbətimizi dayandırıb bir suala cavab verməliyik: etnik mənsubiyyətcə kimmerlər kimlərdir?

Tarixşünaslıqda kimmerlər İrandilli etnos sayılır. Azərbaycan tarixşünaslıqda da bu fikir qəbul olunmuşdur. İ.M.Dyakonovun fikrincə, “kimmer” adı bu etnosa kənardan verilməş addır və İran dillərində “həmişə hərəkətdə olan” mənasındadır (105, 97). Belə çıxır ki, bu etnosun əsl adı məlum deyil. Əlbəttə, bu yanlış fikirdir. Başa düşmək olmur, “kənardan verilmə” kimmer adı toponimlərdə bəs necə əks oluna bilər? Araşdırmalarımız kimmerlərin türkmənşəli olduğunu göstərmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu etnosun əsl adı Kəmə, yaxud Qəmə idir. Biz aşağıdakı dəlillərə əsaslanırıq:

1. “Kəmə” etnonimi türkcə *kam* (*qam*) “şaman” və bir sıra qədim türk tayfa adları (avar, bolqar, qacar, sabar, xəzər və b.) üçün səciyyəvi ər – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözündən ibarətdir. Bu fikir ilk dəfə F.Cəlilov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, Kəmə (Qəmə) etnoniminin birinci komponenti olan “kam”, “qam” sözü başqa türk tayfa adlarının da kökünü təşkil edir: Kamak (Azərbaycanda Qaymaqlı kəndlərinin adlarında qalmışdır), kaman yaxud kuman (rus mənbələrində poloves adlanırdılar), kamət (kumat) və s. Deməli, Kəmə etnoniminin “kam”, “kəm” komponenti təsadüfi deyil.

2. Q.A.Melikşvili yazır ki, kimmerlər Albaniyanın qərbində də yaşamışlar (134). Araşdırmalarımız göstərir ki, Cənubi Qafqaza gəlmiş kəmərlərin bir hissəsi Azərbaycanın qərb bölgəsində, Gürcüstanda və Ermənistanda həmişəlik məskunlaşmışdır. Qazax – Borçalı bölgəsində Böyük və Kiçik Kəmərlə, Kəmərqaya, Qəmərlə kəndlərinin adları da bu tayfa ilə bağlıdır. Keçən əsrdə Qafqazda Kəmərlə adlı yeddi kənd vardı. Kimmerlə- kəmərlə indi Ermənistan adlanan ərazinin toponimiyasında da iz qoymuşlar. Yerəvan yaxınlığında orta əsrlərdə Qumri, Qəmri (“Qəmə” etnoniminin ermənicə tələffüz forması) adlı azərbaycanlı kəndi vardı. Erməni mənbələrində bu toponim Kumayr kimidir. Erməni tarixçisi Y.A.Manandyan yazır ki, “Kumar” toponimi (“y” səsi ermənicə əlavə olunmadır, Kumar isə Kamarın fonetik formasıdır) kimmer etnonimini əks etdirir (132, 21). Türkiyədə də Kəmərlə adlı kənd vardır. İranda Qaşqay tayfasının bir qolu Qəmə adlanır. Deməli, antik müəlliflərin “kimmer” kimi işlətdikləri Kəmə və Qəmə etnonimi kənardan verilmə ad yox, özünüadlandırma idi. Bu etnonimin Kəmə,

Qəmər olduğunu Asur mənbələrində onun Qamer kimi yazılması da göstərir (101, № 2).

Kimmerlərin çar adları da fikrimizi təsdiq edir.

T e u ş p a. İran dillərində *tava – aspa* – “güclü, tablı at” kimi mənalandırılmışdır (102, 240). Türkçə *tuş* – “qızıl bəzək” və *bay* – “varlı” sözlərindəndir. Deməli, Tuşbay kimi səslənmiş bu ad “qızıl bəzəyi olan” mənasındadır. Ata – ananın uşaq böyüyəndən sonra qızıl bəzək sahibi olması arzusunu ifadə edir.

T u q d a m e. Osetin dili əsasında “qüvvəsi ilə bəzəyən” kimi izah edilmişdir. Türkçə *tur* – “döyüş bayrağı” və *tomay* – “bəzək”, yaxud *tumay* – “sipər” (100, 585) sözlərindəndir. “Döyüş bayrağının bəzəyi” mənasındadır. Adın birinci komponenti olan “tuq” sözü qədim türklərdə hakimlərin adları üçün səciyyəvidir. Türkeşlərin 738- 739-cü illərdəki xaqanı Tuk – Varsen (yəni “tuqsan”, “tuq vasan”, “tuqun özüsən”) adlanırdı. XII əsrdə Azərbaycanın Beyləqan şəhərində bir şəxs adının Tuk – Teqin adlanması məlumdur. XIII əsrdə monqolların içərisində Tukluk, Tuk- Teymur və b. Adlarla müqayisə olunur.

S a n d a k u r r u (102, 239). Asur dilində “r” səsi qoşalaşdırılmış və adın sonuna adlıq hal şəkilçisi “u” səsi əlavə olunmuşdur Əslində Sandakurdur. Türkçə *san* – “ad san”, “şan- şöhrət” sözü, *-da* (-la) şəkilçisi və *kur* – “möhkəm”, “səbatlı (igid)” sözüdür. XIII əsrdə monqolların içərisində Handakur, Çingiz xanın nəvəsi Sankur, Cucı xanın oğlu Şinqkur (28) şəxs adları ilə müqayisə olunur. Bu adı bəzi tədqiqatçılar ” Sandakşatra” kimi də oxuyurlar. İ.M.Dyakonov Sandakurru formasını izah edə bilməmiş, Sandakşatra formasını isə İran dillərində “Allah Sandonun hakimiyyəti” mənasını verdiyini yazmışdır (102, 240- 241). Bu inandırıcı deyil, heç olmasa ona görə ki, İran xalqlarında Sando adlı Allah adı məlum deyil. Əgər bu adın Sandakşatra olduğunu güman etsək, onu yenə də qədim türk dilləri əsasında izah etmək mümkündür. *Sanda* – “adlı- sanlı”, *şat* – “vəlihd”, “şahzadə” və *ər* – “kişi”, ”igid”, ”döyüşçü” sözlərindən ibarətdir.

Kimmerlərin türkdilli olmasına şübhə yeri qalmır. Bu belədirsə, onların həm şimalda, həm cənubda azərbaycanlıların etnogenezində müəyyən rol oynadığını deməyə əsas vardır. Cənubi Azərbaycan ərazisində bu etnonim kamar, komar, kəməv və qomar formalarında iki Komar, Kəməv, Kəmərdaran, İranın başqa əyalətlərində iki Kamara, Kamarabad, Qemar, Qamarabad, Kamare Kəməv- binə, Kamare – pain, Kamare – siyah, Kamaran və b. yaşayış məntəqələrinin adlarında qalmışdır (200). Göstərilən kəndlərdə əhali türk – azərbaycanlılardır.

M.İ.Artmanovun fikrincə, kimmerlər sonra Ön Asiyada geriye - Qara dənizin şimal çöllərinə qayıtmışlar (59, 32 - 33). Lakin Cənubi Qafqazda və İranda “kəməv” etnonimini əks etdirən toponimlərin mövcudluğu bu fikri təsdiq etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ön Asiyanın və Cənubi Qafqazın qədim xalqları haqqında er.əv. VII əsrdə tərtib olunmuş və “Bibliya”da əksini tapmış şəcərə cədvəlində kəmərlərin adı Qəmər kimi çəkilir. Bu göstərir ki, kimmerlər – kəmərlər er.əv. VII

əsrə Ön Asiyada nüfuzlu etnos sayılırdı. Alban tarixçisi Musa Kalankatlımın qədim xalqlara aid şəcərə cədvəlində də Maday və Aşgenaz (Sak) etnosları Qəmər etnosu ilə əlaqəli verilmişdir: Yafətin oğlu Qəmər, onun oğlu Maday, onun oğlu Aşkenaz, onun oğlu Sarmat (“Alban tarixi”, I kitab, II fəsil).

Kimmerlərin müəyyən hissəsi Krımın dağlıq ərazisində (bəzi tədqiqatçılara görə əsasən Kerç yarımadasında) qalmışdılar. Herodotdan başlayaraq antik mənbələrdə onlar tavrılar, onların ərazisi Tavrida adlanmışdır. Həmin mənbələrdə tavrılar yaylaq maldarlığı ilə məşğul olan əhali kimi səciyyələndirilir. Onlarda Foanta adlı çarın adı məlumdur ki, bu da qədim türkcə Tuvantay adının qədim yunanca təhrif formasıdır.

Skiflər-işkuzlar. Tarixşünaslıqda duyulmuş problemlərdən biri də skif problemdir. Əvvələn ona görə ki, Qara dənizin şimal çöllərində və Orta Asiyada er. əv. I min illikdə yaşamış əhali ümumi mənada qədim yunanca “skif” və latınca “skut” adlandırılır, başqa sözlə, bu adlar altında konkret etnos nəzərdə tutulmur. Lakin iranşünaslar Çin sərhədlərindən Karpat dağlarına qədər er. əv. I min illikdə yaşamış etnosları İrandilli konkret etnos sayırlar (88, 3). Skif məsələsində dolaşlıq da bununla əlaqədardır. İkincisi, tədqiqatçılar necə olursa – olsun, skiflərdə İrandilli, qismən slavyan və Qafqazdilli xalqların əcdadlarını tapmağa çalışırlar, halbuki skiflər türkmənşəli tayfa (istər ümumi mənada, istər konkret mənada) idilər. Skif problemini oxucuya aydınlaşdırmaq üçün onu hissələrə ayıraraq izah etmək lazımdır.

1. “Skif” sözü necə yaranıb? Bir asur mənbəyində er. əv. 673-cü ildə Midiyada başqa İşpakay olmaqla İşkuzay (yaxud Aşquzay) adlı etnos qeyd olunur. İ.M. Dyakonov yazır ki, İşkuzay Ön Asiyaya gəlmiş bir tayfa birləşməsinin konkret adı, yəni özünüadlandırması idi (102, 142). Bu etnosun Mannaya və Midiyaya gəldiyi vaxt məlum deyil. Lakin İşkuzay tayfasının gəlmə olması onunla izah olunur ki, qabaqkı illərdə mənbələrdə adı çəkilmişdir. İlk dolaşlıq da bununla yaranır: Herodot skiflərin çar Kiaksar (625 - 584) dövründə Midiyaya iki köçünü qeyd edir (Herodot, I, 73, və I, 103), amma işkuzaylar ondan əvvəl – hələ 674 – cü ildə qeyd olunur. Deməli, İşkuzay etnosu Herodotun məlumatında Kiaksar dövründə şimaldan gəlmiş skiflər ola bilməz, bu hadisə hər halda Kiaksardan əvvəl baş verib.

Manna və Midiyada yaşayan işkuzay etnosunun adı qədim yunanlara və latınlara keçmiş, onlar, o cümlədən Herodot bu etnonimi skif (qədim yunanlarda, əslində skit) və skut (qədim latınlarda) kimi tələffüz etmiş, belə də yazmış və yaxından tanıdıqları Qara dənizin şimal çöllərindəki tayfaları da bu adla adlandırmışlar. Nəyə görə? Ona görə ki, Mannada və Midiyadakı işkuzayların və Qara dənizin şimal çöllərindəki tayfaların həyat tərzləri oxşar və ya eyni idi: köçəri maldarlıq, at südü içmək, çadırlarda yaşamaq (I əsr müəllifi Kvint Horatsiy Flak yazır ki, skiflər adət üzrə evlərini özləri ilə daşıyırlar; Odalar, III - 24), adət - ənənələr və s. Beləliklə, Manna və Midiyadakı konkret işkuzay etnonimi antik

mənbələrdə *ümumi* skif (skut) etnoniminə çevrilmişdir. Herodotun Midiya çarı Kiaksarın hakimiyyəti illərində şimaldan Midiyaya köçüb gələnlərin “skif” adlandırılması bununla əlaqədardır.

2. İşkuzar etnonimi olmuşdurmu? Tədqiqatçıların bir məsələ çox maraqlandırır: semit mənşəli asur dilində İşkuzay (həm də Aşquzay) kimi yazılmış bu etnonim həqiqətən də bu adı daşıyanlar içərisində belə səslənirdi, yoxsa asur dilində fonetik dəyişikliyə uğramış addır? Ümumi fikir belədir: bu etnonim guya əslində “skutay” kimi səslənmişdir, onun işkuzay və aşquzay şəklinə düşməsi asur dilinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır: adın əvvəlinə “i” (“İşkuzay” formasında) və “a” (“Aşquzay” formasında) səslər əlavə olunmuş, “s” səsi “ş” kimi, “t” səsi isə “a” kimi yazılmış və beləliklə, “skutay” adı işkuzay, “aşquzay” formasını kəsb etmişdir (88). Lakin bu fikir səhvdir. “İşkuzay” etnoniminin əvvəlindəki “i” səsi köklüdür, əlavə olunma deyil. “Avesta” da bu etnonimin “İskata” kimi yazılması sübutdur. Bu abidə də İskata Zərdüş peyğəmbərin fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdən biri kimi qeyd olunmuşdur (170).

Deməli, asurların işkuzay, yunanların və latınların “skit” və “skut” kimi yazdıqları etnonim əslində elə “işkutay”dır. Buradan belə sual yaranır: Qara dənizin şimal şöllərində yaşayan və antik müəlliflərin skif (skit) və skut kimi adlandırdıqları tayfalar da özlərinin iskutay adlandırdılar mı? Xeyr. Həmin skiflər haqqında hamıdan çox məlumat verən Herodot açıq yazır ki, onları “skif” adıyla ellinlər (yəni yunanlar) adlandırırlar, əslində isə skiflər özlərinə skolot deyirlər (Herodot, IV, 6).

Deməli, Mannada və Midiyada işkuzayların – iskutayların mənşəyi məsələsi aydınlaşdırılmamış qalır. Təkcə burası şəksizdir ki, Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş işkuzaylar Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan skiflərlə mənşə birliyinə mənsubdurlar. Ona görə tədqiqatçıların İrandilli saydıqları işkuzayların etnik mənsubiyyətlərinin təyin etmək üçün Qara dənizin şimal çöllərindəki skiflərin kimlər olduğunu araşdırmaq lazımdır.

Azərbaycan xalqının mənşəyi haqqında konsepsiyamızda işkuzaylar və skiflər türkdilli etnoslar sayılırlar.

3. Skiflərin etnik mənsubiyyətləri. Herodot yazır ki, skif-aqrippilər yastıburun və enli buxaqlıdır (Herodot, IV, 23). Antik müəllif İsidor qeyd edir ki, skiflərdə elə adamlar var ki, burunları yoxdur, gözlərindən və ağızlarından başqa üzləri hamardır (İsidor, Etimologiya, IX, II, 65). Bu iki məlumatda skiflərin monqoloid irqə məxsus əlamətləri verilmişdir. Belə olduqda skiflərin İrandilli sayılması fikri havadan asılı qalır.

Skif tayfalarının adları da onların türkmənşəli olduğunu göstərir. Herodot skiflərdə bir tayfanın yirk adlandığını yazır (Herodot, IV, 22). İlk dəfə P.İ.Şafarik bu etnonimi “türk” hesab etmişdir (bax: 122, 365). Bu fikri sonra E.Eyxvald, İ.Pototski və A.Herman qəbul etmişlər. Azərbaycanda bu fikri Z.M.Yampolski əsaslandırmışdır (190, 5-6). Bununla belə qədim türk tayfalarından birinin irk

adlanması da məlumdur. Altayda yaşayan türk tayfalarından biri irkin, digəri irkit (158, 159; 159, 23) adlanır. Sibirdə İrkutsk şəhərinin adı da bu etnonimi əks etdirir.

Bir skif tayfası Aqatirs (bu etnonimin sonundakı “s” səsi yunan dilində əlavə olunmuşdur) adlanırdı. Erkən orta əsrlərdə cənubi rus çöllərində bu tayfa Akatsir kimi məlumdur (97). Yunan dilində “c” səsi olmadığına görə müəlliflər onu “ts” ilə ifadə etmişlər. Aydınlaşdırılmışdır ki, bu etnonim səlcuq- oğuzların içərisindəki aqacəri tayfasının adı ilə eyni mənşəlidir.

Herodot skiflərin bir tayfasının adını arimaspi kimi qeyd edir (Herodot, IV,13). Bu etnonim türkcə *arim* – “yarım” (türkologiyada qəbul olunub ki, saitdən əvvəl “y” səsi sonralar əlavə olunma səsidir) və *sepi* – “qıyılmış göz” sözlərindən ibarətdir. Aydın olur ki, arimaspi etnonimi mənqoloid irq üçün səciyyəvi qıyıqgöz adamları ifadə edən addır.

Bir skif tayfasının adını Herodot issedon kimi çəkir (Herodot, IV,13). Bu etnonim türkcə *isti* və *don* – “astar” (“paltarın xəzli astarı”) sözlərindəndir. Başqa sözlə, əsl adı naməlum bu tayfanın adamları qışda kürk geydiklərinə görə Herodotun məlumatçısı onları *istidon* adlandırmışdır. Qeyd edilməlidir ki, geyim bildirən sözlərdən etnonimlərin yaranması qədim türklər üçün səciyyəvi haldır: Qaradonlu, Ağköynəkli, Şişpapaxlar və s. Herodota görə, skiflərin böyük hissəsi skolot adlanır (Herodot, IV,6). Yuxarıda biz işkuzaylardan danışdıqda bu etnonimi çəkmiş və demişdik ki, Herodot Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan tayfaları ümumi mənada skif adlandırsa da yazmışdır ki, onlar özlərinə Skolot deyirlər. Skolot etnonimi iskulut, yaxud Eskolot adının qədim yunanca yazılışındadır ki, bu da *iskil*, *iskul*, *eskol* adından və türk – mənqol dillərində cəm bildirən *-ut* şəkilçisindən ibarətdir. Erkən orta əsrlərdə iskil, esqel formalarında bu tayfa türklər bolqarların tərkibində qeyd olunmuşdur (bax 85). Özbəklərdə və qaraqalpaqlarda eşkil, qırğızlarda eskil adlı tayfa indi də vardır (85).

Skiflərin bir tayfası paralat kimi qeyd olunur (Herodot, IV,6). Qədim yunanca paralat kimi yazılmış bu etnonim türkcə *bor* – “boz” sözündən və Olet, Ələt etnonimindən ibarətdir. Skiflərdə paralat, Midiyada paratagen, erkən orta əsrlərdə peçeneklərdə borotolmat tayfalarının adlarındakı “*para*” və “*boro*” komponentləri, bircə, eynidir.

Antik mənbələrdə qeyd olunmuş skif sözləri də türkcədir. Məşhur yunan alimi Hippokrat yazır ki, skiflər piyə *vutir* deyirlər (Hippokrat, Xəstəliklər haqqında. 4, 20). Bu söz türk dillərindəki *ava*, *uva* – “yemək” və *turi* – “süd” sözlərindən ibarət olub “süddən yemək” yaxud “süd xörəyi” mənasını verir. Skiflər maldar ellər olduqlarına görə yeməklərində süd məhsulları əsas yer tuturdu. Müəllif qeyd edir ki, *vutir* yalnız at südündən hazırlanır; bunun üçün at südünü ağac qaba tökür və çalxalayır (müəllif görünür türklərdə geniş yayılmış ağac nehrəni nəzərdə tutur), süd köpüklənir və yağ hissə üzə qalxır, bu *vutir* adlanır. Südün qatı və ağır hissəsi aşağı çökür, həmin çökmüş hissəsi ayıb qurudurlar. Hippokrat sonra yazır ki, bu qurudulmuş hissə skiflərdə *ippaka* adlanır (yənə

orada). Qədim türk dillərindəki *ipi* – “çörək”, “yəmək” sözündən yaranmış “ippaka” dilimizdə işlənən “əppək” ifadəsində qalmışdır.

Herodot yazır ki, skiflərin yastıburun hissəsi (deməli, skiflərin içərisində monqoloid irqə mənsub türk tayfaları da vardı) *pontik* adlı ağacın (bəzi tədqiqatçılar onu albalı, yaxud meşə gilası sayırlar) meyvəsini yeyirlər. Bu ağac əncir ağacı böyüklükdədir və onun çəyirdəkli meyvəsi olur. Meyvə dəydikdən sonra onu parçada sıxıb şirəsini çıxarırlar; ondan *asxi* adlanan qara rəngli şirə alınır və bu şirəni südə qatıbn içirlər (Herodot, IV, 23). Bu məlumatda skiflərin dilinə mənsub *“pontik”* və *“asxi”* sözləri çəkilmişdir. Pontik ifadəsi türk dillərində *bun* – “şorpa”, “horra” sözündən və *-dik (-lik)* şəkilçisindən ibarət “bundık” sözün təhrifidir. Mahmud Qaşqari yazır ki, türklərdə *“bun”* sözü *“mun”* kimi də işlənir, lakin onun yazdığına görə, sözün bun forması suvar, qıpçaq və oğuz dilləri üçün səciyyəvidir. Deməli, qədim yunanca *pontik* kimi yazılmış *bundık* sözü “horra üçün nəzərdə tutulan” mənasındadır. Herodotun qeyd etdiyi “asxi” sözünü bəzi tədqiqatçılar türkcə “acı” digərləri “aş” sözü saymışlar. Bizcə, “asxi” türk dillərindəki *acıqay ejiqey* – “kəsmik”, “süzmə” (166, I, 235) sözünün yunanca yazılışdır.

Skiflərin antik müəlliflər tərəfindən qeyd olunmuş bəzi adətləri də türkmənşəlidir.

Skiflərin səciyyəvi adətlərindən biri at südü içmək idi. Hələ Homer kimmerləri “at südü içənlər” adlandırmışdı. Maldar türk tayfaları tarix boyu at südü içmiş və at əti yemişlər. Bir antik mənbədə deyilir ki, “skiflərin böyük əksəriyyəti yalnız at südü ilə qidalanırlar” (ВДИ, 1947, с. 234). İrandilli xalqların heç birində bu adət olmamışdır. Arxeoloqlar skiflər üçün səciyyəvi ox ucluqlarının və “skif heyvan stili” nin Altayda və Qərbi Sibirdə İrandilli etnosların yaşamadığını sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu skiflərlə Altay tayfalarının etnik mənsubiyyətcə mənşə birliyini göstərir.

Herodot yazır ki, skiflərdə çar öləndən sonra dördkunc çala qazır və meyiti mumluayıb dəfn edirlər (Herodot, IV, 71). Altayda arxeoloji qazıntıları zamanı bu adəti S.A.Rudenko aşkar etmişdir (164, 122- 224). Tuva ərazisində isə bu dəfn qaydasını M.P.Qryaznov müəyyən etmişdir (90). Ölülərin mumlulanması adəti Midiyada da vardı (güman ki, Azərbaycan dilindəki “ağzını mumlu” ifadəsi bu adətlə bağlıdır).

Herodot yazır ki, skiflərdən olan aqrippilər ağ gecə ilə örtülmüş ağac altında yaşayırlar (Herodot, IV, 23). Bununla antik müəllif bu tayfanın ağ gecə ilə örtülmüş alaqlarda yaşadığını göstərmişdir.

Herodota görə, skif fəlçiləri qovaq ağacının çubuqlarına baxaraq yozurlar (Herodot, IV, 68). “Kitabi Dədə - Qorqud” da Beyrəyin dilindən deyilmiş “Sübh erkən durmuşsan, ağ ormana girmişsən, ağ qovağın budağından yirgəlanıb keçmişsən” sözləri diqqəti cəlb edir. Güman ki, bu, qədim türklərin qovaq ağacına sitayiş etməsi ilə bağlıdır.

Herodot yazır ki, skiflər əti heyvanın qurşağına doldurub bişirirlər (Herodot, IV, 61). Bu adəti türk xalqlarının əksəriyyətində və buryatlarda müşahidə etmişlər.

Herodot skiflərdə qardaşlaşma adətinin təsvirini (Herodot, IV, 70) vermişdir. Erkən orta əsrlərdə bu adət qıpçaqlarda da olmuşdur (141, 54).

Skiflərin qədim türklər olduğunu göstərən faktlardan biri də onların allahlarının adlarıdır (Herodot, IV, 59).

A p i (Yer ilahəsi). İranmənşəli ad sayılır və fars dilindəki ab – “su” sözü ilə əlaqələndirilir. Türkcə *ebi, əbi* – “ulu nənə” (“babanın nənəsi”), “böyük ana”, “ulu ana” (babanın anası, 166, I, 220, 224) sözündəndir. Qədim türklərdə *aba*, həm “ana”, həm də “əcdad”, “ulu ata” mənalarında idi (yenə orada). İ.Miziyevə görə, Şimali Qafqazda yaşayan türk bəlkə – qaraçaylarda indi də Apisat (Api və türkcə *sat* – “müqəddəs” sözündən) allahına sitayişin qalıqları vardır (141, 76).

P a p a y (Baş allah). İranmənşəli ad sayılır və fars mənşəli *papak* – “qoruyucu” sözü ilə əlaqələndirilir. Əslində türkcə *baba* – “ulu baba”, “babanın babası”, “soybaşı” (166, II, 10- 11) sözündəndir. Qədim türklərin məişətində əcdada sitayiş mühüm yer tuturdu. Herodot midiyalılarda, Strabon albanlarda əcdadlara sitayişin olduğunu yazmışdır.

Q o y t o s i r (allah adı). İranmənşəli ad sayılır. Türkcə *qoy, qok* – “göy”, “mavi səma” və *tesir, teşir* (teşmək, deşmək, yarmaq, yarıb keçmək felindən) sözlərindəndir. Azərbaycanca ifadə etsək, bu ad “göyü deşən”, “göyü yarıb gələn” (Günəş şuası) mənasındadır. İzahımızın doğruluğunu Herodotun belə bir məlumatı təsdiq edir ki, skiflərdə Qoytosir yunanlardakı Apollondur. Yunanlarda isə Apollon allahı “Günəş işığı”, “Günəş ziyası” mənasında idi.

A r q i m p a s (ilahə adı). Herodot qeyd edir ki, skiflərdə bu ilahə yunanlarda Afrodita – Uraniya ilahəsi ilə eynidir (IV; 59). Yunanlarda isə həmin ilahə məhsuldarlıq allahı idi. Türkcə *irkin* – “bir neçə gün aramsız yağan yağış” (100, 212) və *baş* – “başçı” sözlərindəndir. Bir neçə gün yağan yağış məhsuldarlığa səbəb olur. Deməli, Arqimpas “yağış başçısı (ilahəsi)” mənasındadır.

Skiflərin türkmənşəli olduğunu onların şəxs adları da göstərir.

Skiflərdə şəxs adları

T a k s a k. Skiflərdə çar adı (er. əv. 513-cü il). V. İ. Abayev bu adı osetin dilində “sürətli məral” (“qaçağan məral”) kimi izah etmişdir (39). Biz bu adın sonunda türkcə *uşaq* (“oğlan uşağı”) sözünün olduğunu yazmışıq (85). Əslində Taksak şəxs adı qədim türkcə *tanq* – “möcüzə”, “qeyri - adi”, “vələhedici”, “çox gözəl” (100) və *sak, çak* – “sayıq”, “ayıq” (100, 480), yaxud *çaq* – “söz”, “dərdsiz”, “keyfi kök”, yaxud qədim türkcə *sag* – “ehtiyatlı” (Azərbaycan dilində “sağınmaq” felinin kökü), yaxud türkcə *çak* – “böyük”, “qüvvətli” (160, III, 2, 1451)

sözlərindən ibarətdir. Quruluşca Orta Asiyada er. əv. III əsrdə Arşak (Arşak adının İran dillərində *ars* – “ayi” sözündən olması fikri səhvdir. Ona görə ki, Arşak indiki Türkmənistan ərazisində yaşamış və antik mənbələrdə *dağ* adlandırılmış tayfadan indi; həmin tayfa isə türkmənlərdə indiki, *təkə* tayfasının ulu əcdadıdır), X əsrdə Çin Türkünistanında Kaşqar əyalətinin hakimi Oğulçak, səlcuq oğuzlarından Turşak (31, 76), “İqor polku haqqında dastan”da qırçaq xanı Konçak və b. şəxs adları ilə müqayisə olunur.

A t e y. Er. əv. IV əsrdə skiflərdə çar adı (Pompey Troq, IV, 2). Er. əv. 339-cu ildə 90 yaşında ikən Makedoniya çarı Filipp (İsgəndərin atası) ilə döyüşdə ölmüşdür. İranmənşəli ad sayılır və osetin dilində “ədə” sözü ilə əlaqələndirilir. Yuxarıda er. əvvəl 881-880-ci ildə Mannada bir hakimin Ata adlandığını demişik. Türkcə *ata* (tatar dilində “ata” sözü “atay” kimi tələffüz edilir), yaxud *ada* – “böyük qardaş”, “cənab”, “sahibkar” (166, I) sözündəndir. “Oğuznamə”lərdə Oğuz xaqanın nəslindən Ata – xaqan şəxs adı ilə müqayisə olunur.

A s p a k. Er. əv. VII əsr). İranmənşəli ad sayılır və farsca *əsb* – “at” sözü ilə əlaqələndirilir (39, 281). Əslində isə türkcə *as* – “nəvazişi”, yaxud *as, es* – “ağıllı”, “zəkali”, “dərəkəli” (166, I, 306) və *bak* – “bəy”, “tayfa “başçısı”, “knyaz” sözlərindəndir. Er. əv. VII əsrdə Midiyada işkuzların başçısı İşpakay adı ilə eynidir. Şimali Qafqazda karaçay-balkarlarda İspak (141), Volqaboyu tatarlarında geniş yayılmış İşpak, İşbay adları ilə müqayisə olunur.

S p a r q a p i t. Er. əv. VII əsrdə skiflərdə bir çarın adı (Herodot, IV, 76). İranmənşəli ad sayılır və Avesta dilində *sparəqa* – “tənək”, “meynə”, “zoğ” sözü ilə əlaqələndirilir (39, 304). Əslində Esbirokbət adının qədim yunanca yazılışdır. Türkcə *es* – “ağıllı”, “zəkali”, “dərəkəli”, *birok* – “yalnız”, “yeganə” (166, II, 151) və *bit* – “boy at”, “böyü” (166, II, 154) sözlərindəndir. Ad “ancaq ağıllı böyü” mənasını verir. Er. əv. 530-cu ildə Orta Asiyada sakların çariçası Tomirisin oğlunun adı da Sparqapit idi. Qədim türklərdə şəxs adlarında “böyü”, “boy at” mənasında “bit” sözü xəzərlərdə xaqan qadın Barsbit (bu ad “Bəbir kimi boy at, böyü” mənasındadır) və skiflərdə Ariapit adında vardır.

X o n a x i s. Skiflərdə bir çarın adı. “Xonax” komponentindən və yunan dilində adm sonuna əlavə olunmuş “is” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. İranmənşəli ad sayılır və osetin dilində - *xonek* “dəvət edən” sözü ilə əlaqələndirilir (39, 168). E.A.Qrantovskiyə görə, bu ad hind dilində *khanaka* – “qazıyan” (yer qazan) sözündəndir (88, 205). Əvvəlinə danışıqda “h” səsi əlavə olunmaqla türkcə *inak, unak* – “dost”, “etibarlı adam”, “yaxın yoldaş”, “ümid” (166, I, 654) sözündəndir III əsrdə Çin Türkünistanından gəlib Qafqazda məskunlaşmış türk tayfasının başçılarından Konak, VII əsrdə Xəzər xaqanlarından Qonak, Albaniyada “türk süvari ordusunun rəisi Qonaq” (“Alban tarixi”, II kitab, 15-ci fəsil), erkən orta əsrlərdə bulqar xanı Konak şəxs adları ilə müqayisə olunur.

A n a x a r s i s. Skiflərdə şəxs adı (Herodot, IV, 46). İranmənşəli ad sayılır və Avesta dilində *anahvarti* – “toxunulmamış”, “zərərlənməmiş” sözü ilə bağlanır

(39, 278). Türkcə *inak* “dost”, “ümid”, “sadiq”, “etibarlı adam”, “təmiz” (166, I, 659), ər “kiçi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindən və *-ci* şəkilçisindən. Adın sonundakı “s” səsi yunan dilində adlıq hal şəkilçisidir.

Aukos (Anaxarsisin babasının adı). Türkcə *Ay* və *uk* – “varis”, “övlad” sözlərindən və yunanca əlavə olunmuş “os” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Quruluşca poloveslərdə *Аера* (yazılışı ruscadır, əslində *Ay - Aba*), oğuzlarda *Ay - Kaqan* və b. şəxs adları ilə eynidir.

S a v l i. Skiflərdə bir çarın adı (Herodot, IV, 76). Yunan dilində “ç” səsi olmadığına görə, Çavli adının fonetik şəklidir. Türkcə çavli – “şahin”, “qızılquş”, “tərlan” (100, 142) sözündəndir. Qədim türklərdə çavli həm də sarayda rütbə və titul bildirən söz idi (100, 142). Xəzər xaqanı Zavulan (yazılışı yunancadır, əslində Çavulan), XII əsrdə Azərbaycanda Oğuz – səlcuq əmirilərindən Çavli bəyin (77) adları ilə müqayisə olunur (Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndinin bir məhəlləsi də Çavli adlanır).

İ d a n t i r s. Skiflərdə bir çarın adı. Savlinin oğlu. (Herodot, IV, 76). Türkcə *id* – “mal - mülk”, “sağlamıq”, “varidat” (166, I, 329) və *indir* – “xırman” (166, I, 656) sözlərindəndir. İkincisi komponent bu adda, ümumiyyətlə, “mədən”, “bir şeyin bol olduğu yer”, “bir şeyin əldə edildiyi yer” mənasındadır. Bütünlüklə ad “var – dövlət xırmanı” mənasındadır. Adın sonundakı “s” səsi yunan dilində adlıq hal şəkilçidir. (Qeyd etmək lazımdır ki, Çavli və İdantir skif adlarındakı *çav* – “şöhrət” və *idan* sözləri Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatının banisi Cavidanın adında da vardır).

A r i y a p i t. Skiflərdə bir çarın adı (Herodot, IV, 78). İran mənşəli ad sayılır və farsların əcdadları Ari (Aria) etnonimi ilə əlaqələndirilir (39). Ehtimal ki, adın əsl forması Əryənbətdir. Herodot (ya xud onun məlumatçısı) “n” səsinin tələffüzünü nəzərdən qaçırmışdır. Türkcə *əryən* – “ərsəyə çatmış” (lakin hələ evlənməmiş oğlan) və *bit* – “böyü, boy at” sözlərindəndir. Dünyaya gəlmiş oğlan uşağına ata – ananın arzusu ifadə edilir. Monqollarda XIII əsrdə Arqan şəxs adı ilə müqayisə olunur.

S k i l. Ariapitin oğlu (Herodot, IV, 78). Türkcə *es* – “ağıl”, “zəka”, “dərəkə” (166, I,) və *kul* – “xan titulu” (bax: Kolaksay adına) sözlərindəndir. Oğuz mənşəli Turkeş xanı Sakal (706 - 711) şəxs adı ilə müqayisə olunur.

O p i y a. Ariapitin arvadının (Skili anasının) adı (Herodot, IV, 78). Türkcə *əbə* - “ana”, “böyük bacı”, “xala” və s. (166, I, 158 - 159) sözündəndir (azərbaycanlılarda keçmişdə mövcud olmuş Anaqız adı kimi). Mərhum anasına ehtiram əlaməti olaraq atanın körpə qızına verdiyi addır.

O r i k. Skif çarı Ariapitin oğlunun adı. Qədim türklərdə geniş yayılmış, Arik şəxs adının fonetik şəklidir. Məsələn, Avar çarıçası Buy- Arik, Çingiz xanın oğlunun adı Arik – Buğa. Türkcə *ariq*, *arik* – “təmizkar”, “saf”, “ləkəsiz”, “səliqləli” (166, I, 184, 186) sözündəndir. S k o l o p i t. Skiflərdə bir çarın adı (Pompey

Troq, II, 4). Türkçə *es* – “ağıl”, ”zəka” *kul* – “xan titulu” və *bit* – “boy at” “böyü” sözlərindəndir.

Q n u r. Skiflərdə bir çarın adı. (Herodot, IV, 76). Türkçə *qun* – “knyaz”, “başçı” və ur – “oğul”, “varis” sözlərindəndir.

S k i l i r. Skiflərdə bir çarın adı. Türkçə *es* – “ağıl”, ”zəka”, “dərrakə”, *kul* - ”xan titulu” və *ur* – “oğul”, ”varis” sözlərindəndir.

P o l l a k. (Skilurun oğlu). Türkçə *bələk* – “hədiyyə”, ” baxşeyiş” (100, 117) (burada allahın ata –anaya göndərdiyi hədiyyə nəzərdə tutulur) sözündəndir. Eranın əvvəllərində Şimali Qafqazda türk suvarlarda Bolax xanın adı ilə müqayisə olunur.

O k t a m a s a d. Skiflərdə bir çarın adı (Herodot, IV, 80). Türkçə *uk* – “oğul”, “varis”, “tomay- “bəzək” (100) və *şad* - ”vəliəhd”, “şahzadə” sözlərindəndir.

K a r a s t o s. Skiflərdə bir şəxs adı (39, 339). İranmənşəli ad sayılır və “əkiz olan” kimi mənalandırılır. Ad Karast komponentindən və yunanca –*os* adlı hal şəkilçisindən ibarətdir. Türkçə *kara* – “qara” (“qara” sözünün burada hansı mənada işlədiyini müəyyən etmək çətindir) və *şat* – “şahzadə”, “vəliəhd” sözlərindəndir. Sarmatlarda Karakst şəxs adı ilə qurulmuş və mənaca eynidir. Monqollarda XIII əsrdə Karakat, Karakçin (28, 18, 45) şəxs adları ilə müqayisə olunur. Qədim türklərdə çoxlu Qaraxan, Karaşat şəxs adları olmuşdur.

A r i a n t. Skiflərdə bir çarın adı (Herodot, IV, 81). İranmənşəli ad sayılır və farsların əcdadları – Ari etnonimi ilə əlaqələndirilir (39). Türkçə *əryən* – “ərsəyə çatmış, lakin evlənməmiş oğlan” sözündəndir. Adın sonundakı “t” səsi, görünür, danışmada əlavə olunmadır.

S k o p a s. Skiflərdə bir çarın adı (Herodot, IV, 120). Türkçə *eşik*, *eşiq* – “allahın dərgahı”, “ev - eşik” (166, I, 197 - 198) və *baş* – “başçı” asözlərindəndir.

T a r q i t a y. Er. əv. VII əsrdə skif çarlarından birinin adı (Herodot, IV, 5). İranmənşəli ad sayılır. V. İ. Abayev onu “uzun müddət qüdrətli” (39, 306) kimi mənalandırır. E.A. Qrantovskiyə görə, (88,52) farsca *tiqra* – “ucu şiş”, “ox” sözündəndir. Türkçə *tarqa*, *tariqə* - “ağıllı”, “idraklı”, ”mühakiməli”, “düşüncəli”, “sağlam”, ”cəld”, ”diribaş”, ”çevik”, “fəndkir”, “şux” (166, III, 240) və *tay* – “kimi”, “sanki” sözlərindəndir. VII əsrin əvvəllərində türk avarların xanı Bayan xanın Bizansa göndərdiyi səfirin adı da Tarqitiy idi (72, 181). XIII əsrdə monqol əmiri Tarağay və b. şəxs adları ilə müqayisə olunur.

T i q r a t a y. Skiflərdə bir məşhur qadının adı (Poliyen, VIII, 55). İranmənşəli ad sayılır və “qüdrətli ox” kimi mənalandırılır (39, 306). Türkçə *tiriqə*, *diriqə* – “çevik”, “cəld”, “diribaş” (166, III, 240) və *tay* sözlərindəndir.

K o l a k s a y. Çar Tarqiyatın oğlunun adı. İranmənşəli ad sayılır, fars dilində *hvar* – “günəş” və *ksay* – “şah” sözlərindən ibarət olduğu yazılır. Göstərilir ki, farslarda Xurşid adı ilə uzlaşır (39). Halbuki Xurşid adı fars sözü yox, sanskritcə *qurusiddhaquru* – “rəhbər” və *siddha* – “sehrbazlığa yiyələnmiş”

sözlərindəndir. Ad “*kolak*” (əslində isə *kulak*) və “*say*” hissələrindən ibarətdir. “Kulak” komponenti qədim türkcə *kul* – “xan titulu” sözü (müqayisə et: türk xaqanı Kultəkin, “Kitabi Dədə Qorqud” da Kulbaş və s.), “a” birləşdirici səşindən və qədim türk dillərində hakim nəsə mənsəb şahzadələr üçün titul bildirən “*ku*” (149, 128) sözündən ibarətdir. Deməli, bircə Herodotun “Kolak” kimi yazdığı komponent əslində “Kulaku” olmaqla hun xaqanı Xuluqu (er.əv. 85-68 –ci illər), Şərqi türk xaqanlığının xanı Kuluq- Çur (VII əsrin 80-ci illəri) və XIII əsrdə Çingizxanın nəşindən Hulaku çəxs adları ilə müqayisə oluna bilər. Qədim türkcə “kuluq” isə (məsələn, XI əsrdə qədim uyğurca) *kuu* – “şöhrət”, “şan” və mənsəbiyyət bildirən –*luk* şəkilçisindən ibarət olmaqla (*qut* və –*luq* şəkilçisindən ibarət Qutluq çəxs adı kimi) “kuulu” mənasındadır. Deməli, Kolaksay adının birinci komponenti türk- mənqol dillərindəki kuluq – “qəhrəman”, “igid”, “şanlı”, “məşhur” sözündəndir.

Adın sonunu təşkil edən “*say*” sözü türkcə “gənc”, “yeniyyət” (160, IV, I, 219) deməkdir. Tədqiqatçılar onda səhv etmişlər ki, adın “kolak (u)” hissəsinin son səsi olan “k” səşini adın “say” hissəsinə birləşdirərək “*ksay*” formasını almış və sonra da onu qədim farsca “*hşay*” (*şah*) sözü hesab etmişlər.

L i p o k s a y. Çar Tarqıtayın oğlunun adı. Adın sonunda “*ksay*” komponenti farsca “şah” sözü hesab edilir, lakin “*lipo*” hissəsinin İrənmənşəli olmadığı yazılır (39). Türkcə *elip*, Altay türklərində, tatarlarda, xakaslarda *elip*, *alip* (*alp* sözünün bir forması) – “qəhrəman”, “cəsür”, “nəhəng gövdəli”, *uk* – “varis”, “oğul” və *say* – “gənc”, “yeniyyət”, “cavan” sözlərindəndir.

A r p a k s a y. Çar Tarqıtayın oğlunun adı. İrənmənşəli ad sayılır və “suyun dərinliklərinin padşahi” mənasını verdiyi göstərilir (39). Türkcə *ər* – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” *bak* – “bəy”, “tayfa başçısı” və *say* – “gənc”, “cavan”, “yeniyyət” sözlərindəndir. Quruluşca Midiyada Arbak çəxs adı ilə müqayisə olunur.

S k i f a r b. Skiflərdə bir çarın adı (Ktesiy, §16). İrənmənşəli ad sayılır (39). Türkcə *es* – “ağıllı”, “zəkali”, “dərrakəli”, *kat* – “möhkəm”, “bərək”, *ər* – “fərəsətli”, “işcil” (166, I, 207) sözlərindəndir. Bütünlüklə ad “Ağıllı, möhkəm və fərəsətli igid” mənasını verir.

O k l a b a. Skiflərdə bir hakimin adı. (Appian. Mitridatın müharibələri, 79). Türkcə *uluq* – “ulu”, “böyük” və *abay* – “ata”, “əmi”, “baba” (166, I, 54-55) sözlərindəndir. Quruluşca dondarların Oltak (Plutarx, Lukull, XI) çarının (oğul yaxud *ulu* və *tak* “kimi”, “sanki o” sözlərindən) adı ilə eynidir.

T a l e s t r a. Skiflərdə amazonkaların çariçasının adı. (III əsrdə yaşamış antik müəllif Yustin yazır ki, albanların qonşuluğunda yaşayan amazonkaların çariçası Talestriya Makedoniyalı İskəndərdən xahiş etmişdi ki, onunla görüşsün. Ehtimal ki, məhz bu rəvayət Nizaminin “İskəndərnamə”sində Nüşabə surətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu məlumatda “albanların qonşuluğunda” dedikdə Kürdən cənubdakı Alban ərazisi nəzərdə tutulur, çünki antik müəlliflərin

məlu matlarında Alban çarlığı Kürdən şimalda göstəriləndiyinə görə “qonşuluqda” - Kürdən cənubda olmalıdır). Türkçə *bala* – “ötkəm”, “məğrur”, “cəsarətli”, “ürəkli”, *işi* – “ali mənşəbli qadın” və *törə* - “doğulmuş”, “törənmiş” sözlərindən ibarətdir. Quruluşca saklarda Sparetra qadın adı ilə eynidir.

L i q. Skiflərdə bir çarın adı. Türkçə *eliq* – “məğrur”, “vüqarlı” (166, I), yaxud *elik* – “hökmran”, “hakim” (100, 170) sözüdür. Attilanın oğlu İlək, VI əsrin ortalarında türk sabirlərin (suvarların) xaqanı İliqər (*eliq* və *ər* – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindən), Türkəş xaqanı Uç – Elik (699 - 709) şəxs adları ilə müqayisə olunur.

A q e r o s. Skiflərdə bir çarın adı (39, 289). İran mənşəli ad sayılır və “Avesta” dilində *kar*, osetin dilində *ikal* – “özünü gümrək kimi aparan” kimi izah edirlər (39, 289). Türkçə *aq* və *ər* – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindəndir.

M a r s a q e t. Skiflərdə şəxs adı (Ktesiy, §16). Türkçə *bars* - “bəbir” (b – m əvzlənməsinə görə) və *qed*, *ked* – “qüvvətli”, “möhkəm”, “seçmə” (100, 292) sözlərindəndir.

S o b o d a k. Skiflərdə şəxs adı (Appian. Mitridatın müharibələri, s. 79). Adın mənasını aydınlaşdırma bilmədik. Lakin Çingiz xanın məşhur sərkərdəsi Subutayın adı ilə quruluşca və məzmunca eynidir.

P a n a s a q o r. Skiflərdə bir çarın adı (Pompey Troq, kitab II, 4). Əsl forması: Banasaqur. Türk dillərində *m - b*

əvzlənməsinə görə Manasoğur. Manas və türkçə *ğur* “dərəcə”, “rütbə”, “şərəf” sözlərindəndir.

X a r a s i n. (Qara dənizin şimal çöllərində skiflərdə bir çarın adı). V. İ. Abayev adın İran dillərində “boz eşşək” mənasını verdiyini yazmış və deməli, onu farsca *xər* – “eşşək” sözü ilə əlaqələndirmişdir (39, 309). Fikirleşməmişdir ki, heç bir ata- ana körpəsini “boz eşşək” adlandırmazdı. Əslində ad monqolca *xaru*, qədim türkçə *karu* – “əziz”, “sevimli” və Altay dillərində oxşarlıq bildirən *sin*, *çin*, *şin* sözlərindən ibarətdir. Qədim türk mənşəli şəxs adlarında *sin* (*çin*, *şin*) sözü “kimi”, “sanki” mənalarında idi. Şərqi Hun xaqanlığında Metedən sonra (er.əv. 207- 174) Kunçin, Çingiz xanın əsl adı olan Temuçin və b. şəxs adlarında bu söz vardır.

D a v k e t. Skiflərdə şəxs adı (39, 289). Türkçə *day* – “dayı” (ananın qardaşı) və *qed*, *get* - “bacarıqlı”, “qüvvətli”, “seçmə”, “möhkəm” (100, 292) (Marsaqet adında olduğu kimi) sözlərindəndir. Albaniyalarda Davdak şəxs adı ilə müqayisə olunur.

Biz skiflərin mənəblərdə çəkilən şəxs adlarının yalnız bir hissəsini nəzərdən keçirdik. Göründüyü kimi, əslində skif şəxs adlarının heç biri İran mənşəli deyil.

Skif toponimləri

M e t i t o r. Skiflərin ərazisində çay adı (Skilak Karianidski. Asiya, 79). Türkçə mətə - “gil” və sor - “kiçik göl”, “bataqlıq gölməçə” sözlərindən ibarətdir.

A r p a z o s. Skiflərin yaşadığı ərazidə, indiki Türkiyədə Arpaçayın adı (Ksenefont, V, 12). Arpaçayın mənbələrində qeyd olunmuş ən qədim adıdır. (er. əv. V əsr) “Arpaç” (yunan dilində “ç” səsinin olmadığına görə “z” səsi ilə verilmişdir) və yunan dilində “os” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir. Arpaz (Arpac) komponenti isə “Arpaçay” adının qısaldılmış formasıdır. Antik müəllif üçün yad dildə olan bu ad yəni, “Arpaçay” sözü “Arpaç” kimi qeyd edilmişdir (Arpaçayın mənbəyi Türkiyə ərazisində 2006 m yüksəklikdə olan Arpa gölündən başlanır. Gö lün adı isə ətrafında bitən yabanı arpa bitkisi ilə bağlıdır).

A k s i a k. Skif torpağında çay adı (Ptolemey, III, 10, 7). Türkçə *ak* - “ağ” və *suak* - “aydın” (başqırd dilində *suak* - “aydın” deməkdir) sözlərindəndir.

S i l i s. Skif dilində Yaksart çayının adı (Pliniy, VI, 49). Türkçə *sil* - “təmiz” (100, 500) sözündən və yunanca “is” şəkilçisindəndir. Sır - Dərya çayının birinci komponenti olan “Sır” sözündə qalmışdır. Qədim türkçə *siliq* “təmiz” sözü Bizans mənbələrində Ziliqd kimi çəkilən hun çarının (521-ci il) adında da əksini tapmışdır ki, bu da “təmiz it” mənasındadır. (Qədim türklərdə körpə oğlan uşağını bədnəzərdən qorumaq üçün ona “pis” səslənən ad verirdilər. Türk sultanı Bayazıt, yəni “ağ it” və moңqollarda Nəxay “it” adları ilə müqayisə olunur).

K e r a v n. Qafqazın cənub - şərqində, skif dilində dağ adı. Türkçə “Qaranay” oroniminin qədim yunanca yazılışdır. Dərbənd rayonunda Qaranay dağının adıdır (859 -cu ildə ərəblər tərəfindən Şəmkirə köçürülmüş Xəzər ailələri həmin adı gətirmiş və nəticədə Qaranuy toponimi yaranmışdır).

Skiflərdə türkmənşəli şəxs adları və az miqdarda skif toponimləri göstərir ki, Manna və Midiya ərazisində işkuşaylar da türkdilli idi.

Çar Kiaksar dövründə Midiyaya gələn skiflərin başçısını Herodot Maduis (Madu adından və yunan dilində “is” adlıq hal şəkilçisindən) kimi qeyd edir. V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenasinin əsərində Madès kimidir. Türk dillərində m-b əvəzlənməsinə əsasən demək olar ki, Madu və Batu (məsələn, Çingiz xanın nəvəsi Batu) eyni addır. Başqa sözlə, er.əv. III əsrdə hun xaqanı Made (Mete kimi də yazılır), skiflərdə Madu və moңqollarda Batu eyni mənalı adlardır. Türk dillərində *bat*, *badu* - “qüvvətli”, “bahadır” deməkdir. Ona görə də V. İ. Abayevin Madu şəxs adını hind dilində *madhu*, osetin dilində *mudu* - “bal” sözü sayması (39, 291) fikrini biz qəbul etmirik. (Fransız arxeoloqu R. Girşman Cənubi Azərbaycan ərazisində aşkarlanmış məşhur Ziviyə xəzinəsini er.əv. 624-cü ildə ölmüş Madunun qəbrinə aid etmişdir. Bunu xəzinədəki skif tipli əşyalar da təsdiq edir).

Skiflərin türkmənşəli olduğunu göstərən ən tutarlı sübut skif ox ucluqlarının və “skif heyvan stili”ni əks etdirən əşyaların arxeoloji qazıntıları nəticəsində Altayda və Cənub - Qərbi Sibirdə er.əv. I minilliyin əvvəlindən VII

əsrədək Karasuk və Taqar mədəniyyətlərində aşkar olunmasıdır. Arxeoloji tədqiqatlar əsasında yazılmış Sibir tarixindən bir faktı oxuculara çatdırırıq. “Qara dəniz sahillərində yaşamış skiflərdə bu mədəniyyət (söhbət tarixşünaslıqda skiflər üçün səciyyəvi mədəniyyətdən gedir – Q. Q.) ən çox ifadəsini tapmışdı. Lakin Ural ətrafında və Qazaxıstanda, Qərbi və Cənubi Sibirdə, Baykal ətrafında və Monqolustanda və nəhayət, Mancuriyada Qara dəniz sahillərindəki skiflərin istifadəsində olmuş əşyalara son dərəcədə oxşayan əşyalara rast gəlinir” (38, 217, I). Aydın ki, göstərilən regionlarda İran mənşəli əhali yaşamırdı.

İndi biz Midiyada işkuzaylar haqqında söhbətimizi davam etdirək.

Herodat yazır ki, Midiyanın qüdrətli çarı Kiaksar (er. əv. 625 - 585) skiflərin başçılarını qonaq çağırmış və sonra da oradaca hamısını öldürmüşdür. Onun yazdığına görə, bu hadisədən sonra skiflər geriye - Qara dənizin şimal çöllərinə qayıtmışlar (Herodot, IV, I). Bir sıra tədqiqatçılar bu məlumatın doğruluğuna şübhə etmirlər. Lakin bilmək olmur, başçılarını öldürülənlər konkret olaraq kimlərdir, işkuzlar, yoxsa saklar? Axı Herodot hət iki etnosu “skif” adlandırır? Ehtimal ki, bu məlumatda işkuzlar nəzərdə tutulur. Bu ehtimalı qüvvələndirən bir neçə mülahizə vardır. Birincisi, Cənubi Azərbaycan ərazisində kimmer (kəmər), sak (şaka) etnonimlərini əks etdirən çoxlu toponimlər indiyədək mövcud olduğu halda, işkuz, yaxud aşquz etnonimini əks etdirən heç bir yer adı yoxdur; ikincisi, bir sıra antik müəlliflər midiyalıların Qara dənizin şimal çöllərində və Şimali Qafqazda yaşayan sarmatlarla qohum olması haqqında yazmışlar. Güman etmək olar ki, işkuzların müəyyən hissəsi midiyalıların bir hissəsi ilə (ya zorla, ya xoşluqla) şimala çəkilməmişlər. Bunu Şimali Qafqazda və Dağıstanda maq və muq etnonimlərini əks etdirən çoxlu toponimlər aydın göstərir. Üçüncüsü, Herodot yazır ki, şimala qayıdan skiflərin arvadları onları pis qarşılamışdı (Herodot, IV, I). Buradan aydın olur ki, kimmerlərdən və saklardan fərqli olaraq işkuzlar Midiyaya ailələri ilə gəlməmişdilər, başqa sözlə, onların Midiyaya gəlişi hərbi səfər idi, köç deyildi, çünki arvad – uşaqları şimalda qalmışdı. Güman etmək olar ki, işkuzların heç də hamısı şimala keçməmiş və müəyyən hissəsi Arazdan şimalda – indiki Şimali Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış və sonra “Kitabi Dədə Qorqud”da “İç oğuz” adında əksini tapmışdır.

İşkuzların və sakların hərbi köməyi ilə Kiaksar əsrlər boyu Manna və Midiya ərazisini qarət edən yirtici Asur və Urartu çarlıqlarını məhv etmişdi. Skiflərin (yuxarıda deyildiyi kimi, “skif” adı altında konkret olaraq kimlərin nəzərdə tutulduğu aydın deyil, işkuzlar da ola bilər, saklar da) başçılarını xaincəsinə öldürməsi ilə, o, türkmənşəli böyük etnosların bir – birinə qarşı düşmənçiliyinin özülünü qoydu (çox sonralar, məsələn, Teymurlənglə İldırım Bəyazid, Teymurlənglə Toxtamış, Şah İsmayıl Sultən Səlim və Şeybaninin arasındakı qanlı düşmənçilikləri xatırlamaq olar. Orta əsrlərdə qüdrətli türk fəthlərinin arasındakı vaxtaşırı qanlı toqquşmaları Avropa və Ön Asiya xalqlarının tarixi tələlərində mühüm rol oynamışdır; təsadüfi deyil ki, Teymurun

Bəyazid üzərindəki qələbəsi nəticəsində Avropanın türklər tərəfindən işğal təhlükəsi sonuşmuş və fransız kralı IV Karl Teymura bu münasibətlə sevinclə dolu məktub göndərmişdi) və bununla da öz sonra farsların hakimiyyəti midiyalılardan qoparmasına şərait yaratdı.

İşkuzlarla əlaqədar olaraq bir mülahizə də vardır. Azərbaycan tədqiqatçıların bəziləri İşkuz etnonimində “oğuz” etnoniminin əks olduğu söyləyirlər. Bu fikri təsdiqləyən və ya inkar edən fakt yoxdur, başqa sözlə, ola da bilər, olmaya da bilər. Məsələ burasındadır ki, Qara dənizin şimal çöllərində yaşayan skiflərin içərisində “oğuz” etnonimi antik müəlliflərin əsərlərində çəkilmir, halbuki işkuzlar həmin skiflərin bir hissəsi idi və sonra da oralara qayıtmışdılar. Belə baxışlar da mövcuddur ki, asur mənbələrindəki “işkuz”, “aşquz” etnoniminin əsl forması “skud”dur və semit mənşəli asur dilində əvvəl “i”, yaxud “a”, sonuna “d” əvəzinə “z” səsi əlavə olunmuşdur (88, 89). Biz bu fikrin əleyhinəyik, ona görə ki, yuxarıda skiflərin şəxs adlarından görüldüyü kimi, yunan müəllifləri çox hallarda adların (məsələn, Skil, Sparqapit, Skilur, Liq, Lipoksay və b.) başlanğıcında duran türkmənşəli “e” səsini ixtisar etmişlər. Deməli, fikrimizcə asur mənbələrində işkuz və aşquz kimi yazılan etnonim əslində eskutay, yaxud iskutay olmuşdur. Bunu aşağıdakı etnonimik paralellərdən görmək olar: Herodotun məlumatında Qara dənizin şimal sahillərində *skolot* (əslində *iskul-ut*, yaxud *eskul-ut*), erkən orta əsrlərdə bəlqarlarda və müasir türk xalqlarının bəzilərində *eseq-el*, *esk-il*, *eşq-il*. Birinci halda *-ut* cəm şəkilçisi (*skolot* – “eskullar”), ikinci halda isə *el*, *il* “tayfa” “el” (*eseq el*, “*eseq* tayfası, *eli*”) bildirir. Beləliklə, *eskutay* (*iskutay*), *eskulut* (yaxud *iskulut*), *eseqel*, *eskil* etnonimlərin, də “*esk* (isk)” və “*eseq*” komponenti ayrılır. Onun əsl formasını müəyyən etmək olmur. Belə olduqda işkuzay etnonimində “oğuz” etnoniminin əks olduğu demək çətinidir.

Nəhayət, işkuz etnosu ilə bağlı bir məsələ haqqında. İ. M. Dyakonov və İ. H. Əliyev Azərbaycan ərazisini əhatə edən və eradan əvvəl VII əsrdə yaranmış Skif dövləti haqqında yazmışlar (46). Lakin nəzərə alınmalıdır ki, Skif çarlığı dedikdə heç də işkuzların çarlığı nəzərdə tutulmur, ona görə ki, həmin tədqiqatçılar “skif” adı altında Qara dənizin şimal sahillərində yaşayan əhaliyə antik müəlliflərin verdiyi ümumiləşdirici “skif” adını işlədirlər. Skif çarlığı əslində sakların çarlığıdır, “Bibliya”da skif çarlığının Aşkenaz adlandırılması da bunu göstərir, çünki Aşkenaz “sakların (şakların) çarlığı” mənasındadır. Lakin işkuzların – aşkuzların azərbaycanlıların təşəkkülünə rolu şübhəlidir. Azərbaycan ərazisində er. əv. VII - VI əsrlərə aid “skif tipli” (üç pərli) ox ucları (marahlıdır ki, “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda da məhz üçpərli ox ucluğu qeyd olunur) Mingəçirdə və Gədəbəy rayonunda arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır.

S a k l a r. Er. əv. I minillikdə Orta Asiya və Qazaxıstan çöllərində yaşayan əhalinin əsas hissəsi Sak (əslində Saka, Şaka) adlanmışdır. Onlar köklü yerlilər idilər, çünki arxeoloji qazıntılar onların tunc dövründə başlayaraq arasıkəsilməz mədəniyyət və rəsəliyinə məlik olduqlarını göstərmişdir (33).

Arxoloji qazıntılar sakların yalnız 20% -də monqoloid irqin nişanələrini göstərmişdir, deməli, onlar əsasən avropoid irqə mənsub idilər (33, 198-199). Antropoloji cəhətdən Orta Asiyanın və Qazaxıstanın türk xalqlarının təşəkkülündə mühüm rol oynamış saklar Altay tayfaları ilə Aralətrafi ərazinin tayfaları arasında aralıq vəziyyət təşkil edir (yenə orada).

Orta Asiya ərazisində yaşayan sakların bir hissəsi antik mənbələrdə massaget adı ilə məlumdur. “Massaget” etnoniminin İran dilləri arasında izah edilməsi üçün çox təşəbbüs edilmiş və nəticədə qondarma fikirlər alınmışdır. Əslində bu etnonim türk dilləri üçün səciyyəvi *m-b* əvəzlənməsinə görə *mas* (“*bas*”, yəni “baş”) sözündən, *sak* etnonimindən və türk dillərində cəm bildirən “*at*” şəkilçisindən ibarətdir və “baş saklar” mənasındadır. Onların bir hissəsi eramın əvvəllərində Albaniyanın şimal şərqində, indiki Dərbənd və Vəlvələçay arasındakı ərazidə yaşayırdı.

Orta Asiyadakı sakların adı er. əv. VII əsrdə yaradılmış “Avesta” da çəkilir. Diqqəti cəlb edən budur ki, bu mənbədə saklar həm də Tur, yaşadıkları ərazi Turan adlanır. İrançünaslar sakları İrandilli saydıqları üçün turları da İrandilli hesab edir və İran etnosundakı İran – Turan müharibələrini iranlıların iki hissəsi arasında müharibə kimi qələmə verirlər. Halbuki, Firdovsinin “Şahnamə”sində Turan türklərin ölkəsi kimi göstərilmişdir.

Orta Asiyada saklar haqqında er. əv. V əsrdən başlayaraq antik müəlliflər yazmışlar. Lakin onların bəziləri sakları ənənəvi olaraq “skif” adlandırırlar. Sakların bu hissəsi haqqında Avropa və rus şərqşünaslarının çoxlu əsərləri vardır. Biz bu bərdə geniş söhbət açmayacağıq. Onların hamısı bu fikirdədirlər ki, ümumiyyətlə, saklar İrandillilər idilər. Eyni fikir Azərbaycan tarixşünaslığında da var. Aşağıda biz bu fikirlərin qondarma olduğunu deyəcəyik və sübut edəcəyik ki, saklar təmiz türkmənşəli tayfalar idilər, bunun heç şübhəli yeri yoxdur.

Saklar Azərbaycan xalqının qədim tarixində dərin iz qoymuş və Azərbaycan xalqının etnogenizində mühüm rol oynamış qədim etnoslardan biridir. Təssüf ki, bu məsələ Azərbaycan tarixşünaslığında indiyədək araşdırılmamışdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, er.əv. VII əsrdə kimmerlərin (kəmərlərin) ardınca saklar (antik müəlliflərin əsərlərində “skiflər”) Cənubu Qafqaza gəlmiş, buradan da Ön Asiyaya – Manna və Midiya ərazisinə keçmişlər. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu hadisə er. əv. 680 –ci ildə baş vermişdir (191). Herodot Midiya çarı Kiaksarın (er. əv. 625-584) hakimiyyəti illərində şimaldan skiflərin Midiyaya gəldiyini yazmışdır. Lakin bu məlumatdan “skif” dedikdə konkret olaraq kimlərin nəzərdə tutulması aydın deyil. Bəlkə də elə bu köçlərdən biri sakların, digər kəmərləridir. Şimaldan gələn sakların müəyyən hissəsi indiki Şimali Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmış, digər hissəsi isə Manna və Midiyaya getmişdir. Sakların azərbaycanlıların etnogenizində rolunu nəzərə alaraq biz əvvəlcə sakların etnik mənsubiyyətini aydınlaşdırmalıyıq. Bu zərurət yuxarıda deyildiyi ki, həm xaricdə, həm də Azərbaycanda tədqiqatçıların sakları İrandilli etnos saymasından irəli gəlir.

S a k l a r d a ş ə x s a d l a r ı. *Paruyr* (er.əv. VII əsr). V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenskinin əsərində ermənicə “skaordi”, yəni “*sak oğlu*” adlandırılır və erməni çarı kimi qeyd edilir (23). Türkcə bar – “var”, “özüdür” və *ur* – “varis”, “övlad” sözlərindən (addakı “y” səsi qədim erməni dilində əlavə olmaq etibarilə türkcə “*ur*” sözünün ermənicə “*uyr*” kimi tələfüzündən və yazılışından irəli gəlir) ibarətdir.

Paruyrun etnik mənsubiyyətcə sak olmasını təsdiq edən başqa fakt da var. Moisey Xorensi yazır ki, Paruyr Midiya çarı Kiaksarın Asuriyanın paytaxtı Nineva şəhərinin tutulmasında iştirak etmişdir. Deməli, Paruyr Kiaksarın müttəfiqi idi. Başqa mənbələrdən məlumdur ki, Ninevanın er. əv. 612-ci ildə tutulmasında Kiaksara ermənilər yox (o vaxt hələ “erməni” adı yox idi), məhz skiflər kömək etmişlər. (Midiyalıların və sakların zərbəsinə davam gətirməyən Asur çarı Sinşar – İşkun özünü hərəmxanası və xəzinəsi ilə birlikdə yandırmışdı). Əslində “skiflər” dedikdə saklar nəzərdə tutulmalıdır, çünki Moisey Xorenski Paruyru “*sak oğlu*” adlandırır. (Acmaqçılısı budur ki, bütün bu tarixi hadisələr Azərbaycan tarixində öz əksini tapmamışdır).

S k u n h a (er. əv. 521-ci il). Farsların hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmış Orta Asiya saklarının başçısının adı. Eskunay adının qədim fars dilinə uyğunlaşdırılmış (başda “e” səsinin düşməsi və ortada “h” səsinin əlavəsi ilə) formasıdır. “Eskun” sözü və “ay” şəkilçisindən ibarətdir. Türkcə *es* – “ağıl”, “zəka” və bir sıra qədim türk şəxs adları üçün səciyyəvi *qun*, *kun* – “knyaz” sözlərinə aynılır.

S i r a k. (er.əv. 513-cü il) . II əsrin antik müəllifi Poliyen yazır ki, (Poliyen, hərbi fəndlər, XII, 12) İran şahı I Dara Orta Asiyada yaşayan sakların üzərinə gizli hərbi səfərə hazırlaşdıqda Sirak adlı bir sak özünü qəsdən xəncərlə bir neçə yerdən yaralamış, İran ordusunun düşərgəsinə gələrək guya saklardan incidiyini söyləmiş və farslara qulluq etməyə, farsların saklar üzərinə gedən yola bələdçilik etməyə hazır olduğunu demişdir. Farslar ona inanmış, Sirak isə fars ordusunu qəsdən susuz səhraya aparmışdır. Sirakın onları aldatdığını başa düşmüş farslar onu əzabla öldürmüşlər. Beləliklə, özünü qurban verməklə Sirak sakların farslarla müharibəyə hazırlaşmağına vaxt qazandırmışdır. Güman ki, Sirakın adı türkmənşəli *çirak* – “ağıllı” (160, III, 2, 2123) sözü ilə bağlıdır.

T a n a y. Ön Asiyada bir sak çarının adı (Pompey Troq, I, I, 4). Türk dillərindəki *tan* (*q*) – “valehedici”, “möcüzəli”, “heyrətli” (100, 532) sözündən və “ay” şəkilçisindəndir. Bəlkə də bu ad qədim türk dillərindəki *tonq* – “dan yeri”, “sübh çağı” (uşağın dünyaya gəlməsinin sübh olması, yaxud uşağın dan söküləndə doğulması; məsələn, qazaxlarda, başqırdlarda Tantuvar şəxs adı “dan vaxtı doğuldu” mənasındadır) sözündəndir. İbn əl Əsir IX əsrdə (1029 –cü ildə) Orta Asiyadan Azərbaycana gəlmiş oğuzların başçılarından birinin Tana adlandığını yazır. (Oxucu qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun “Əlvida, Gülsarı” əsərinin qəhrəmanının Tanabay adlandığını xatırlayar).

İ ş p a k a y.

Mannada sak çarının adı (101, № 65). Türkçə *eş, iş* – “dost”, “həmdəm” (160, I, 2, 1545) və *boka* – “pəhləvan”, “qüvvətli”, “qoluzorlu”, “bahadır”, “döyüşkən” (100) sözlərindəndir.

T o m i r i s. (er. əv. 530-cu il)

Orta Asiyada saklarda (bəzi mənbələrdə sakların bir qolu olmuş massagetlərdə) qadın xaçanın adı (Herodot, I, 205). İran şahı Kirlə döyüşdə qalib gəlmiş, başını kəsdirərək qanla doldurulmuş tuluğa salmışdır (Məlumdur ki, tuluq və dağar düzəldilməsi türk tayfaları üçün səciyyəvidir). Tomir (Tomar sözünün yunanca təhrifi) adından və qədim yunan dilində şəxs adlarına əlavə olunmuş – “*is*” adlıq hal şəkilçisindən ibarətdir (Bunu er.əv. II əsr müəllifi Poliyenin bu adı Tamir kimi yazması da göstərir). Ad türkçə *tomar* – “qızıl boyunbağı”, “hamayıl”, “boyundan asılan tilsim” sözündəndir. Tomiris etnik mənsubiyyətcə türkdür, sak qızıdır, lakin bilavasitə Azərbaycanla bağlı deyil, ona görə ki, onun başçılıq etdiyi saklar (ya xud sakların bir hissəsinin adı olan massagetlər) Orta Asiyada yaşayırdı.

S p a r q a p i t. (er. əv. 530 –cu il, Tomirisin oğlunun adı) . Esbirokbıt adının yunanca yazılışına görə təhrifidir. Türkçə *es* – “ağıl”, “zəka”, “dərəkə”, *birok* – “yeganə”, “bir”, və *bit* – “boy at”, “böyü” sözlərindəndir.

K a r t a z e s (er. əv. IV əsr). Makedoniyalı İskəndərə Orta Asiyada müqavimət göstərmiş sak çarının adı (Kursiy Ruf, VII, 7, I). Türkçə kartaş (qardaş) sözündəndir. Yunan dilində “*ş*” səsi olmadığına görə antik müəllif bu səsi “*z*” səsi ilə vermişdir. Adın sonundakı “*es*” isə yunan dilində əlavə olunmuş adlıq hal şəkilçisidir.

E s l a k. Er. əv. ermənilərə başçılıq etmiş sak çarlarından – “sak oğlu”lardan birinin adı (23). Türkçə *es* - “ağıl”, “zəka”, “dərəkə”, yada monqolca işi – “müdrük” (bax: И. Л. Жуковская. Заметки о монгольском антропониме. «Ономастика Востока». М., 1980, с. 13) və *lak* şəkilçisindən ibarətdir. Rəşiddənin “Oğuznamə” sində oğuz xanlarının şəcərə cədvəlində çəkilən Esli – xanın (azərbaycanlılarda indi də Əsli qadın adı vardır) adı ilə müqayisə olunur.

A m o r q. (Er. əvvəl VI əsr) . Orta Asiyada sak çarlarından birinin adı. Ehtimal ki, türkçə *amir* – “sülh”, “əmin – amanlıq”, “sakitlik”, “razılıq” (166, I, 59) və *uk* – “varis”, “oğul” sözlərindəndir. Bu çar haqqında məlumat verən Ktesiy (er. əv. V əsr) yazır ki, İran şahı Kir müharibədə sak çarı Amorqu əsir tutdurmuşdu. Lakin Amorqun arvadı Sparetra (bu qadının adı qədim türkçə *işi* – “ali mənsəbli qadın”, *börü* – “canavar”, “qurd” və “*tərə*”- “doğulmuş”, “törənmiş” sözlərindən ibarət olmaqla “Qurddan törənmiş xanım” mənasındadır) qadınlardan hərbi dəstə təşkil edərək Kirin üstünə getmiş, onu məğlub edərək ərini əsirlikdən xilas etmişdir (“Kitabi Dədə Qorqud”da Dirsə xanın arvadının 40 qızla ata minib ovdan qayıtmayan oğlunun ardınca getməsi səhnəsinə xatırladır).

Sakların türkmənşəli olduqlarını müxtəlif türk xalqlarının tərkibində sak (saka, şaka) etnonimini daşıyan tayfaların mövcud olması da göstərir: hələ 600 – 603- cü illərdə Altayda tuvalarda bir tayfa Səkyə (“*y*” səsi danışıda əlavə olunmadır, 35, 51, 71), hazırda qazaxlarda *Şaqa*,

Şaxtı (*şak* etnonimindən və *-tı (-lı)* şəkilçisindən), özbəklərdə *Şakay* və *Şekey*, qırğızlarda *Sake* və *Saka*, türkmənlərdə *Şaklar* və *Sakar* (sak etnonimindən və *ər-* “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözündən), noqaylarda *Şaukay*, xakaslarda *Sakay* və *Saqay*, Altay türklərində *Sakait* (*saka* və cəm bildirən *-it* şəkilçisindən) və *Saqal* (*sak* etnonimindən və *el* – “tayfa” sözündən və s.(bax: 85). Bundan əlavə, yəhudilərin etnik adının *Saxa* (“*Saka*”nın fonetik forması), Xakas etnoniminin *Sakas* (*Sak* etnonimindən və *-as* şəkilçisindən, məsələn çuvaş, türkəş, kulas türk etnonimlərində olduğu kimi) adından ibarət olması da nəzərə alınmalıdır.

Sakların türkmənşəli olduğunu göstərən üçüncü fakt – Tataristanda, Azərbaycanda, İranda və Türkiyədə Şəki adlı yaşayış məntəqələrinin mövcud olmasıdır. İndi Ermənistanı aid olan Sisyan rayonunda keçmişdə azərbaycanlıların yaşadığı bir kənd də Şəki adlanırdı. Həmin Şəki Alban əyaləti Sisakanın mərkəzi kimi VIII əsrdən məlum olan Şəki qalasının adı ilə bağlı idi.

Sakların türkmənşəli etnos olduğunu göstərən bir fakt da onların qədimdə spesifik papaq qoymalarıdır.

Er. əvvəl 521-ci ilə mənsub Bisütün qaya yazısında və Herodotun əsərində saklar “şiş papaqlı” lar adlandırılır: onların kişiləri keçdən tikilən, dik dayanan, konusvari hündür papaqlar qoyurdular. Belə papaq növü məhz türk xalqlarında mövcud olmuşdur. (Mənbələrdə qeyd olunur ki, Babək ucu şiş xəz papaq qoyurdu). Qədim türk – bolqarlarda bu papaq növü *tumak*, yaxud *çabak* adlanırdı (85). Qazaxıstan tarixində yazılır ki, orta əsrlərdə qazaxlar şişüclü, tumak adlanan papaq, yayda isə şişüclü ağ rəngli nazik keçədən kalpək qoyurdular (33,183).

Maraqlıdır ki, XIV əsrə aid “Əcaib - əd- dünya” adlı bir mənbədə Gəncə şəhərində cavanların şişüclü keçə papaq qoymaları qeyd olunmuşdur (Bax: И. Д. Михлухо- Маклай. Географическое сочинение XIV в. на персидском языке. Уч. Записки Ин- та Востоковедения, том IX, 1954, с. 208). Ümumiyyətlə, keçə düzəltmək adəti türkmənşəlidir. Altayda er.əv. I minilliyə aid kurqanlarda keçə qalıqları tapılmışdır. İ. M. Dyakonov yazmışdır ki, er. əv. III minillikdə Midiya ərazisində keçə papaq qoyurdular (102, 364).

Bir sıra antropoloqlar (T.A. Trofimova, V.V.Ginzburq və b.) Orta Asiyada arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış er. əv. VIII – V əsrlərə aid sak kəllə skeletlərində monqoloid irqə məxsus nişanələr aşkar etmişlər (bax: 85). Monqoloid xüsusiyyətlər, əlbəttə, İrandilli əhaliyə aid ola bilməzdi.

Deməli, sakların türkmənşəli etnos olmasına heç bir şübhə qalmır. Onları İrandilli (farsdilli) sayan tədqiqatçılar və onları müdafiə edən azərbaycanlı alimlərimiz, o sıradan onlara qoşulmuş biolog Rəbiyyə Qasıмова yanılırlar.

İndi biz qısaca Cənubi Azərbaycan ərazisində saklar haqqında danışacağıq. Er. əv. VII əsrə aid bir asur mənbəsində Manna ərazisində Saka adlı bir etnos qeyd olunur (88, 84). Bundan təxminən 200 il sonra Herodot İran dövlətinin X, XI və XIV əyalətlərində sakların yaşadığını yazır. Bu əyalətlərdə yaşayan sakların hamısı şimaldan gələnlər deyildi.

Məsələn, İranın XIV əyaləti Orta Asiyanın müəyyən hissəsini əhatə edirdi (Herodot, II, 23). Deməli, bu əyalətdəki saklar elə binadan Orta Asiyada yaşayanlar idilər. Midiya ərazisinə saklar cənub-şərqdən, yəni Orta Asiyadan da gələ bilərdilər. Midiyalıların sakları Orta Asiyadan Midiya dövləti ərazisinə köçürməsi də məlumdur. Midiyanın Orta Asiyadakı əyalətlərinə er. əv. 550-ci ildən sonra əhəmənilər yiyələnmişdilər. Er. əv. V əsrdə yaşamış Ktesiy yazır ki, Əhəmənilər sülaləsinin banisi Kir dövründə Orta Asiya sakları İrana tabe idi. İran ordusunda saklar da vardı. Kirin Babilistanı tutması şərafinə təşkil edilmiş atçapma yarışında bir sak əsgəri qalib çıxmışdı. 519-cu ilə aid Bisütun qaya yazısında İranın tabeliyindən çıxmış Orta Asiya xalqları (Marquş, yəni Marqiana, Sataquş, Parfiyanlar və b.) ilə yanaşı, saklar qeyd olunmuşdur. Lakin biz Orta Asiya sakları haqqında danışmayacağıq.

Herodotun qeyd etdiyi XI əyalət indi Şimali Azərbaycana aid olan ərazinin müəyyən hissəsini – Kürlə Araz birləşdikdən sonra Xəzərədək olan hissədən cənubdakı ərazini də əhatə edirdi. Lakin bu ərazi tarixən Mannaya, sonra Midiyaya, er. əv. 550-ci ildən 331-ci ilədək İran Əhəmənilər dövlətinə, bu dövlət Makedoniyalı İskəndər tərəfindən tərmar edildikdən sonra isə Atropatenaya mənsub olmuşdur. Bu əyalətin coğrafi koordinatları dəqiqliyi ilə məlum olmasa da ehtimal ki, oraya Xəzər dənizinin cənub – qərb sahilləri də daxil idi. Herodot məhz burada başqa tayfalarla – pantimat, pavsik və doreytilərlə yanaşı, sakların yaşadığını yazmışdır.

Qədim mənbələrindən aydın olur ki, bu əyalətdə saklar iki mahalda məskun idilər: Sakasində və Balasakanda.

Strabon (I əsr) Atropatena ərazisində Sakasena adlı əyalətin adını qeyd edir (Strabon, XI, 7, 2). Bu ad saka etnonimindən və türkcə mənsubiyyət bildirən *sin* (çin, şin) şəkilçisindən ibarətdir. Həmin Sakasena (əslində Sakaşın) Astara rayonunun ərazisində Sakaşon və Sakşon toponimlərində indiyədək qalmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu Sakaşın talışların əcdadları olan kadusların ərazisində yerləşirdi. Çünki er.əv. V əsr müəllifi Ksenefont da gurganların və kadusların qonşuluğunda sakların yaşadığını yazmışdır (Ksenefont, V, 3, 24). Bu əyalət, yuxarıda deyildiyi kimi, o vaxt Midiyaya, indi Şimali Azərbaycana aid olan Muğanı və Lənkəran – Astara bölgəsini də əhatə edirdi. Qədim indiki Muğan və Salyan düzlərində kaspilər məskun idilər və ona görə bu ərazi antik müəlliflərin əsərlərində Kaspiana adlanırdı. Saklar gəldikdən sonra bu əyalət Balasakan (türkcə *pala* – “düzənlik” sözü (V.V.Radlov, IV, II, 1162) və sak etnonimindən) adlanmışdı.

Balasakan toponimi ilk dəfə III əsrdən məlumdur. Axırıncı dəfə Balasacan formasında bu adı XIII əsr müəllifi Yaqut Həməvi çəkir (32). Ehtimal ki, eradan əvvəlki son əsrlərdə saklar kaspiləri sıxışdırmış və onların ərazisinə yiyələnmişdilər. Bir antik mənbədə kaspilərin ətrafında at əti yeyənlərin yaşadığını göstərilir. “At əti yeyən” bu köçərilər güman ki, saklar idilər.

Herodot sakların həm də İranın X əyalətində yaşadığını yazır (Herodot, III,

92). Bu əyalətin də coğrafi hüddüdləri məlum deyil. Amma Herodot orada saklarla yanaşı akbatanları (yəni, qədim Midiyanın paytaxtı Akbatan şəhərinin əhalisini) da qeyd edir. (Herodot, III, 92). Ehtimal ki, bu saklar məhz er.əv. VII əsrdə Asur mənbəində qeyd edilən Sakadır. Bu saklar daha kompakt qrup idi. Məhz həmin saklar erş əvvəl 522-ci ildə farsların hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmışdılar və İran şahı I Dara onları er. əv. 519-cü ilə aid Bisütun qaya yazısında “şişpapaxlı sakalar” adlandırır. Sakların bu hissəsi Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamışlar. Oradakı Gəncə də məhz bu sakların yaşadığı ərazidə yaranmışdı.

Məlumdur ki, er. əv. II əsrdə Atropatena dövlətinin paytaxtı fars mənbələrində Qanzak adlanan şəhər idi. Antik müəlliflərdən Strabon, Pliniy və Ptolemey bu şəhərin adını Qazaka və təhrif olunmuş Zazaka kimi yazırlar (bax: 113). V əsr erməni tarixçisi Favst Buzand isə onu Qandzak kimi qeyd edir (Favst Buzand, III, 7). Bu adların hamısı Gəncə, yaxud Gəncək toponiminin müxtəlif dillərdə təhrif formalarıdır. Urmiya gölündən cənub – şərqdə, Mağaranın 6 fərsəngliyində yerləşən Gəncə şəhərində azərbaycanlıların Od məbədgahı yerləşirdi. IX əsr ərəb coğrafiyaçısı İbn Xordadbeh bu toponimi Cənzə (I, 16), XIII əsr ərəb coğrafiyaçısı Yaqut Həməvi isə Cəznək (Cənzəkin təhrifi) kimi yazırlar (32, 23).

Gəncə toponiminin mənası haqqında yazmış tədqiqatçılar onu fars dilindəki gənc – “xəzinə” sözü ilə əlaqələndirmişlər. Bu inandırıcı fikir deyil. Həm Atropatenedə, həm də Albaniyada sakların yaşadığı ərazilərdə yaranmış Gəncə (Gəncək) toponimlərini biz sakların içərisində Gəncək adlı tayfanın olması ilə bağlayırıq. Mahmud Qaşqari Orta Asiyada – qədimdə sakların yaşadığı ərazidə türk tayfalarından birinin Gəncək adlandığını yazmışdır. Gəncək etnoniminin ikinci hissəsi olan “ək” komponenti türk dillərində s - ç əvəzlənməsinə görə məhz sak etnonimini əks etdirir. Qədim mənbələrdə Azərbaycanda həm iki Gəncənin Qanzak adlanması da bununla əlaqədardır.

Orta Asiyada orta əsrlərdə bir neçə Gəncək adlı şəhər məlumdur (bax: 28). Cənubi Azərbaycan ərazisində hazırda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan dörd Gəncəbad, Gəncə, Gəncərud kəndlərinin (bax: 85) adları da bu tayfanın adı əks etdirir. Azərbaycanın cənubunda və şimalında Gəncə şəhər adlarını farsca *gənc* – “xəzinə” sözü hesab edən tarixçimiz (50, 60) (o, bu fikri Avropa tarixçilərinin əsərlərinə əsasən irəli sürür) bilmir ki, mənşəcə Orta Asiya sakları ilə bağlı olan qazaxlarda, qırğızlarda, özbəklərdə və türkmənlərdə indi də *gəncə*, və *qəncə* adlı tayfalar və onların adları ilə bağlı çoxlu Gəncə adlı yaşayış məntəqələri vardır. Orta Asiyada Gəncək şəhəri X əsrdən məlumdur və bu barədə mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar vardır. Keçən əsrdə Şimali Qafqazda Gəncə - Aul, Gəncəçay, Gəncə və b. kəndlərin adları da (bax: 153) olmaya “xəzinə” deməkdir? Pəhləvi dilində olan bir mənbədə deyilir ki, Aturpatakanda Gəncə şəhərini turanlı Əfrasiab tikmişdir (114, 19). Bu “Avesta”da adı çəkilən və iranlıların (farsların) qatı

düşməni sayılan Turan padşahı Franqrasian adlı şəxsdir. Franqrasian “Şahnamə”də Əfrasiab adlandırılmışdır. Çox güman ki, Franqrasian Əfrasiab adının yazılış formasıdır. Əfrasiab türkcə *abra* – “xilas edən”, “qoruyan”, “saxlayan”, “xeyir verən”, “böyük xidmət göstərən”, “ehtiyacdən qurtaran” (166, I, 59-60) sözündən, *-si (çi)* şəkilçisindən və *ən, əb* “bacarıqlı”, “məhir”, “fərasətli”, “işcil” (166, I, 287) sözündən ibarət addır. “Əfrasiab” türkcə “Abrasiəb” adının farslaşdırılmış formasıdır və tədqiqatçıların bu adı fars mənşəli saymaları qondarmadan başqa bir şey deyil. Ehtimal ki, Əfrasiab tarixi şəxsiyyətdir və Midiyada yaşayan sakların – turların başçısı olmuşdur. Doğrudur, mənbələrdə onun haqqında məlumat yoxdur. “Avesta”da deyilir ki, tur (sak) tayfasından olan Franqrasian iranlıların (arilərin) Arvuyşayana “ölkə” sini tutmuş, lakin İran şahı Keyxosrov onu Çiçəst (indiki Urmiya) gölü yanında öldürmüşdür (bax: 114). Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında Şirin Əfrasiab nəslindən olduğunu yazmışdır. Şirin “Qara gözlü türkəm bu dam üstə mən” deyir. Mehribanunun Şirinə dediyi “Əgər Xosrov Keyxosrovdursa, biz Əfrasiab” sözləri də diqqəti cəlb edir.

Burada bu qarışıq məsələdən geniş danışmaq imkanı yoxdur. Onu demək istəyirik ki, saklar həm də turanlar adlanmışdır. Maraqlısı budur ki, Cənubi Azərbaycanda həm sak (Sakan, Sakani, Sakene, Şaqali, Şakabad və b.), həm də turan etnonimini (Turan, Turanqala, Turani, Turanpoşt və s. (200) əks etdirən, əhalisi azərbaycanlılardan ibarət kəndlər vardır.

İndi isə Şimali Azərbaycanda və indiki Ermənistan adlanan ərazilərdə məskunlaşmış saklar haqqında.

Saklar miladdan qabaq VII əsrdə Cənubi Qafqazda məskunlaşdıqdan sonra çarlıq yaratdılar. Tarixşünaslıqda bu “Skif çarlığı” adlanır (102, 242), lakin yuxarıda dediyimiz kimi, bu Sak çarlığı idi. İ.M. Dyakonovun belə bir fikri var ki, çarlığın mərkəzi indiki Gəncə bölgəsini əhatə edən Sakasena idi (102, 250). Çarlığın məhz Sak çarlığı olması onun Bibliyada “Aşkenaz” adı ilə göstərilməsi ilə təsdiq olunur, çünki “Aşkenaz” saklara verilmiş ad sayılır.

Təxminən er. əv. VII əsrdə, Urartu dövləti süqut etdikdən sonra yaranmış bu çarlıq indiki Ermənistan ərazisini, Kürdən aşağı indiki Şimali Azərbaycan ərazisini və İ.M. Dyakonova görə, hətta Mannanı da əhatə edirdi (102, 50). Ermənistan ərazisində ilk dövlət qurumu da məhz Sak çarlığı kimi təşəkkül tapmışdır. IV əsr erməni tarixçisi Koryon yazmışdır ki, ermənilər Aşkenazın (Bibliyada sakların dövləti belə adlanır) nəslidir, yəni ermənilər sakların tabeliyində idilər. Sak çarlarının qədim erməni mənbələrində skaordinlər – “sak oğlu”lar adlanması da bununla bağlıdır. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı yazır ki, Haykin oğlanları (yəni, ermənilər) Paruyur skaordidən sonra çarlıq etməyə başladılar. Bununla əlaqədar olaraq V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenasinin bir məlumatının rusca tərcüməsini olduğu kimi veririk: “Мы (yəni Moisey Xorenasi – Q.Q.), было забыли свирепого мужа Слака (türkcə Eslak adının qədim ermənicə yazılışı, əslən saklardır, - Q.Q.), который не могу сказать наверное, от Хайка

(yəni ermənilərdən) ли происходит, или от *aborигенов, бывших в стране бо него*, о чем повествуют древние сказания” (23, I, 21). Bu məlumat “*ölkədə ermənilərə qədar aborigenlər*” ifadəsi yuxarıdakı fikrimizi aydınlaşdırır. Erməni tarixçisi Moisey Xorenasi Ermənistanda çarlıq etmiş çarların adlarını qədim ermənicə belə verir: Paruyr (müəllif yazır ki, o, Skaordinin oğludur və Ermənistanda hakimiyyətə Midiya çarı Arbak tərəfindən təyin edilmişdir), Hraçəay, Parauas, Paçuiyc, Kornak, Panos, Haykak II, Ervand, Tiqran (23, I, 21) və b. Qədim erməni dilinin xüsusiyyətlərinə görə təhrifə məruz qaldıqlarından Paruyr, Kornak və Parauas adlarından başqa qalanlarının əsl formalarını bərpa etmək və aydınlaşdırmaq çətindir. Paruyr şəxs adı haqqında yuxarıda demişik. Kornak adı türkcə *kur* – “möhkəm”, “cəsur”, “səbatlı” (ər) (166, II, 106) və *ınak* – “dost” sözündən ibarətdir. Parauas şəxs adı bircə Barayaş, yaxud Borayaş kimi bərpa edilə bilər və güman ki, bürü – “canavar”, “qurd” və *eş* – “dost” sözlərindən ibarət olmaqla Midiyada Buriyaş şəxs adı ilə eynidir. Göstərilən adların türkmənşəli olması N.Y.Marrın belə bir fikri ilə təsdiqlənir ki, Ermənistanın bir bölgəsində saklar məskunlaşmışdılar (132, V, 195). Erməni tarixçisi Q. Kapanasyan açıq yazır ki, Hayasa ölkəsinin cənubunda və cənub şərqində hərəkətin başında saklar dururdular (III, 150).

Sakların digər hissəsi Şimali Azərbaycan ərazisində yaşayırdı. İndiki coğrafi koordinatlarla göstərilə, burada saklar Şəki, Şakaşen, Sisakan və Arsak bölgələrində məskun idilər. Oxucu diqqət yetirsə görə ki, bu toponimlərin dördündə də Sak, Şak etnonimi əks olunmuşdur.

1. Ş ə k i. Burada hələ II əsr müəllifi Ptolemey Osika adlı şəhər qeyd etmişdir (V, XI, 4). Tədqiqatçılar bu adı Şəki adının təhrifi hesab edirlər. Daha sonra III əsrə aid parfiya dilindəki mənbədə bu bölgədə Sukn (103), “VII əsr Erməni coğrafiyası”nda Sekan (19), VI əsrə mənsub mənbədə Şəki, IX-X əsr ərəb coğrafiyaçıların əsərlərində Şəkkən toponimləri çəkilir ki, bütün bunlar indiki Şəki adının təhrif formalarıdır.

2. S a k a s e n a. I əsr müəllifi Strabon Kürdən cənubdakı ərazidə Sakasena əyalətinin adını çəkir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlının əsərindən aydın olur ki, həmin Sakasena indiki Gəncə bölgəsidir, çünki o, Gəncə şəhərinin Şakaşendə yerləşdiyini yazır (22, II kitab, 23-cü fəsil). Onu da deyək ki, bu əyalətin sakları “sakesin” adı ilə er. əv. IV əsrdən məlumdur. II əsr müəllifi Flaviy Arrian yazır ki, sakesinlər və albanlar İran ordusunun tərkibində sağ cinahda İskəndərə qarşı döyüşlərdə iştirak edirdilər (Arrian, III, 84). Oxucu yəqin hiss etdi ki, Strabon “Sakasena” adında iki toponim qeyd edir: biri Atropatenanın, digəri Albaniyanın ərazisində. Qeyd edilməlidir ki, mənbələrdə üçüncü Sakasena indiki Türkiyənin şərqində çəkilir (191, 177). Bu faktın aşağıdakı qiymətli cəhəti var. Azərbaycan tarixşünaslığında deyilir ki, Sakasena “Saka” etnonimindən və yer mənasında İran mənşəli “*şayana*” sözündən (bu fikri keçən əsrin axırlarında alman şərqşünası Hubşman ortaya atmış, sonra İ.M.Dyakonov mənimsəmiş, tarixçilərimiz

də tapıntı kimi əsərlərinə salmışlar) yaranmışdır, başqa sözlə guya toponimin sonluğu “şauana”nın fonetik şəkli olan “şen”dən ibarətdir (102, 251). Erməni tarixçiləri bundan bərk yapışır və “şen” sözünü ermənilərin qədimdə Gəncə bölgəsində yaşadığını göstərən fakt kimi qələmə verirlər. Lakin “Sakasena” toponiminin Albaniyada, Atropatenada və həm də Kiçik Asiyada (Qarsda) olması (191, 177) göstərir ki, bu adda nə İranmənşəli “şauana”, nə də ermənicə “şen” sözü ola bilməz. Əslində Y.B.Yusifovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Sakasen (sondakı “a” səsini yunanca Strabon əlavə etmişdir) toponimdəki “sen” sözü türkcə “şin” sözünün fonetik şəklidir (186, 25, 35). Həqiqətən də bir sıra türk tayfa adlarında *sin*, *şin*, *çin* sözləri vardır: A lşın, Bulqasın, Kabuqşın və s. (bax: 85). Türkmənşəli Quqar tayfasının adı ilə başqırdlarda bir tayfa indi də Kuqarsin adlanır. Xəzərlərdə iki şəhərin Sarişin və Saksin adlanması məlumdur. Cənubi Azərbaycan ərazisində Üskiyə mahalında Macarşin (macar etnonimindən və *-sin*, *-şin* şəkilçisindən), Xuvarlı mahalında Avarsin (avar etnonimindən və *-sin* şəkilçisindən) adlı kəndlər vardır. II əsr müəllifi Arrian da bu Sakesenliləri məhz “Sakesin”, Bəlazuri Şakşin kimi yazmışdır. Deməli, Sakesin toponimi oralarda məskunlaşmış sakların öz dillərində yaranmış addır və əsl forması Sakasin, yaxud Şakaşindir.

Sakların bu hissəsinin – sakaşinlərin azərbaycanlıların etnogenizində mühüm rolu onunla izah olunur ki, yuxarıda deyildiyi kimi, Gəncə toponimi məhz bu əyalətdə yaranmışdı. Yuxarıda biz digər Gəncənin Cənubi Azərbaycan ərazisində, Sakada yerləşdiyini demişik.

Ümumiyyətlə, Orta Asiya, Qazaxıstan və Azərbaycan türklərinin etnogenezinə sakların rolu məsələsi xüsusi tədqiqat mövzudur. Nəzərdə tutulmalıdır ki, oda sitayiş üçün məbəd tikilməsi İran xalqları (taciklər, əfqanlar, osetinlər, farslar, kürdlər və b.) üçün səciyyəvi deyildi, onlar atəşpərəst olmamışlar. Bu ibtidai din formasını Azərbaycana saklar gətirmişdilər. Cənubi Azərbaycan ərazisində Gəncə şəhərində baş Od məbədinin mövcud olması da bununla əlaqədar idi.

3. Sisakanda (Zəngəzürdə) yaşayan saklar tarixi ədəbiyyatda sisaklar adlanırlar, çünki indi çox hissəsi Ermənistanın, az hissəsi Azərbaycanın tərkibində olan Zəngəzur mahalı “Alban tarixi”ndə Sisakan (Sisakan toponimini ilk dəfə Suriya müəllifi Zaxariy Ritor 554-cü ildə çəkmişdir (56) və V əsr erməni mənbələrində Syuni adı ilə məlumdur. “VII əsr Erməni coğrafiyası”nda da bu toponim Sisakan kimi yazılır. Sisakan erkən orta əsrlərdə Albaniya tarixində böyük rol oynamışdır, çünki buranın öz müstəqil çar sülaləsi vardı. Ona görə əvvəlcə onun tarixinə qısaca nəzər salaq.

Sisakan adının sak etnonimini əks etdirdiyini vaxtilə N. Y. Marr yazmışdır (132, V, 270). Lakin saklar İrandillilər sayılsalar da erməni tarixçiləri binadan Sisakanı erməni əyaləti sayır və deməli, onun çarlarının da etnik mənsubiyyətcə erməni olduğunu yazırlar. Azərbaycanlı tədqiqatçılarımız bu saxtakarlığa qarşı

arqumentli cavab verə bilmirlər.

Əvvəla, qeyd edək ki, əgər Sisakan əyaləti ermənilərin qədimdən məskunlaşdığı ərazi olsaydı, onda sakların etnik adını daşımazdı. İkincisi, Siuni hakimləri Aranşahlar adını daşımazdılar. Üçüncüsü, “Alban tarixi”ndə yazılır ki, Alban kilsəsi ilə erməni kilsəsi arasında 607-ci ildən ixtilafı kəskinləşdikdə siunilər erməni kilsəsindən aralanaraq albanlara qoşulmuş və Alban kilsəsinin tabeliyinə keçmişdi (“Alban tarixi”, s. 217, 220). Ermənilərin Sisakana gəlməsi VIII əsrdən sonra ərəb xəlifəsinin alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe etməsindən sonra başlanmışdır.

Sisakan toponimi “Si” və “Sakan” (Balasakan toponimində olduğu kimi) hissələrindən ibarətdir. “Sakan” komponenti Sak etnoniminə və - *an* şəkilçisinə ayrılır. Deməli, bu ad “Si sakları” mənasını verir və indiyədək Ermənistanda Sisyan rayonunun adında qalır. Adın birinci komponenti olan “Si” sözü Sisakanda hakimiyyətdə olmuş bir sülalənin adıdır (191). Başqa sözlə, Si sülaləsi sakların içərisində bir tayfanın adı idi. Qədim türklərdə Si (Çin mənbələrində Xi) tayfasının adı məlumdur (35, 65, 70, 71, 72, 77-180). Erkən orta əsrlərdə bu tayfa Altayda və Tuva ərazisində Dalay-Nor gölü vadisində yaşayırdı. Göstərilir ki, Si tayfası orada hunların bir qədim qolunun adıdır (35, 65). Güman ki, Sak tayfalarından olmuş Si tayfasının bir hissəsi Mərkəzi Asiyada qalmış və sonra hunların tərkibinə daxil olmuş, sakların tərkibində olan hissəsi isə Sisakan adlanmış əyalətdə hakim sülaləyə çevrilmişdir, yaxud sülalə sakların içərisində bu tayfanın əlində cəmlənmişdir. Ona görə də burada məskunlaşmış saklar “Si sakları” adlanmış və beləliklə Sisakan adı yaranmışdır. Qədim erməni mənbələrində və “Alban tarixi”ndə Si-sakan etnonimi qısaldılmış şəkildə Sisak kimi yazılmışdır. Lakin erməni mənbələrində “Sisakan” adı çəkilmir, əvəzinə Syuni (əslində Siuni olmalıdır, “s” səsinə sonra “i” səsinin düşməni və “y” səsinin əlavə olunması qədim erməni dili əsasında baş vermişdir) adı verilir ki, bu da məhz yuxarıda çəkdiyimiz Si etnonimindən və qədim erməni dilində mənşəcə Urartu dilinə aid olan, yer və tayfa adlarına əlavə edilən –*uni* şəkilçisindən ibarətdir.

Deməli, Urartu dilində “uni” şəkilçisi erməni dilinə keçmiş və Si tayfasının (sülaləsinə) adına əlavə edilmiş və nəticədə Siuni (qədim ermənicə Syuni) adı yaranmışdır. Erməni tədqiqatçıları Siuni adının mənşəyini tapa bilməmişlər və ona görə bu adı Urartu mənbələrində Göyçə gölü ətrafının adı kimi çəkilən Etiuni (qədim erməni mənbələrində Uti) adı ilə eyniləşdirmişlər. Halbuki Urartu mənbələrində Etiuni (sonra qədim erməni mənbələrində -Uti) müxtəlif mənşəli adlardır və onların eyniləşdirilməsi səhvdir. Urartu dilində Su-*ini* “Su” mənbə” (göl və s.), həm də “Gölətrafi (ərazi)” mənalıdır, çünki bu toponim Urartu dilindəki *su* “su” və “*uni*” şəkilçisindən ibarətdir. (bax: И. И. Мещанинов. Аннотированный словарь урартского языка. с. 264, 265). Urartu dilinə aid “su” sözü erməni dilində “*sov*” kimi qalmışdır və deməli, Göyçə gölünün ermənicə adı olan “Sevan”hidronimi məhz Urartu dilindəki “su” sözündəndir. Beləliklə, Urartu

dilində “Su-ini” (Göyçə gölü və onun ətraf ərazisi) ilə ermənilərin Sisakana verdiyi Syuni (əslində “Si-uni”) müxtəlif mənşəli, lakin zahirən oxşar adlardır, çünki birincisində “su” (göl, su), ikincisində Si (etnonim) komponentləri iştirak edir.

Aydın oldu ki, Sisakan toponimi ermənicə deyil və həm də bu adda İran mənşəli “kan şəkilçisi yoxdur. “Alban tarixi”ndə qeyd olunur ki, bu adı farslar deyirlər. Buradan belə nəticə çıxır ki, Sisakan adında “an” şəkilçisi farscadır.

Sakların məskunlaşdığı bu bölgədə Si sülaləsinin hakimiyyəti er. əv. başlanmışdır. Çünki eramızın I əsrinin 60-cı illərində Albaniyada hakimiyyətə keçmiş Ərən (ermənicə yazılışda Aran və Eran) “Alban tarixi”ndə yazıldığına görə məhz Sisak sülaləsindən idi. Eranın əvvəllərində Ermənistan Parfiya dövlətinin tərkibinə daxil edildikdən sonra Parfiya çarı öz qardaşı Valarşakı Ermənistana çar göndərmiş. Valarşak isə Albaniyaya Sisak nəslindən Aran (Ərən) adlı bir nəfəri çar təyin etmişdi. Buradan aydın olur ki, Sisak sülaləsi I əsrdə artıq tanınmış hakim sülalə idi. Ərən şəxs adının türkçə olması Sisak sülaləsinin türkmənşəli olduğunu göstərən tutarlı faktlardan biridir. Sisak sülaləsindən Ərəndən sonraki çarların adları məlum deyil və ona görə də bu sülalədən olan hökmdarların Albaniyada hakimiyyətdə olduqları müddətin şəcərəsi bilinmir. Lakin görünür, onların hakimiyyəti IV əsrdən bu yana keçmir. V əsr erməni tarixçisi Yeqişe (Eqişe, V fəsil) albanlarda çar nəslinin Qnuni adlandığını yazmışdır (451-ci ildə Sasanilərə qarşı üsyanda iştirak edən Alban hakimi Vahan bu nəsilədən idi). Qnuni etnonimindəki “uni” sözü qədim ermənicə yazılışda əlavə olunmuş, əslən urartu dilinə mənsub şəkilçidir. Ehtimal ki, ermənicə yazılışda təhrifə uğramış “qn” sözü məhz “Qun” “hun” kimi bərpa oluna bilər və deməli, hakimiyyətdə hun mənşəli sülalənin olması ehtimal edilə bilər. Həmin hun sülaləsi isə eranın əvvəllərindən Albaniyanın şimal-şərqində yaşamaqda olan məskutlardan idi. Təsədüfi deyil ki, Alban çarı Vaçe hakimiyyətdən əl çəkdikdə məhz Maskut əyalətinə getmişdi.

IV əsrdə bütün albanlarla birlikdə Sisakan əhalisi də xristian dinini qəbul etmişdi. Bu sülalənin nümayəndələri “Saklı” (ərəb mənbələrində “Səhl”) ləqəbini daşıyırdılar. “Səhl” (yəni Sisak) sülaləsinin ən məşhur nümayəndəsi Səhl ibn Sunbat idi. O, Babəki tutub ərəblərə vermişdi. Səhl Sunbatın qalası Şəki idi. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsindən sonra Sisakanın xristian hakimləri “məlik” adlanırdılar. Səhl ibn Sunbat da məlik idi və “Kitabi Dədə Qorqud”da Şöklü Məlik (“Şəkili Məlik” adının təhrifi) ehtimal ki, məhz Şəki hakimi Səhl Sunbatdır. Qeyd edilməlidir ki, Bəzz qalasının hakimi, xürrəmilərin başçısı Cavidan da ərəb mənbələrində Cavidan ibn Səhlək adlanmışdır. Cavidanın qəbrinin Zəngəzurda Pir-Davidan adı ilə indiyədək qalması da bununla bağlıdır. IX əsr ərəb coğrafiyaçısı İbn Xordadbeh Muğanın hakiminin Şəklə olduğunu yazır (I, 16).

Sisakan Alban çarlığı daxilində müstəqil xanədanı olan əyalət idi. Əhalisi albanlarla etnik mənsubiyyətə eyni olduğuna görə Sisakan Albaniya ilə daha sıx münasibətlərdə idi. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı Syunidən maldarların öz heyvan sürülərini Kür və Araz sahillərindəki qışlaqlara gətirdiklərini yazmışdır

(“Alban tarixi”, II kitab, 26-cı fəsil).

Sisakanda hakimiyyətdə olmuş sülalənin bütün hakimlərinin adları ardıcılıqla məlum deyil. Xristianlığın qəbulundan sonra “Bibliya”dan keçmə adlar geniş yayılsa da, sülalənin bəzi çarlarının adları türkcədir. Onların bəziləri ilə oxucunu tanış edək.

P i s a k. Sak nəslindən hakim adı (Favst Buzand, III kitab, 20-ci fəsil). Türkcə *pi* – “başçı”, “knyaz”, “şahzadə” (166, II, 97) və *sak*, *çar* (bax Taksak adına) sözlərindəndir.

V a s a k (IV əsr). İrənin Sisak sülaləsindən Ermənistanə təyin etdiyi hakimin adı. Erməni tarixçisi Moisey Xorensi V əsrdə Syunidə bir hakimin adını da Vasak kimi qeyd edir. (IX əsrin əvvəlində Syunidə hakimiyyətə keçmiş yerli sülalənin ilk çarı da 812-ci ildə ölmüş Vasak adlanırdı). IV əsrdə Qərbi Hun xaqanlığının xanlarından biri Vasik (Bizans mənbələrində qeyd olunmuşdur) və Ermənistanə türk cinli tayfasında sərkərdə Vasak Mamikonian (əslində Mamiqun) adları ilə eynidir. Mənasını aydınlaşdırma bilmədik. Y. B. Yusifov türkmənşəli Basa adı ilə eyniləşdirir (186, 27). O, Vasik (Basak) adının türk dillərində “basmak” feli əsasında “qalib”, “fateh” kimi mənalandırır.

A n d o k. V əsrdə Sisakan hakiminin adı. Anduk şəxs adının “u” səsinin “o” səsi ilə əvəzlənməsi ilə ermənicə yazılışdır. Türkcə *on* (*onq*) – “həqiqi”, “düzgün”, “doğruçul”, “düzdanışan” sözü (166, I, 457) və *duk* (*-luk*) şəkilçisindəndir. Bu şəxs adının qədim türkcə *onq* (sonra “*nq*” qovuşuq səsinin “*n*” səsinə keçməsilə) – “qismət”, “tale”, “nəsim”, “xoşbəxtlik payı” (100, 367) sözündən və *duk* (*-luk*) şəkilçisindən ibarət olduğu da güman edilə bilər.

Q d i x o n. V əsrdə Syunidə şəxs adı. Qədim ermənicə yazılışında təhrifə uğramış bu ad qədim türkcə *qed* – “qüvvətli”, “məhkəm”, (100, 292) və bir sıra türkmənşəli şəxs adları üçün (er. əv. VI əsrdə saklarda Skunha, Ermənistanə cinlilərin III əsrdə əcdadı olan və ermənilərin Mamikon və Mamikonian şəklinə saldıqları Mamiqun, V əsrdə Cucan xaqanlığının xanı Anaxun, monqollarda XIII əsrdə Çormaqun, Arqun (1284-1291) və b.) səciyyəvi *qun* – “knyaz” sözündən ibarətdir.

S u n b a t (IX əsr). Ərəb mənbələrində Səhl ibn Sunbat formasında yazılmış ad türkcə *sun* – “gözətçi”, “keşikçi”, “nəzarətçi” (160, IV, I, 692) və *bat* – “mətin”, “bahadır” sözlərindən ibarətdir. Bu adın ikinci komponenti olan “bat” sözü albanlarda Urvat, VI əsrdə Orta Asiyada ağ hunlarda (eftalilərdə) Qrunbat, türk bolqarlarda Kurbat (583-642), 755-ci ildə Xorasanda ərəblərə qarşı 70 gün üsyan qaldırmış türk Sunbat, XII əsrdə Azərbaycanda Oğuz-Səlcuq əmirilərindən Əbubəkr Bahaəddin Sunbat və b. şəxs adlarının sonlarındakı “bat” sözü ilə eynidir.

Göründüyü ki, Si sülaləsinin hakimləri etnik mənsubiyyətcə türk idilər. Syunini əvvəlcədən erməni əyaləti, əhalisini ermənilər hesab etməklə erməni tarixçiləri savadsızlıqlarını nümayiş etdirirlər. Bu sülalənin Sisakanda hakimiyyəti min ildən çox davam etmiş və IX əsrdə kəsilmişdir. Sonra onu türk cinlilərdən

Orbelianlar sülaləsi əvəz etmişdir.

Türk cinli tayfası haqqında biz əsərlərimizin birində qısaca yazmışıq (3). Təssüf ki, xalqımızın etnogenezində rol oynamış türk cinlilər Azərbaycan tarixşünaslığında indiyədək qəti olaraq tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Cənubi Qafqazda cinlilər həm Ermənistanda, həm də Gürcüstanda III-IV əsrlərdən məskun idilər. Ermənistandakı cinlilər IV əsrdə xristian dinini qəbul etmişlər. VIII əsrə qədər ermənilərin qoşunlarının başçılarının hamısı cinlilərdən ibarət idi. Cinlilərin əcdadı Mamıqun adlı başçının adı ilə ermənicə Mamikonian “Mamıqunlar” adını daşıyırdılar (bax:3). Gürcüstanda, Kür çayının sahillərində yaşayan cinlilər əvvəlcə xristian dinini qəbul etməmişdilər. Onların yaşadığı qala indi gürcücə Şamşvilde adlanır ki, bu da türkcə “Üç ox” (gürcücə *sami* “üç”, şvilde “ox” deməkdir) adının tərcüməsidir.

“Sisakan tarixi” əsərinin müəllifi, əslən türk cinli olan Stepan Orbelian (atasının adı Tarsandır, bu adı Xəzərlərin sərkərdələrindən biri, bizans mənbələrində çəkilən Tarmaç adı ilə müqayisə etmək olar) yazır ki, cinlilər III əsrdə Çin-Bakurun başçılığı ilə Dəryal (türkcə *dar* “darsqal” və “yal” sözlərindən ibarət olan bu ad sonra – farsca Dar-alan “Alan qapısı” kimi izah edilir. Halbuki heç bir mənbədə bu toponimin “Daralan” forması yoxdur) keçidi vasitəsilə şimaldan Gürcüstana gəlmiş və gürcü çarı onları hörmətlə qəbul edərək yerləşmələri üçün Orbeti (“Qartal yurdu” deməkdir) qalasını vermişdi. Cinlilərin hakim sülaləsi bu qalada yaşadığına görə Orbeli adlanırdı. Bu sülalə min ilə yaxın hakimiyyətdə olmuş və 1117-ci ildə süqut etmişdir (30). Gürcülərdə keçən əsrə qədər məşhur Orbeli knyaz nəslinə də öz adını türk orbelilərdən almışdır. (Erməni tarixçisi Adons N. Q. əsrimizin əvvəllərində yazmışdır ki, Gürcüstanda knyaz Orbelianlar əcdadlarının cinlilərin ölkəsində axtarırlar və Çin Bakuru özlərinin ulu əcdadları hesab edirlər). Orbeli (Orbelian) xan nəslinə 1117-ci ildə Gürcüstanda Lori qalasını tikmişdi. Lakin xristian ermənilər və gürcülər Orbelilərə qarşı mübarizəyə başladı. Nəticədə bu xan nəslinin bir hissəsi qoşunu ilə Sisakana köçüb gəlmiş, xristian dinini qəbul etmiş, sonra da hakimiyyəti ələ almışdı. XIII əsrdə Sisakanın hakimi Stepan Orbelian idi. Onun 1290-cı ildə yazdığı “Sisakan nəslinin tarixindən” əsəri ermənicə yazılmışdır (30, III fəsil). Bu da təbii idi. O vaxt Sisakanda kilsə artıq erməni kilsəsinin tabeliyində idi və xristian albanlar içərisində bütün yazı-pozu da ermənicə aparılırdı. Xristian dininə qulluq edən Stepan Orbelian da əsərini ermənicə yazmalı idi.

Deyilənlərdən

görünür ki, Sisakanda sakların Si sülaləsi uzun müddət hakimiyyətdə olmuşdur. Zəngəzurda qədim qalalar və istehkamları da onlar tikmişlər. Stepan Orbelian yazır ki, yuxarı Qarabağda Dizak qalasını Sisak nəslinə tikmişdir (III fəsil). Sisakanın digər məşhur qalası Şəki idi. Bu qalanın xarabalıqları Bazarçay sahilində indiyədək qalmaqdadır. Qala dağıdıldıqdan sonra əhali Şəki adlı kənd yaratmışdı. Məşhur ədəbiyyatçı Əziz Şərif də bu kənddən idi. 1920-ci ildə azərbaycanlılar Şəkidən tamamilə qovulmuşdur.

Sisakanın Albaniyanın tərkib

hissəsi olması Stepan Orbelianinin belə bir məlumatı ilə təsdiq olunur ki, Alban çarı Asvegen öz çar bayrağını Syuni yepiskopuna bağışlamışdı. Müəllif daha sonra yazır ki, onlar (yəni sisaklar – Q. Q.) təkcə Syuninin yox, həm də albanların (yəni alban çarlarının - Q. Q.) əcdadlarıdır, hətta onlara (yəni albanlara – Q. Q.) nisbətən daha qədimdir (30, III fəsil). Əsərinin V fəslində müəllif yazır ki, “Ermənistanın əhalisindən əvvəl Syunilər dindar (yəni xristian – Q. Q.) oldular (30, V fəsil).

Sisakların türk olduğunu göstərən bir fakt da var. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı yazır ki, Sisaklar Yafətin nəslinə mənsubdur. Yafət dedikdə müəllif türkləri nəzərdə tutur, çünki müəllif Yafətin oğlanları içərisində Qamer (türk kimmerlər), Maqoq (skiflər - işkuzaylar) və Mada (madaylar) adlarını da çəkir (“Alban tarixi”, III kitab, I fəsil). V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenasi yazır ki, Syuninin hakimləri erməni yox, Sisak sülaləsindəndir (I kitab, 12-ci fəsil), yəni saklardır.

Sisak sülaləsindən olan hakimlər aranşahlar adlanırdılar. I əsrin ortalarından Alban çarları da mənşəcə Sisak nəslindən olduqlarına görə, Aranşahlar adını daşıyırdılar. Albaniyada bu nəslin axırıncı nümayəndələrini VI əsrdə İrandan Albaniyaya gəlmiş Mehranilər (Cavanşir də xristian dinini qəbul etmiş həmin tayfadan idi) qırmış və ona son qoymuşdular.

4. Azərbaycan ərazisində sakların bir hissəsi Yuxarı Qarabağda məskunlaşmış və onların adı ilə albanların dilində bu ərazi “Art-Sak” adını almışdı. Qədim erməni mənbələrində Artsax kimi yazılan bu ad türkcə *art* – “dağlıq ərazi”, “yüksəklik” sözündən və “sak” etnonimindən ibarət olub. “Sak yüksəkliyi”, yaxud “sak dağlıq ərazisi” mənalarını verir. A. N. Qrek mənbələrdəki Sakasena əyalətini Artsakla lokalizə etməkdə müəyyən mənada haqlı idi, ona görə ki, hər iki toponim sak etnonimi ilə bağlıdır. Yuxarıda demişik ki, sakların bir hissəsi Arropatenanın və Albaniyanın həmsərhədində düzənlikdə məskunlaşmış və Balasakan, yəni “Sak düzənliyi” adı yaranmışdı. Deməli, sakların bir hissəsinin dağlıq və düzən yerlərdə məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq hələ eradan əvvəl Artsak və Balasakan toponimləri yaranmışdır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, digər Artsak (“Sak yüksəkliyi”) Cənubi Azərbaycan ərazisində - Atropatenada yerləşirdi. Babək üsyanı ilə əlaqədar hadisələrdə bu toponim mənbələrdə Arşak qalası kimi qeyd olunmuşdur. Yaqut Həməvi yazır ki, Ərşəq Bəzzin yaxınlığında bir dağdır (32, 12) həmin toponim Cənubi Azərbaycanın Qaradağ əyalətində Ərşə mahaalının adında qalır.

Şimali Azərbaycan ərazisində qədimdə sakların məskunlaşdığı bölgələr barədə demək istədiyimiz bu qədərdir.

Azərbaycan tarixşünaslığında eranın I əsrinin 60-cı illərində Kürdən cənubda Alban çarlığının ərazisini əhatə edən yeni dövlətin yaranması problemi hələ tam həllini tapmamışdır. F. Məmmədova tərəfindən belə bir fikir ortaya atılmışdır ki, guya I əsrin 60-cı illərində hakimiyyətə gəlmiş çar Ərən Parfiyanın

Arşakid sülaləsindən idi. Bu, tamamilə səhvdir. Əvvələn, parfiyalıların heç də hamısı İrandilli deyildi. Antik müəllif Pompey Troq yazır ki, parfiyalıların dili skiflərin və midiyalıların ortasında durur (Pompey Troq, XI, 2, I). Hər halda Parfiya çarlığı zamanında yaşamış bu müəllif Fəridə Məmmədovaya nisbətən farsları və arşakidləri daha yaxşı tanıyırdı. Sonrası da Arşakidlər sülaləsinin banisi olan Arşakın adı da heç iranca deyil, türkcədir. Parfiya çarlarından Orod və onun sərkərdəsi Suren (monqolca *tseren*, türkcə *çurin* – “ayıq, ehtiyatlı” sözündən) Pakor, Oroz və b. şəxs adları da qədim türkcədir. Çox güman ki, er. əv. VII əsrdə yaranmış Sak çarlığı Ermənistan və Şimali Azərbaycanı əhatə etmiş, lakin er. əv. IV əsrdə kiçik knyazlıqlara parçalanmışdır. Ondan sonra Ermənistanda erməni ervanditlər, Sisakanda türk sisaklar, Kürdən şimalda türk albanlar hakimiyyətə keçmişdilər. Eranın I əsridə Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqları isə Aran adı ilə Sisak nəslindən çar Ərənin hakimiyyəti altında keçmiş, sonra da Kürdən şimaldakı ərazidə bu çarlığa birləşdirilmişdir.

Sakların İrandilli sayılması fikri Azərbaycanın hər iki hissəsində xalqımızın etnogenezi prosesinin tədqiqi yolunda bir sifərə çevrilmişdir. İqrar Əliyev son məqalələrindən birində sakları türk hesab edənləri, o sıradan bu sətirlərin müəllifini diletant, onların yazdıqlarını isə gülünc adlandırmışdır (52). Bu fikir sonra antropos Rəbiyyə Məmməd mehdiinin azərbaycanlıların etnogenezinə dair əsərimiz haqqında rəyində də təkrar edilmişdir. Qoy desinlər, qorxulu heç nə yoxdur; qorxu Azərbaycan xalqının tarixindən aralıda duranlar, onun bostanına kol dibindən daş atanlar üçündür, unudurlar ki, fərdlər gəlib-gedərdirlər, xalq isə həmişə yaşayacaqdır, deməli, fərdlərin hər birinə ayrı-ayrılıqda ən düzgün qiyməti xalqın özü verəcəkdir.

Albanlar və Atropatenlilər

§1 Albanlar

Alban etnosunun adı ilk dəfə er. əv. 331-ci ildə İran ordusu ilə Makedoniyalı İskəndərin ordusu arasında baş vermiş Qavqaməl döyüşü ilə əlaqədar olaraq II əsr müəllifi Arrian tərəfindən çəkilir. Deyilir ki, İran ordusunda albanlar da vardı (Arrian, II, 2, 4). Başqa mənbədə isə Alban çarının İskəndərə iki it göndərməsi qeyd olunur. Bu məlumat göstərir ki, artıq er. əv. IV əsrdə alban etnosu və onun dövlət qurumu vardı. Er. əv. I əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar bu etnosun məskun olduğu ölkə yunan və latın mənbələrində eranın əvvəllərindən başlayaraq “Albaniya” adlanır. Albaniya indi Dağıstana mənsub Samur – Dərbəndarası bölgə, indi Ermənistana aid Göyçə və Zəngəzur bölgələri daxil olmaqla indiki Şimali Azərbaycan ərazisi əhatə edirdi. Lakin Azərbaycanın Kür çayının Arazla birləşdiyi yerdən Xəzərə qədərki hissəsindən cənubdakı inzibati rayonların (Saatlı, Sabirabad, Neftçala, Salyan, Biləsuvar, Cəlilabad, Masallı, Lənkəran, Lerik və Astara rayonları) ərazisi və Naxçıvan qədimdə Midiyaya, er. əv. IV əsrdən eranın VII əsrinə qədər Atropatenaya məxsus idi. Albaniya dövləti təxminən min il ömür sürmüş və ərəb işğalı nəticəsində VIII əsrdə süqut etmişdir.

Albanların er. əv. I əsrdən qabaqkı siyasi və etnik tarixi zil qaranlıqdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş maddi – mədəniyyət nümunələri əsasında Albaniya ərazisində siyasi və etnik tarix məsələlərini izləmək olmur.

Albaniyada əhali müxtəlif dillərdə (I əsr müəllifi Strabona görə 26 dildə) danışdı. Ona görə mənbələrdə “alban” etnonimi iki mənada işlənir: birincisi, Albaniya ölkəsində yaşadıqlarına görə bütün tayfaların *ümumi* adı kimi; ikincisi, bu tayfalardan birinin *konkret* etnik adı kimi, özünü adlandırması kimi. Deməli, Albaniyada özünü “Alban” adlandıran bir tayfa yaşayırdı. Özlüyündə aydındır ki, bu tayfa ölkədə aparıcı rola malik idi. Əks halda ölkə onun adı ilə Albaniya adlanmazdı və sözsüz ki, çarlıq edən sülalə də bu tayfadan idi. Azərbaycan tarixşünaslığında albanların etnik mənsubiyyəti haqqında fikir müxtəlifliyinin əsas səbəbi də məsələnin məhz bu cəhətinin indiyədək nəzərə alınmaması ilə bağlıdır. Ümumi mənada “alban” adlanan digər tayfaların hərəsinin də etnik adı vardı. Albaniyada əhalinin etnik mənsubiyyəti haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq üçün bu xalqın tərkib hissələri olan tayfaların ayrı – ayrılıqda adları və onların etnik mənsubiyyətləri müəyyən edilməlidir. Lakin bu problem son vaxtlara qədər araşdırılmamış halda qalmışdı. A. Q. Şanidze (177, 37), Q. A. Melikişvili (134, 405), İ. M. Dyakonov (102, 283), K. V. Trever (171, 306), S. T. Yeremyan (108, 306), A. P. Novoseltsev (150, 41), Q. A. Klimov (116, 97) və Azərbaycan tədqiqatçıları İ. H. Əliyev, F. Məmmədova və b. albanların hamısını, o sıradan alban tayfasının özünün də Qafqazdilli, yaxud Dağıstandilli (ləzgədilli) saymaqla məsələnin həll

olunduğunu hesab edirdilər. Araşdırmalarımız isə göstərdi ki, albanların, yaxud Albaniya tayfalarının hamısı yox, yalnız bir hissəsi, əsasən Dağıstanla həmsərhəd bölgələrdə yaşayan Dağıstandilli, *alban* etnik adını daşıyanlar, yəni alban tayfası və daha bir neçə tayfa türkdilli idi (bax: 85).

Dağıstandilli tayfalar indiki udinlərin, ləzgilərin, avarların, saxurların, xınalıqlıların, qızılların və buduqluların əcdadları idi. Lakin ləzgilərin, avarların və saxurların əsas hissəsi indiki Dağıstanda yaşayırdı. Dağıstan isə bütünlükdə Albaniyaya aid deyildi. Albaniyada yaşayan Dağıstandilli yaxud ləzgidilli tayfalar köklü, yerli idilər, lakin onların yaşadıkları bölgələrin ayrı – ayrılıqda dəqiq coğrafi koordinatları məlum deyil. Albaniyada yaşayan ləzgidilli etnosların qədim adları indiyədək müəyyən edilməmişdi. İlk dəfə biz onların adlarını aydınlaşdırmış və erkən orta əsrlərdə tarixləri barədə mənbələrdəki pərakəndə məlumatları sistemə salmışıq (85).

Albaniyanın şimal – qərbində, Dağıstan və Gürcüstan ilə sərhəd bölgədə bir tayfa V əsrdən başlayaraq gürcü mənbələrində *her*, onun yaşadığı mahal Hereti adlanır. Gürcü tədqiqatçıları bu tayfanın ümumi mənada albanlar olduqlarını təsdiqləyirlər. Müəyyən etmişik ki, Herlər indiki Dağıstandilli qızılların və haputluların ulu əcdadlarıdır, onlar özlərinə indi də “*hər*” deyirlər (85).

Alban tarixçisi Musa Kalankatlıın “Alban tarixi” əsərində Albaniyanın şimal – qərbində bir əyalət Xeni adlandırılır. Müəyyən etmişik ki, Xınalıq kəndinin adı həmin əyalətin adını əks etdirir, lakin xınalıqların ulu əcdadları V əsrə aid bir mənbədə albanlarda bir tayfanın adı kimi qeyd etdiyi *qat* tayfasıdır, xınalıqlılar özlərinə indi də *kət* deyirlər (85).

“Alban tarixi”ndə və V- VII əsrlərə aid qədim mənbələrdə həmin bölgədə yaşayan *lpin* (*lbin*), *silv* və *ciqb* tayfalarının adları çəkilir. Müəyyən etmişik ki, lbinlər avarların Albaniyada yaşayan hissəsinin, silvlər Dağıstanda yaşayan hissəsinin etnik adlarıdır; civblər isə indiki saxurlardır, onlar özlərinə indi də *yixbi* deyirlər (85).

Albaniyanın şimal – şərqində V-VII əsr mənbələrində çoxlu tayfaların yaşaması qeyd olunmuşdur: xaçmatak, qluar, maskut, xursan, çul, tavaspar, ləg və b. Bu tayfalardan tavasparlar (tabasaranlar) və ləglər indiki ləzgilərin əcdadlarıdır. İlk dəfə ləg formasında ləzgilərin adı I əsr müəllifi Strabonun əsərində çəkilir. O yazır ki, albanların qonşuluğunda (deməli o vaxtı ləzgilərin yaşadıkları ərazi hələ Albaniyaya daxil deyildi) ləglər yaşayır (Strabon, XI, 5, 1). Qədim mənbələrdə ləzgilər haqqında məlumat çox azdır. İlk dəfə olaraq IX əsrə aid ərəb mənbəində Samurdan şimalda Ləzk ölkəsi qeyd olunur. Ləzgilərin IX əsrdə Samur üstündə Mixyar adlı qalası vardı. Ləzgilərin Şabran şəhərində yaşaması da məlumdur, lakin Şabran ləzgi sözü deyil. Bölgədə əhalinin hamısı ləzgilərdən ibarət deyildi: burada ləzgilər və türk albanlarla (bunu Quba rayonunda və Cənubi Dağıstanda bir neçə Alpan toponimi göstərir) yanaşı, Şimali Qafqaz çöllərindən gəlmiş türkdilli tayfalar (hunlar, sabirlər, maskutlar, goruslar, çullar) və Sasani şahlarının şimal sərhədlərini

qorumaq məqsədilə İrandan köçürdükləri tatlar və yəhudilər də məskun idi.

Şimali Qafqaz ilə Ön Asiya arasında keçiddə yaşamış ləzgilərin ulu əcdadları minillər boyu böyük köçlərin və orduların şahidləri olmuşlar. Tarix boyu ləzgilərin Albaniyada yaşayan hissəsi albanların tərkib hissəsi kimi, bu xalqın yadellilərə qarşı mübarizəsində onunla bir olmuşlar. Lakin heç vaxt ləzgilər “alban” etnik adını daşımamışlar, yalnız ümumi mənada – qədimdə Albaniyada, indi Şimali Azərbaycanda yaşadıklarına görə ləzgilər albaniyalı və azərbaycanlıdırlar, konkret mənada alban etnik adını daşıyan tayfa isə türkmənşəli idi.

Albanların (*ümumi* mənada, yəni Albaniyada yaşayan əhalinin hamısı), o sıradan alban etnik adını daşıyanların (*xüsusi* mənada, yəni Albaniyada yaşayan əhalinin bir hissəsinin) Qafqazdilli adlandırılması elmi obyektivlikdən kənar fikirdir. Ən pisi budur ki, məhz bu yanlış konsepsiya Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları üçün indi qida mənbəinə çevrilmişdir.

Azərbaycan torpağının xeyli hissəsi, onsuz da itirilmişdir: Göycə və Zəngəzurun böyük hissəsi ermənilərə, Şirak (qədim Kambisene) mahalı gürcülərə, Samur-Dərbənd arası ərazi isə ruslar vasitəsilə Dağıstana keçmişdir. Lakin bununla kifayətlənməyən ermənilər yeni ərazi qoparmağa çalışır və üstəlik Dağıstan ləzgilərini də belə bir avantüraya cəlb edirlər. Aydın olmalıdır ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan avarlar, saxurlar və ləzgilər məhz azərbaycanlılardır; onlar min illər boyu türk azərbaycanlılarla birgə yaşamış və belə də yaşamalı olacaqlar.

Albaniyada İrandilli tayfalar da yaşamışdır. Eranın III – IV əsrlərindən tatların ulu əcdadları burada məskun idi. “Tat” adını bu etnos qədim türklər vermişlər, mənası da “oturaq”, “əkinçi” deməkdir. Tatlar heç vaxt köçəriliklə məşğul olmamışlar. Təsadüfi deyil ki, Səlcuq oğuzları Cənubi Azərbaycanın yerli, oturaq, türkdilli əhalisini “tat” adlandırırlar. Parslar isə Balaxanı və Suraxanın qədim sakinləridir. Dağlıq Şirvanda və Quba rayonunda Rusta, Afurca, Xaltan, Varna, Avaxil və b. İran mənşəli toponimlər müasir tat dilində deyildir, lakin qədim fars dili ilə aydınlaşdırılır. IV- VI əsrlərdə Bəş – Barmaq, Gilgilçay, daha sonra Dərbənd sədlərinin çəkməsilə əlaqədar olaraq Sasani şahları Xızı, Dəvəçi və Quba rayonlarındakı tatları və Dərbənd bölgəsindəki yəhudiləri İrandan köçürmüşlər. Məsudi yazır ki, “Ənuşirəvan əl Bab və - I Əbvab adı ilə tanınmış bu şəhəri, onun quru, dəniz və dağlarda uzanmış səddini tikdirdiyi zaman, müxtəlif xalqları və onların hökmdarlarını buraya köçürdü” (1, 52).

Yəhudilər ondan əvvəl İranda tatlarla yanaşı yaşamış və öz dillərini unudub tat dilinə keçmişdilər. Quba – Xaçmaz bölgəsindəki tatlar əvvəlcə xristian dinini qəbul etmişdilər. Ərəblər Albaniyanı tutduqdan sonra tatların əksəriyyəti islama keçdi, az hissəsi isə (Xaçmazda və Dəvəçi rayonunun Kilvar kəndində yaşayanlar) xristian dinini saxladı. Elə ona görə orta əsrlərdə onlar ermənilərlə qaynayıb qarışmışdılar. Halbuki, əslində onlar erməni deyildilər. Albaniyanın şimal – şərqində heç vaxt ermənilər yaşamamışdır.

Azərbaycanın İrandilli xalqlarından olan və qədim

mənbələrdə er. əv. V əsrdən “kadus” adlanan talışların ərazisi tarixən Midiyaya və sonra Atropatenaya daxil idi.

Deyilənlərdən aydın oldu ki, Albaniyada əhalinin böyük hissəsi alban etnik adını daşıyanlar olmuşdur. Yuxarıda dedik ki, konsepsiyamıza görə alban etnik adını daşıyanlar tarixşünaslığımızda qəbul olunduğu kimi Dağıstandillilər yaxud Qafqazdillilər yox, türkdillilər idilər. Bu müddəanı sübut edən dəlillər aşağıdakılardır.

A l b a n l a r d a ş ə x s a d l a r ı. Yazılı mənbələrin yoxluğu üzündən Şimali Azərbaycan ərazisində yaşamış əhalinin eradan əvvəlki əsrlərdə siravi şəxs adları məlum deyil. Alban tarixçisi Moisey Kalankatlı ən qədim zamanlardan (əfsanəvi Yafətdən – Cənubi Qafqazda yaşayan xalqların ulu əcdadından) IX əsrə qədər yalnız albanların çarlarının adlarını vermişdir.

Burada bir məsələni oxucunun nəzərinə çatdırmaq lazım gəlir. İş burasındadır ki, antik mənbələrdə haqqında danışılan Alban çarlığı Azərbaycanın Kürdən şimaldakı ərazisini əhatə edirdi. Təxminən er. əv. III – II əsrlərdə yaranmış bu çarlıq eranın I əsrinin əvvəllərində süqut edir. Bunun səbəbi aydın deyil. Ehtimal ki, şimaldan gələn türk tayfaları bu çarlığa son qoymuşlar və eranın əvvəllərindən Ərən onu çarlığına birləşdirmişdir. Kürdən cənubdakı Azərbaycan ərazisi isə indiki Ermənistan ərazisi daxil olmaqla er. əv. VII əsrdə yaranmış Sak çarlığına daxil idi. Bu bərdə yuxarıda demişik. Sak çarlığının nə vaxt dağıldığı da məlum deyil, güman ki, bu hadisə er. əv. IV əsrdə baş vermişdir. Eranın I əsrinin ortalarında indiki Şimali Azərbaycan ərazisində (deməli, həm Kürdən şimalda, həm də cənubdakı ərazidə) yeni Alban çarlığı yaranır. Musa Kalankatlı da Sak çarlığının hökmdarlarının adlarını çəkir, Kürdən şimalda mövcud olmuş Alban çarlığının adları ona məlum deyil. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı eranın I əsrinin 60- cı illərində Hakimiyyətə keçmiş çar Ərən -ə qədər Alban hökmdarlarının adlarını çəkmişdir (I kitab, 8-ci fəsil) . Lakin onun siyahısında əfsanəvi və tarixi şəxsiyyətlər qarışdırılmışdır. Həmin adların içərisində Ərən (deməli, müəllifin yazdığına görə, İbrahim peyğəmbərin müasiri olmuşdur), Ərbak, Zaban (İsa peyğəmbərin müasiri), Pərnək, Ənbək, Ərnək, Əncaq, Bazuk, Kornak, Skaordi və b. da çəkilir. Bu adların hamısı türkmənşəlidir.

A r a n. Qədim türkcə *ərən* – “igid”,
Ə r b a k. Qədim türkcə *ər* – “kişi”,

“cəsur” sözündən ibarətdir.
“igid”, “döyüşçü” və *bak* – “bəy”, “tayfa başçısı” sözlərindəndir. Midiyada Arbak şəxs adı ilə eynidir.

Z a b a n. Qədim türkcə *zəban*, *çaban* sözündəndir (bax aşağıda Albaniyada Cavanko adına).

P a r n a k. Qədim türkcə *bar* – “var”, “özüdür”
və *ınak* – “dost”, “etibarlı adam”, “yaxşı yoldaş” sözlərindəndir.

Ə m b a k. Qədim türkcə *əm* – “bacarıqlı”
“məharətli” və *bak* – “bəy”, “tayfa başçısı” sözlərindəndir. Ə r n ə k. Qədim türkcə *ər* – “kişi”, “igid, döyüşçü” və *ınak* – “dost”, “etibarlı adam”, “yaxşı yoldaş”

sözlərindəndir. Attilanın oğlanlarından İrnak, Orta Asiyada Xivə xanı İrnak (1668-1688) şəxs adları ilə eynidir.

Ə n c a k. Qədim türkcə *əng* – “irəlidə gedən”, “öndə dayanan” (cərgədə, döyüşdə) və *sak*, *çak* – “oyaq”, “huşyar”, “diribaş” sözlərindəndir.

B a z u k. Qədim türkcə *bazuk* – “iri gövdəli”, “dolu bədənlili” sözündəndir. Hunlarda Əm-Bazuk şəxs adı ilə eynidir.

K o r n a k. Qədim türkcə *kür* – “səbatlı ər”, “möhkəm” və *mak* – “dost”, “etibarlı adam” sözlərindəndir.

Yuxarıda dediyimiz kimi Kürdən şimalda mövcud olmuş Alban dövlətinin çarlarının adları Alban tarixçisinə məlum deyil. Həmin dövlətin bəzi çarlarının adları antik mənbələrdə çəkilir.

O r o y s. Er. əv. I əsrdə Alban çarı. Adın bu formasını Plutarx yazmışdır (Plutarx, Lukull, 34). Appian bu adı Oroz, Oriz, Dion Kassı isə Oris kimi qeyd etmişdir. Əsl forması Appianın qeyd etdiyi Orozdur ki, bu da əslində Oruz, yaxud Uruz adının fonetik şəklidir. Türkcə “xoşbəxt əlamət”, “xoş nişanə”, “qismət”, “nəсіб”, “xoş güzəran”, “sağlamlıq”, “sərvət”, “var-dövlət” mənalarında olan *orəz*, *oraz*, *oris*, *iris*, *oruz* (166, I, 667) sözündəndir. Firdovsinin “Şahnamə”sində Alp Arus (Alp Ər Tunqanın oğlu), “Kitabi Dədə Qorqud”da Uruz, XII əsrdə Orta Asiyada Uruzbək (100, 616), Çingizxan dövründə qırğız inallarından biri Uruz, Qırğız sultanlarının banisi Uruz xan, XIV əsrdə Orta Asiya xalqlarının hakimi Orusxan (Qazaxıstanda Aq Orda xanı – 1361 - 1380) və b. şəxs adları ilə müqayisə olunur.

K o z i s. Oruzun qardaşının, Alban sərkərdəsinin adı (Plutarx, Lukull, 34). Latın dilinin fonetikasına uyğun şəkildə verilmiş bu adın əsl forması məlum deyil. Güman ki, türk dillərində “Kozik ulduzu” adlanan ulduzun adındandır (məsələn, qırğız dilində qütb ulduzu “Altın kozik”, Oğlaq bürcü “Təmir kozik” adlanır). “Oğuznamə”nin uyğur variantında Kazuk şəxs adı vardır (179, 27). Monqollarda və türklərdə Kuçuk şəxs adı da “kozik” sözünün fonetik formasıdır.

Z o b e r. Er. əv. I əsrdə, Alban çarının adı. (Dion Kassiy, XI, I, 24). Yunan və latın dillərində “ç”, “c”, “ş” səsli olmağına görə, güman ki, adın başlanğıcındanki “z” səsi əslində “ç” yaxud “ş” səsini ifadə edir. Lakin bu səs köklü “s” da ola bilər. Bir sıra türk dillərində *çəpər* (lakin xakasca *sibər*, başqırca *səbər*, monqolca *tsəbər*, buryat-monqolca *səbər*) “təmiz”, “gözəl” (L. Z. Budaqov, II, 467), “qayda-qanunu sevən”, “intizamlı”, “ehtiyatlı”, “vicdanlı”, “nəcib”, “düz” (160, III, 1993) sözündəndir. Qeyd edilməlidir ki, türk dillərində *çəbər*, *çəvər*, *şəvər* formalarında olan bu söz çoxmənalıdır. Məsələn, qırğızca *çəbər* – “mahir”, “mərhəmətli”, “cəld”, “diribaş”, “zirək”, “çevik”, “fəndgir”, qazaxca *səbər* – “usta”, uyğurca *çəvər* – “mahir”, başqırca *sibər* – “qanişirin”, “suyuşirin”, “məlahətli”, “cazibəli”, xakasca *səbər* – “səliqəli”, türkməncə *çəpər* – “gözəl” və s. mənalarındadır (106, 142, 326). Er. əv. V əsrdə sak çarı Sabar, hun Kuturqur tayfasının xanı (559-cu il) Zaberxan, VII əsrin ikinci

yarısında Şərqi Türk xaqanlığında Şibir xaqan, VIII əsrdə türk bolqarların çarı Sabar, IX əsrdə Arsaxda hakim Savar şəxs adları ilə eynidir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, erann I əsrinin 60-cı illərində yeni Alban çarlığı yaranır. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı əsərində X əsrə qədər Alban dövlətinin xeyli çarlarının və bəzi alban feodallarının və ruhanilərinin adlarını çəkmişdir.

A r a n (I əsrin ortalarında Alban çarının adı). Türkcə *erən, ərən* – “şücaətli”, “cəsur döyüşçü”, “mərd oğul”, “qoçaq”, “qüvvətli” (166, I, 290-291) sözüdür (186, 27). Qeyd etmək lazımdır ki, *ərən* – “döyüşçü” sözü hələ er. əv. III minillikdə şumer dilində vardı (103, 50). III əsrdə hun xaqanlarından Eran (bu ad V əsrə aid qədim erməni mənbəində qeyd olunub), XVIII əsrdə Xiva xanlığına aid sənədlərdə Aran-Qazi və b. şəxs adları ilə müqayisə olunur.

I əsrdən IV əsrdək bəzi Alban çarlarının adları məlum deyil. Alban tarixçisi yazır ki, “kitablar və Bibliyanın hissələri yandırıldığına görə (VIII əsrin əvvəlində Alban kilsəsi Ərəb xəlifəsinin əmri ilə erməni kilsəsinin tabeliyinə verildikdən sonra erməni kilsə başçısı İlyanın sınıcını əsasında alban dilində yazılmış kitablar yandırılmış, yeşiklərə doldurularaq Tərtərçaya atılmışdır – Q. Q.). Albanların bu əsrlərdəki çarlarının adları bilinmir” (“Alban tarixi”, I kitab, 8-ci fəsil).

U r n a y r. IV əsr, Alban çarının adı (“Alban tarixi”, I kitab, 19-cu fəsil). Türkcə *orun* – “taxt- tacda oturan”, “hakimiyyət sürən” (166, I, 479) və *ər* – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindəndir. Bu adın birinci komponentini qədim türkcə urunq – “təmiz”, “saf”, “nəcib”, “alicənab”, “əsizadə” sözüdür (“nq” qovuşuq səsinin “n” səsinə keçməsilə) ibarət olduğunu da guman etmək olar. Adın sonunu təşkil edən “ər” sözünün “ayr” kimi yazılışı türk dillərindən qədim erməni dilinə keçmiş (lakin erməni tədqiqatçıları bunu bilərəkdən danırırlar və “ər” sözünü Ari – farsları əcdadlarının adını bildirən Ari etnonimi ilə bağlayırlar) “ər” sözünün “ayr” kimi tələffüzündən irəli gəlir. XVIII əsrdə Xivə xanlığına aid sənədlərdə Orunbəy şəxs adı ilə müqayisə edilir

A s a y (IV əsrdə Alban çarının adı). Türkcə *as* – “iltifat”, “mərhəmət”, “nəvaziş”, “əziş” (166, I, 91) sözüdür və “ay” şəkilçisindəndir. “Alban tarixi”ndə Mehranilərdən (Cavanşirin mənsub olduğu nəsil) Varaz Tridatın oğlanlarından biri də qədim ermənicə yazılışda İsay (Esay, Asay adının şəkli) kimi qeyd olunmuşdur. Asay və Esay şəxs adları Orta Asiya və Volqaboyu türk xalqlarında geniş yayılmışdır: azərbaycanlılarda Azay, ruslarda Aseev, ermənilərdə Esayan, gürcülərdə Esadze və. b. IX əsrdə Arsaxda xristian albanların hakimi Esay Stepannos (ərəb mənbələrində İsa ibn İstifanus), XVII əsrdə Alban xristian tarixçisi Esay Əsən Cəlalın (təəccüblüdür ki, tarixçilərimiz onun adını “Yesay Həsən” kimi, yəni Asay adının qədim ermənicə yazılışı olan “Esay” formasını azərbaycanca “Yesay” kimi, Əsən adının ermənicə yazılışı olan “Hasan” formasını isə azərbaycanca “Həsən” kimi yazırlar; baxın: Yesay Həsən

Calalyan. Alban ölkəsinin tarixi. 1702-1722. Bakı, 1992) adları ilə müqayisə olunur.

S a t o (IV əsrdə Alban çarının adı). Türkcə *saday*- “istəklî”, “sevimli” sözündəndir. IX əsrdə uyğurlarda Sada xan, qədim türklərdə Sada şəxs adı ilə (100, 480) müqayisə olunur.

A r s v a q e n. Albanlarda bir çarın adı (424-444). Arasbək adının qədim ermənicə yazılışdır.

Alban çarları içərisində iki Vaçe və üç Vaçaqan adları da məlumdur. Lakin bu adlar türkmənşəli deyillər, türklərin Orta Asiyadan gətirdikləri İran mənşəli adlardır.

V a ç e (V əsrdə Alban çarının adı). Türkcə (əsl i rancadan) *vaç* – “haqqı ödəyən” (160, V.V. IV, 2) sözündəndir. Soqđ dilində *pac* – “oruc tutmaq” (100, 76) və Vaçaq – “oruc” (yenə orada) sözlərindəndir. Qədim türklərdə Vaça şəxs adı (100) ilə müqayisə olunur.

M a n a s . V əsrdə Qəbələ şəhərinin yepiskopunun (“Alban tarixi” I kitab, 26-cı fəsil) adı. Geniş yayılmış türkmənşəli adlardır. “Oğuznamə”nin Altay variantında “Alp- Manas”, qırğızların “Manas” dastanında Manas şəxs adları ilə müqayisə olunur. Türkcə *manç* – “bahadır”, “döyüşçü” sözü və *as* şəkilçisindən ibarətdir.

A r a t a n. V əsrdə Alban feodallarından birinin adı. Türkcə *ər*- “kişi”, “igid” və *tən* – “fərqsiz”, “eyni dərəcədə”, “bərabər”, “kimi” sözlərindəndir. “Ərə bərabər”, “Ər təkini”, “Ər kimi”, “Sanki ərdir (igiddir, döyüşçüdür)” mənalarındadır. Azərbaycan dilində də *tən* (məsələn, cəbr fənnində “tənlik” sözündə) və *tək* (məsələn, “Koroğlu tək” ifadəsində) sözləri vardır. Qədim türk dillərində tənq sözündən sonrakı inkişafda “*nq*” qovuşuq səsinin bir halda “*n*” və digər halda “*q*” səslərinə keçməsi (məsələn, türkmənşəli tenqri azərbaycanlıların tanrı, yakutlarda taqarı, xakaslarda teqir kimidir) ilə “tən” və “tək” sözləri yaranmışdır.

X u r s. V əsrdə Albaniyanın Girdiman əyalətinin hakiminin adı (Moisey Xorensi, III kitab, 60-cı fəsil). Albaniyanın qərbində xristianlığın yayılmasında mühüm rol oynadığına görə, Xaçbulaqda olan qəbrinə əsrin sonlarına qədər azərbaycanlılar tərəfindən ziyarət edilirdi. Əsl adı Urusdur. Ermənicə yazılışda adın əvvəlinə “h” səsinin əlavə olunmasıyla Hurs kimi olan ad rus dilinə çevrildikdə Xurs kimi yazılmış, tarixçilərimiz də belə işlətmişlər. Er.əv I əsrdə Alban çarı Uruz (Urus) şəxs adı ilə eyni mənşəlidir.

M a t e (V əsr, Albaniyanın Bərdə mahalının xristian ruhanisinin adı). Türkmənşəli Mete adının qədim ermənicə yazılış formasıdır. Er. əv. III əsrdə Hun imperiyasının əsasını qoymuş Mete (209- 174) xaqanın adı ilə eynidir. Türk dillərindəki *matı* – “gözəl”, “vicdanlı”, “sədaqətli”, “səmimi”, “doğruçul” (160, IV, II, 2045), yaxud *matı* (batı) – “mətin”, “qüvvətli”, “möhkəm” sözündəndir.

U r b a t (V əsr, Albaniyanın xristian ruhanisinin adı). Türkcə *uri* – “oğul”,

“övlad”, “kişi”, “varis” (100, 614) və *bat* – “igid” sözlərindəndir.

X o s k e n (V əsr, Alban xristian ruhanisinin adı). Qədim türkcə *koçken* – “qartal” sözüdür. Qaraqarpaqlarda Koçqen, Koşqen şəxs adları ilə (61) eyni mənşəlidir.

X o ç k o r i k (V əsr, Albaniyanın indiki Zəngəzur mahalında Tri şəhərinin yepiskopunun adı (“Alban tarixi”, I, kitab, 19-cu fəsil). “Xoçkor” sözündən və ermənicə əlavə olunmuş *ik* şəkilçisindən ibarətdir. Türkcə *koç* – “qoç”, “igid”, “döyüşkən” və *kur* – “səbatlı”, “məhkəm” sözlərindəndir. Erməni dilində “u” səsi olmadığına görə, *kur* sözü *kur* kimi tələffüz edilmiş və sonra da qədim yunan dilinin təsiri ilə (yunan mənbələrində Uruz – un Oroys, “Kur” hidroniminin “Kor” kimi yazılışı ilə müqayisə edin), “kor” kimi yazılmışdır.

P y o r o k (V əsr, Alban ruhanisinin adı). IX əsrdə türk bolqarlarda Borik, XIII əsrdə monqollarda Borak şəxs adları ilə eynidir. Adın “Pjrok” kimi yazılışı, yəni “b” səsinin “p” səsi ilə verilməsi və “j” səsinin əlavə edilməsi qədim ermənicə yazılışı ilə bağlıdır. Məsələn, “Bərdə” toponimi qədim ermənicə Partav kimi yazılırdı. Türkcə *börü* – “qurd”, “canavar” və *uk* – “varis”, “oğul” sözlərindən ibarətdir.

Q o n a q. Albaniyada “süvari ordunun komandanı” (“Alban tarixi”, II kitab, 16-cı fəsil). Türkmənşəli addır (bax: skiflərdə Xonaxis adına).

K a z a n (V əsrdə Albaniyaya öz tayfası ilə gəlmiş bir elbəyin adı). Geniş yayılmış türkmənşəli addır. “Kitabi- Dədə Qorqud”da Kazan adı ilə müqayisə olunur. Məlum olur ki, türklərin (məsələn, qazaxların) xalq təqvimində Kazan həmdə oktyabr ayının adıdır. Deməli, uşaq Kazan ayında doğulduğuna görə, ona bu ad verilmişdir (bizdə keçmişdə Mövlud, Oruc, Məhərrəm, Novruz və s. ən çox bu bayram aylarında doğulmuş uşaqlara verilirdi).

A s p r a k o s. V əsrdə Albaniyada bir feodalın adı. Asparak adından və ermənicə yazılışda sonuna əlavə olunmuş “os” adlıq hal şəkilçisindəndir. Bu şəkilçi qədim erməni dilində mənşəcə yunan dilindən mənimsəmədir. “Asparak” formasında olan ad isə əslində Asparuk adının qədim ermənicə yazılışdır və VII əsrdə Bolqar dövlətinin hökmdarı Asparux xanın adı ilə eyni mənşəlidir. V. İ. Abayev Asparux adını İran dillərində “ışıqlı at” kimi izah etmişdir. Əlbəttə, bu qondarma izahdır. Asparuk türkcə “aspar” və *uk* – “oğul”, “varis” hissələrinə ayrılır. Adın birinci komponenti “aspar”, “aşpar” qədim türklərdə titul bildirən sözdür və VII əsrdə Türk xaqanlığının xanı İşbar xanın adında öz əksini tapmışdır. Asparuk “aspar (aşbar) oğul (varis)” mənasındadır. Bundan əvvəlki əsərimizdə biz yanlış olaraq bu adın türkcə *es* – “ağıl”, “zəka”, “idrak” *birok* – “yeganə”, “yalnız” sözlərindən ibarət olduğunu yazmışdıq (bax: 85).

B a k u r. Albaniyada xristian ruhanisinin adı (V əsr). Türkcə *bak* – “bəy”, “tayfa başçısı”, “knyaz” və *ur* – “varis”, “oğlan uşağı” sözlərindəndir. Lakin türk dillərində *bakur* – “böyük”, “ulu” sözü də vardır (160, IV, II, 144). (Eranın III əsərində şimaldan Gürcüstana gəlmiş türkmənşəli cinli tayfasının başçısı da Çin-

Bakur adlanırdı, türk dillərində şəxs adının başında “çin” sözü “qüvvətli” mənasındadır. Müstəqil alban kilsəsinin axıncı katolikosunun adı da Nerses Bakur idi (686 - 704). Musa Kalankatlı yazır ki, Bakur “Nerses” adını xristian dininə keçdikdən sonra qəbul etmişdi (“Alban tarixi”, II kitab, 3-cü fəsil). (Erməni katolikosu İlya Nerses Bakurun guya ərəblərin düşməni olan Bizansın tərəfdarı olduğunu ərəb xəlifəsinə xəbər vermiş və 704-cü ildə onun öldürülməsinə və deməli, satqınlıqla Alban kilsəsinin alban əlifbası ilə yazılmış əsərlərin məhvini təşkil etmişdi).

Qədim türkcə *mənqu* – “daimi”, “həmişə” sözü və bənzərlik, eynilik bildirən *şiq* şəkilçisindən ibarətdir. Ata – ananın körpəyə ad qoyduqda onun qocalana qədər yaşaması arzusunu ifadə edir. Türk – mənqollarda Meqku şəxs adı ilə müqayisə olunur.

V a x a n. V əsr Alban şahzadəsinin adı (Lazar Parbetsi, II, s. 35). Xristian mənşəli İohan adı ilə bağlı olması haqqında erməni tarixçilərinin fikri səhvdir (ermənilərin Vahanyan familyasında qalır). Xəzərlərdə Boxan şəxs adı ilə eynidir.

D a v t a k. VII əsrdə Alban şairinin adı. Bu ad haqqında çox yazılmış, lakin inandırıcı mənası açılmamışdır. Bizcə Davtak adı əslində “Daytək” kimi səslənmişdir və Midiyada Dayauk (Herodotun əsərində Deyyok) şəxs adı ilə eynidir, lakin “y” səsi “u” və “v” səsinə keçdiyinə görə “day” komponenti “dav” formasına düşmüşdür. Ona görə Davtak “dayı tək”, “dayı təkin”, “dayıya oxsar (bənzər)” mənasındadır.

A b a s (551-595). Alban katolikosunun adı. Aydındır ki, bu adın ərəb mənşəli Abbas adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Türkcə *abis*, *apas*, *abız* (*a-ı* əvəzlənməsi ilə) – “geniş”, “savadlı” (160, I, 629) sözündəndir. Tatarlarda müasir Apaz, Abas, şəxs adları ilə müqayisə olunur. Türk dillərindəki *abiş*, *əbiş* – “anası kimi”, “anasını andıran”, “anasının etikasını gözləyən” və s. sözünün fonetik forması da hesab etmək olar.

“Alban tarixi”ndə göstərilir ki, Cavanşirin (636-669) arvadı Haruxcan Syuni knyazının qızıdır. Qədim ermənicə Haruxcan kimi yazılmış bu ad əslində Aruqandır və türkcə *arıq*, *aruq*, *ariq* – “təmiz”, “gözəl”, “təmizkar”, “səliqəli”, “ləkəsiz” (166, I, 184- 186) sözündəndir. Türk suvarların çarıçası Buy- Arık (Boyariks) şəxs adı ilə müqayisə olunur. Yaruq formasında *aruq* sözü (sözlərin əvvəlinə “y” səsinin əlavə olunması oğuz dilləri üçün səciyyəvidir) XI əsrdə səlcuqlardan Börku – Yaruq şəxs adında əksini tapmışdı. Həmin mənbədə deyilir ki, Alban çarı Vaçaqanın (III əsrin axırı IV əsrin əvvəli) qızı Xnçik adlanır. Qədim ermənicə yazılış forması olan bu ad Orxan – Yenisey türk abidələrindəki *qonçuy* (V.V.B artold bu sözü *kunçuy* kimi yazır – V, 115) – “xanım”, “knyaz qadın”, “şahzadə qadın” sözü və ermənicə əlavə olunmuş “ik” şəkilçisindən ibarətdir.

S a t i n i k. Er. əv. II əsrdə Alban çarının qızı (“Alban tarixi”, I kitab, 9 – cu fəsil). Satin şəxs adından və qədim ermənicə sonuna əlavə olunmuş “ik” şəkilçisindən ibarətdir. Təhrifə məruz qalmış türkmənşəli addır. Mənası bilinməyən

“sa” və qədim türkcə *tin (q)* – “möhkəm”, “qüvvətli” sözlərindən ibarətdir.

T a q u h i. Albanlarda gözəl bir qızın adı (“Alban tarixi”, I kitab, 18-ci fəsil). Qədim ermənicə “l” səsinin “g” səsi ilə verilməsinə görə Taluhi” kimi bərpə edilir. Lakin belə yazılışı da təhrifə məruz qalmış formadır.

Qədim türkcə *tala, dala* – “ötkəm”, “məğrur”, “cəsarətli”, “ürəkli” və *ökə* – “kiçik bacı” (166, I, 519) sözlərindən ibarətdir. Deməli, çox güman ki, ad Talagə yaxud Dalakə kimi səslənmişdir. Skiflərdə Talestra qadın çarıça adı ilə müqayisə oluna bilər.

S p a r a m a. Cavanşirdən sonra Alban çarı Varaz Tiridatın (669-699) arvadının adı. Qədim ermənicə yazılışında təhrifə uğramışdır. Güman ki, albanlarda *Asprak (os)*, qədim türk bəlqarlarda *Asparux* şəxs adlarında olduğu kimi qədim türklərdə titul bildirən *aspar (aşbar, işbar)* sözündən və əmə – “hörmətli qadın”, “ana”, “həyat yoldaşı” sözlərindən ibarətdir (bax həm də yuxarıda saklarda A morqun arvadının adı Sparetra).

C a v a n k o. VIII əsrdə Alban ordusunun baş komandanının adı. “Çabanku” şəxs adının qədim ermənicə yazılışdır. Türk – monqol dillərində *çaban, şaban, şeyban* – “knyaz” və şahzadələr üçün titul bildirən “ku” (149, 128) sözlərindən ibarətdir. Farsca “*çoban*” və ərəbcə “*şaban*” sözləri ilə əlaqəsi yoxdur. Hələ er. əv. 820-ci ildə Midiya hakimi Zaban, Albaniyada Zaban, orta əsrlərdə Orta Asiyada və Azərbaycanda çoxlu Şeyban və Çoban şəxs adlarının eynidir. Quruluşca Türk xaqanlığında Danqu xan (VII əsrin yarısı), 1210-cü ildə Orta Asiyada qara – kidanların ordu başçısı Tayanqu şəxs adları ilə müqayisə oluna bilər.

O v x a n. Alban katolikoslarından birinin, həm də hunların episkopunun adı (“Alban tarixi”, III kitab, 23-cü fəsil). Dəqiq mənası məlum deyil. Ehtimal ki, Albaniyada Vaxan, xəzərlərdə Boxan şəxs adları ilə eyni mənşəlidir.

Bir qrup şəxs adları 706-ci ildə çağırılmış Alban kilsə yığıncağının iştirakçılarının adlarıdır. “Alban tarixi”ndə ermənicə bu adlar təhrif edilmiş və sonlarına “ian” (“yan”) şəkilçisi əlavə olunmuşdur.

V o r a z a k i a n. “Börusak” adından və orta fars dilindən erməni dilinə keçmiş – ian (-yan) şəkilçisindəndir. Türkcə *börü* – “qurd” və *sak* (çak) – “sayıq”, “ayıq”, “huşyar” sözlərindəndir.

Y u n s a t a x i a n. Yun – Satak adından və ermənicə ian (-yan) şəkilçisindən ibarətdir. Qədim türklərdə bəzi hakimlərin adlarının əvvəlində “yun” sözünün olması səciyyəvidir (məsələn, türk xaqanı Yun- Yollıq), əvvəlinə “y” səsinin əlavə olunması ilə *un (q), on (q)* – “doğruçul”, “ədalətli” sözünün fonetik formasıdır. Adın ikinci komponenti güman ki, Satak tayfasının adını əks etdirir. Albanlarda Sodk (Sadak etnoniminin ermənicə yazılışı) tayfası vardı. Bu tayfanın Sataq (uş) adı ilə Orta Asiyada yaşayan bir etnos kimi hələ er. əv. 519-cu ilə aid Bisutun qaya yazısında çəkilir. Sonralar hunlarda da Sadak tayfası vardı (95, 138).

Y e q a n i a n. Türkmənşəli Yeقان şəxs adından və ermənicə - ian (yan)

şəkilçisindəndir. XII əsrdə səlcuq – oğuz əmirilərindən Eqan- Taisi, XVI əsrdə Azərbaycan Qızılbaş tayfalarından Ustaclunun bir qolu Eqanlı adlanırdı.

S u m b a t. Sunbat adının (danışıqda *n-m* əvəzlənməsinə görə) fonetik formasıdır. IX əsrdə Babəki tutub ərəb sərkərdəsi Afşinə təslim edən Sisakan çarı Səhl ibn Sunbatın adı ilə müqayisə olunur. Türkçə *sun* – “gözetçi”, “keşikçi” və *bat* – “mətin” sözlərindəndir. Ona görə bu adın yəhudi mənşəli Şambat adından olması haqqında erməni tarixçilərinin yazdıqları uydurmadır.

M a x m a t. Digər Maxmat alban şəxs adı 478-ci ildən məlumdur. Türkmənşəli Maqbat (*b-m* əvəzlənməsinə görə) adının fonetik şəklidir. Türkçə *maq-* “bahadır” və *bat* – “mətin”, “qüvvətli” sözlərindəndir.

X a m q i t. Türkçə *kam, qam* (şəxs adlarında *kam, qam* adları haqqında bax yuxarıda Midiyada Qaumata adına) “şaman” və *iqit* – “igid” sözlərindəndir.

T a m d i k i a n. Tamdik adından və farsca – *ian* şəkilçisindən hesab edirlər. Türkçə – *tam* “qala”, “qala divarı” sözü və – *dik* (*lik*) şəkilçisindəndir. “Qalabəyi” mənasındadır.

Mənbədə albanların Tamdikyan nəslindən bir şəxsin Vardim adlandığı da göstərilir. Vardim adı türk dillərindəki *bar* – “var”, “hazırda meydana olan”, “mövcud olan”, “varlıq” sözündəndir. Bu ad körpənin “dilindən” onunözünə verilmiş addır. Oğul gözləyən ata- anaya sanki körpə “*vartim*” (yəni “gəldim” mənasında) deyir. Qədim türklərdə uşağa advermə motivinin bir forması da belə idi.

K u r d a k y a n. Türkçə “Kurdək” sözü və orta fars dilindən erməni dilinə keçmiş “*ian*” (“*yan*”) şəkilçisindəndir. Türkçə *kur* – “səbatlı”, “məhkəm”, və “dək- “tək”, “kimi”, “təkin”, “sanki” sözlərindən ibarət olub “Kur kimi” mənasındadır. Erkən orta əsrlərdə Cənubi –Şərqi Avropa çöllərində türk ağacərilərin hakimi Kuridak (58, 55) şəxs adı ilə eynidir. Adın birinci komponenti hunlarda Kursix (Kur və bənzəyiş, oxşarlıq bildirən *siq, şiq* sözlərindən, eyni ilə “Kur kimi”) VII əsrdə Şərqi Türk xaqanlığının banisi Kur – Şad (kur və *şad* – “vəlihd” sözlərindən), erkən orta əsrlərdə Cənubi Rusiya çöllərində türk macarlarda Kursan (58, 547) (kur və *əsən* – “sağlam” sözlərindən) şəxs adlarında da vardır.

S a v a r. Arsakda Ər- Rub mahalının ərəb mənbələrində hakimi (IX əsr). Bu adı həm Savar, həm də *Səvər* (bax: Zəbər şəxs adına) saymaq olar. Türkçə *səbər* (başqırca *səbər*, xakasca *sibər*, moңqolca *tsəbər*, buryat- moңqolca *səbər*), *ç-s* əvəzlənməsinə görə *səbər* – “*çəvər*”, “təmiz”, “ehtiyatlı”, “qənaətcil”, “qayda sevən”, “xoşa gələn” sözündəndir (160, 142; 160, 111, 2, 1993, 1997). Er. əv. V əsrdə ermənilərin türk mənşəli sak hakimi Savar, IX əsrdə bolqar xanı Sevar (70, 235) və X əsrdə Dəyləmin türk hakimi Savar (I, 62) şəxs adları ilə müqayisə olunur.

M ə h a c i r. Ehtimal ki, Məqacur adından təhrifidir. Türkçə *məqə-* “həmişə”, “daim” və *çur* (titul) sözlərindəndir (160, III, 2, 2172). X əsrdə türkmənşəli ərəb sərkərdəsinin adı Manqaçur şəxs adı ilə müqayisə olunur.

Ə s ə n C a l a l. XII əsrdə Qarabağın dağlıq hissəsində xristian albanların

Xaçın knyazının adı. Ermənicə epigrafiq abidədə “Hasan Calal” kimi yazılmışdır. Bu adın “Cəlal” hissəsi orta əsrlərdə geniş yayılmış ərəbcə “Calal- üd Dövlət” titulunun qısaldılmış formasıdır. Hakimin əsl adı isə Əsəndir, lakin ermənicə adın əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmuş və “ə” səsi olmadığına görə Hasan kimi yazılmışdır. Tarixçilərimiz isə bu kişinin adını indiyədək ermənicədən rusçaya Qasan, Xasan, ruscadan azərbaycancaya Həsən kimi çevirib yazırlar. Beləliklə, türkmənşəli Əsən şəxs adı (türkcə *əsən* – “sağlam”, “gümrah” sözündən) ərəb mənşəli Həsən adı ilə eyniləşdirilmişdir, halbuki albanların xristian hissəsinin hakiminin, ərəblərin və islamın qatı əleyhdarının adı ərəbcə ola bilməzdi. Lakin Hambarsumyan kimi tələffüz edilən və yazılan adı erməilər heç də rusca Xambarsumyan, yaxud Qambarsumyan yox, Ambarsumyan yazırlar və düz də edirlər. Elədirsə, ermənicə Hasan kimi yazılmış adı Fəridə Məmmədovanın rusca Qasan, azərbaycanca Həsən yazması nədən irəli gəlir? Bu, türkcə qarşı nifrətdən, necə olursa olsun albanları türkcə yaxın buraxmaq niyyətindən irəli gəlir. Əsən Calalın babasının adı da Əsən olmuşdur və ermənicə o da Hasan yazılır. Gəncəsər monastrında (1216-1238-ci ildə tikilmişdir) 1240-cı ilə aid kitabədə Əsən Calalın “Vaxtanın oğlu, böyük Hasanın nəvəsi Hasan Calal” adlanmasından görünür ki, onun babası da Əsən adlanmışdır. Aydındır ki, həmin Əsən də ərəbcə “Həsən” adından ola bilməzdi. Deməli, qədim ermənicə yazılışda şəxs adlarının və toponimlərin əvvəlinə “h” səsi artırılma olduğu nəzərə alınmalıdır. Erməni mənbələrində indiki Aterk – “Haterk”, Aran-Daş – “Hrandaş”, Aran – “Hran” və s. kimi yazılmışdır. “Əsən” sözü şəxs adlarında alban Sanesan şəxs adında öz əksini tapmışdır. Antik müəllif Dion Kassiy Şimali Qafqazda Azıq (Yazıq) tayfasının başçısının adını Zantik kimi yazmışdır. Yazıqları iranmənşəli tayfa hesab edən tədqiqatçılar Zantik şəxs adı üstündə çox çalışmış, lakin onu İran dilləri vasitəsilə izah edə bilməmişlər. Halbuki bu şəxs adı türkcə *əsən*, *əzən* – “sağlam”, “gümrah” sözü və *-tik* (*-lik*) şəkilçisindən ibarətdir. Lakin antik müəllif adın başında duran “e” və ya “ə” səsini yazmamış, yaxud onu məlumatçısının tələffüz etdiyi kimi qeyd etmişdir.

Əsən Calalın adı erkən orta əsrlərdə uyğurlarda Asan, Asan-tiqin (168, 128, 178), XIII əsrdə monqollarda Esen-Buqa, Esen-Teymur, Əsən, - Tuqay və b., XIV əsrdə Bulqar xanı Asan adı ilə müqayisə olunur.

H o r i ş. Əsən Calalın anasının adı (69, 103). Ermənicə yazılışda əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmaqla Oris adının təhrifidir. Türkcə *oris* – “xoşbəxt əlamət”, “xoş nişana”, “qismət”, “nəсіб”, “sərvət”, “vardövlət” (166, I, 667) sözündəndir. Mənbələrdə bu qadın Arzu xatun da adlanmışdır ki, bu da “Oris xatun” adının danışıqda təhrif formasıdır (qeyd edilməlidir ki, Əsən Calalın arvadının adı Mina-xatun idi).

A q – B u q a. Əsən Calalın oğlunun adı (69, 219). Türkcə *aq* və *boka* – “pəhləvan”, “qolu zərli”, “qüvvətli”, “bahadır”, “döyüşkən” (100, 116; bəzi tədqiqatçıların türk şəxs adlarında “buqa” sözünü buğa sözü saymaları səhvdir)

sözlərindədir. Eranın əvvəllərində Albaniyada hunların başçısı Aqbuqa (“Alban tarixi”ndə qədim ermənicə yazılışı - Aqbuqi). Babəkə qarşı göndərilmiş ərəb sərkərdəsi Buqa (o, əslən türk idi), Çingiz xanın oğlanlarından Aruq-Buğa, Azərbaycan Cəlairilər dövlətində Sultan Əhməd in (1374-1410) oğlu Akbuqa, Türkünstan hakimi Əsən-Buka (1309-1318) (70, V, s. 161) adları ilə müqayisə olunur.

T u r s u n. Əsən Calalın nəvəsinin adı (69, 107). Türkcə *tursun*, *dursun* (yaşasın, ömür sürsün; ata-ananın körpəsinin sağ qalması arzusunun ifadə edir) sözlərindədir.

H a m a m. IX əsrdə Yuxarı Qarabağda xristian albanlarda hökmdar adı. Əvvəlinə ermənicə yazılışda “h” səsinin əlavə olunması ilə Əməm adının təhrifi. Türkcə *əm* – “ələc”, “dərman” (166, I, 270) sözü və *-əm* şəkilçisindədir. Tarixçilərimizin əsərlərində adın Hamam kimi yazılması səhvdir.

A l p -K u ş. XII əsrdə Bəyləqanda şəxs adı (62). Türkcə *alp* – “igid” və *Kuş* sözlərindədir. Ehtimal ki, “kuş” komponenti qədim türklərdə körpələrin və zəhirlərin himayəçisi sayılan və quş şəklində təsəvvür edilən Umay ilahəsini ifadə edir. Ola bilərdi ki, şəxs adlarında bu söz alıcı quş (qızılquş, şahin və s.) mənasındadır. Orta əsrlərdə Orta Asiyada və Azərbaycanda “kuş” komponentili çoxlu türk əmirlərinin adları məlumdur. Səlcuq oğuzlarında Nəsirəddin Aq-Kuş, Bazdar Yuryun- Kuş (77, 26, 80) və s. şəxs adları ilə müqayisə olunur.

A l t u n t a ş. XII əsrdə Bəyləqanda şəxs adı (62). Türkcə *altun* – “qızıl” və *taş* (daş) sözlərindədir.

T u k -T e q i n. XII əsrdə Bəyləqanda şəxs adı (62). Türkcə *tun* (*tunq*) – “ilkın” və *tuqun* – “şahzadə”, “vəliəhd” sözlərindədir.

B a ş a r. XII əsrdə Bəyləqanda şəxs adı (620). Türkcə *baş* – “başda duran”, “öndə duran”. və *ər* – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindədir.

İndiki Ermənistan ərazisində III əsrdə VIII əsrin ortalarında Ordu komandanlarının hamısı türk mənşəli Cin tayfasından idi. Erməni tarixçiləri Cin tayfasının türk mənşəli olduğunu danırlar. Burada həmin tayfa barədə danışmayacağıq. Lakin bu tayfanın ilk başçısı qədim erməni mənbələrində “Mamikon” kimi yazılmış və ona görə onun nəslindən olan komandanlar da Mamikonianlar adlanırlar. Əslində isə Mamikon türkmənşəli Mamiqun şəxs adının ermənicə tələffüzüdür. Bu ad qədim türkcə *Mami* və *tunqus*-*mancurca* və *monqolca qun* “knyaz” sözlərindən ibarətdir. Müqayisə üçün Attilanın atası Munzuqun, Çingizxanın nəslindən Alqun (70, 139), XIII əsrdə monqol sərkərdəsi Çormaqun və b. şəxs adlarını misal göstərmək olar.

Biz oxucuları alban şəxs adlarının çox hissəsi ilə tanış etdik. Aydın olur ki, indiyədək Dağıstandıllı sayılan Alban etnosunun çarlarının, feodallarının və ruhanilərinin adları türkcədir.

A l b a n l a r ı n t ü r k m ə n ş ə l i t o p o n i m l ər i. Alban etnosunun türkmənşəli olması haqqında konsepsiyamızın doğrulğunu eranın əvvəllərindən

XI-XII əsrlərə qədər Albaniyanın toponimləri də təsdiq edir. Mənbələrdə Albaniya ərazisində çoxlu yer adları çəkilir. II əsr müəllifi Klavdiy Ptolemey (bax: VDİ, 1948, № 1) Albaniya ərazisində 29 yaşayış məntəqəsi və 5 çay adını çəkir. Bu toponimlərin mənşəyi haqqında geniş ədəbiyyat var, lakin demək olar, heç birinin mənası açılmamışdır. Biz onun göstərdiyi Sanua, Qelda, Alam, Baruka, Tabilaka və İobula toponimlərini müvafiq olaraq Albaniyanın Xenı, Qelavu, orta əsrlərdə Olom (U)lam və müasir Berikey (Dərbənd rayonunda), Tövlə (Qəbələ rayonu) və Balakən adları ilə qarşılaşdırırıq. Maraqlıdır ki, Ptolemey Sioda toponimini Kürlə Arazın birləşdiyi yerdə (təxminən indiki Cavad kəndinin yerində) qeyd edir. Ehtimal ki, bu toponim Suv-ada “çayların qovuşduqları yüzdə üç tərəfdən su ilə əhatə olunan ada formalı yer” sözüdür və Suada toponimi zaman keçdikcə “Cavad” formasını qəbul etmişdir. Ptolemeyin qeyd etdiyi Alban, Qelda, Kamexiya, Osika və Tilbida toponimləri müvafiq surətdə Albaniyanın Alban, Gel, Şamake, Şaka və Silb tayfalarının adlarını əks etdirir. Ptolemeyin qeyd etdiyi Alam toponimi türkcə *olam, olom* “keçid” sözündən ibarətdir. İori və Alazan çaylarının qovuşuğunda orta əsrlərdə Olom toponimi vardı.

Albaniya toponimlərinin çoxu Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndə qeyd edilmişdir. Lakin tədqiqat göstərmişdir ki, bu mənbədə göstərilən yer adlarını iki qismə ayırmaq lazımdır: Albaniyada yaşamış tayfaların adlarını əks etdirənlər; yerin müsbət və mənfi relyef formalarını bildiren sözlərdən ibarət adlar.

Birinci qrupa Habant, Arajank, Arandjinak, Aranrot, Qarqar, Qoroz, Kanqark, Kolb, Kolt, Medz-Arank, Medz-Kolmank, Pazkank, Trtu, Tuçkatak, Çol, Çur, Xarqlank, Xunanakert və s. aid etmək olar. Bu toponimlərin Albaniyada yaşayan türkmənşəli Abant, Araz, Aran, Qarqar, Gorus, Kəngər, Kol (Ku)l, Çol (Çul), Peçeneq, Tərtər, Katak, Xun (Hun) tayfalarının adlarını əks etdirdiyini yazmışıq. Albaniyanın Lpink, Lubnas, Hereti və Xenı toponimləri isə Dağıstanmənşəli tayfaların adlarını əks etdirir.

Aşağıda biz türkmənşəli leksik vahidlərdən düzəlmiş toponimlərdən danışacağıq. Albanların dilində yaranmış bu coğrafi adları aydınlaşdırmaqla onların dili haqqında müəyyən təsəvvürə malik ola bilərik.

A l a z a n (Strabon, XI, 3, 2). Albaniya ilə İberiya arasında sərhəd çaylarından birinin adı. Türkcə *al* (dəqiq mənasını müəyyən edə bilmədik, bəlkə də qədim türkcə *al* – “geniş sahə”, “böyük düzən”, “açıqlıq” – 166, I, 755 - sözüdür) və *özən (üzən)* – “çay”, “vadi” sözlərindəndir. Dağlıq Altaydakı Alazan çayının adı ilə müqayisə olunur (148, 128).

K ü r (Strabon, XI, 4, 2). Albaniyanın içərisindən axan çayın adı. Qafqazmənşəli ad sayılır (55). Bu fikrə əvvəllər biz də tərəfdar idik (85). Lakin sonrakı araşdırmalarımız, xüsusilə Şimali Qafqazda və Sibirdə Kür adlı çayların olması bu hidronimin türk dilləri əsasında izah edilməsi vəzifəsini qarşıya qoydu. Türkcə *kür* – “böl (sulu)”, “qüvvətli”, “sürətli”, “sarsılmaz”, “məğrur” (166, III, 106) sözündəndir.

K e r a v n (Ptolemey, V, 8, 14). Albaniyanın şimal-şərqdə Qafqaz dağlarında dağ adı. Dağıstanın Dərbənd bölgəsində indiki Qaranay oroniminin yunanca yazılışdır. Türkçə *qara* və *nay, nüy* – “məşə” sözlərindən ibarətdir. 859-cu ildə ərəblərin Xəzər ölkəsindən Şamxorə köçürdükləri ailələr özləri ilə bu adı da gətirmişlər. Şamxor rayonunda Qaranuy toponimi var.

T a l q e. İndiki Pirallahı adasını er. əv. I əsr müəllifi Pomponi Mela “Talqe”, II əsr müəllifi Ptolemey “Talka” kimi yazmışlar. Türkçə *tilqə* sözündəndir (bax: Midiyada Tilaşuri adına). I əsr müəllifi Plin iy bu adanı *Zazata* kimi yazmışdır. Türkçə *saz* – “bataqlıq”, “yeraltı suların üzə çıxdığı sahə”, “gilli yer” (145, 491 (Azərbaycan dilində *saz* “qamışlıq”) və *ada* (bəzi türk dillərində, məsələn, özbəkçə “ata”) “dörd tərəfi su ilə əhatələnmiş quru yer, ərazi” sözlərindəndir.

T o s a r e n. Ptolemeyə görə, Kür sahili bölgələrdən birinin adı (Ptolemey, V, 12, 9). Türkçə *tus* – “düz” və *aran* – “isti yer”, “düzən yer”, “qəşləq yer” (166, III, 287) sözlərindəndir. Türkiyədə Arpaçay boyunda da bir çuxur bölgə Aran (digər adı Diqor-Qarabağ) (189, 6) adlanır.

B a l a s a k a n. İlk dəfə III əsrdən adı çəkilir (bax 108). Türkçə *pala* – “düzən”, “çöl” sözü (160, IV, 2, 1162) və sak etnonimindəndir.

A r t s a k. Albaniyanın dağlıq bölgəsinin bir hissəsinin adı; Yuxarı Qarabağ. Türkçə *art* “dağlıq ərazi”, “yüksəklik” (100, 55) sözü və sak etnonimindəndir.

A r k u q e t. Sisakanda bir çayın adı. “Arquçay” hidroniminin ermənicə yazılışdır. Türkçə *arqu* – “yarğanlarla parçalanmış” (100, 54) sözündəndir. Həkəri çayının yarğanlardan axan yuxarı hissəsinin adıdır.

B a l k. Sisakanda yaşayış məntəqəsi adı. Türkçə *balk* – “şəhər”, “məhkəmləndirilmiş yer” (166, II, 59) sözündəndir. Qədim ermənicə *Balk* kimi yazılmış bu toponimin çox qədim tarixi var: hələ er. əv. VIII əsrə aid Urartu mənbəində sonrakı Zəngəzur mahalına Urartu çarının hərbi səfəri ilə əlaqədar yazıda *Velikuxi* toponimi çəkilir. Bu toponimdəki “uxi” sözü urartu dilində şəkilçi olduğuna görə “Velik” kimi yazılmış toponim ermənicə yazılışda *Balk*dir. Keçən əsrə qədər Azərbaycanın Zəngəzur mahalında (indiki Ermənistana aid hissəsində) *Belek* adlı kənd vardı (153, 31).

Q o ş (Arsakda kənd adı). Türkçə *koş* – “müvəqqəti köç yeri”. “köçəbə”, “düşərgə” (160, II, 2, 626) sözündəndir.

D a s x o r a n. Albaniyada yaşayış məntəqəsi idi. Türkçə *das* – “daş” və *oran, oren, uran* – “yer”, “heyvan üçün hasarlanmış yer” (166, I, 477-479), yaxud *Altay* dillərində *oron* – “köçəbə”, “düşərgə”, “oba” (Г. М. Василевич. Топонимы тунгусского происхождения. «Этнография имен». М., 1971, с. 167) sözlərindən ibarətdir.

D u r. (Arsakda kənd adı). Türkçə *tut* “düşərgə” (160, III, 2, 1475) sözündəndir.

K a v a. (Albaniyanın qərbində mahal adı). IX əsr gürcü mənbəində Kavazin (138). Türkçə *kava* (*kaya*) – “qaya” və *san, sın* – “dağ belı” (160, IV, 626) sözlərindəndir. İndiki Göyəzən dağının adında qalmışdır.

K o s t (Arsakda kənd adı). Tam adı Koston. Qədim erməni dilində adların sonluqlarının ixtisara salınması səciyyəvi hal idi. Türkçə *kos* – “köç” və *tön* – “uzunvarı təpə” (166, III, 280) sözlərindəndir.

T a ş t o n. Sisakanda kənd adı. Türkçə *taş* – “qaya”, və *tön* – “uzunvarı təpə” sözlərindəndir. Ermən istanda Mehri rayonunda indiki Taştun kəndi. Bu fakt göstərir ki, Zəngəzur, o sıradan indiki Mehri rayonunun ərazisi Albaniyaya (Azərbaycana) daxil idi.

U r d u (Arsakda məntəqə adı). Türkçə *ordu* – “xan yurdu”, “xan düşərgəsi” sözündəndir.

Q l a ç (Arsaxda məntəqə adı). Ehtimal ki, türkçə *kılıç* – “dağ qılıncı” sözündəndir.

A l a s o p (Arsakda məntəqə adı). Türkçə *ala, yazı* və *ona* (*oba*) sözlərindəndir.

Q a q ç ö l ü (indiki Qarayazının bir hissəsi). Türkçə *qaq* – “köçərilərin qış düşərgəsi” sözündəndir. Kürdəmir rayonunda Kaq-Hacılı, Lerik rayonunda Qaqoy, Yu xarı Qarabağda Kaqartsı toponimlərindəki “qaq”, “kaq” sözü ilə eynidir.

T a n d z i k (Arsakda məntəqə adı). *Tan* (mənası məlum deyil) və türkçə - *çik* (azərbaycanca - *cik*) şəkilçisindəndir. “Kiçik-Tan” mənasındadır. İndiki Bulutan (əslində Ulu-Tan) toponiminin antonimidir. Qeyd edilməlidir ki, 1728-ci ilə aid bir mənbədə orada Müsliman-Tan adlı kənd də qeyd olunmuşdur.

T a p a t (Arsakda məntəqə adı). Türkçə *tap* – “təpə” sözündəndir. Tap, Tap-Qaraqoyunlu, Qala-Tap və b. toponimlərdəki *tap* sözü ilə eynidir.

“Alban tarixi”ndə Syunidə bir mahal *Mozn* və adlandırılır (III kitab 16-cı fəsil). Bu toponim Zəngəzurdə Mazan-Nənə sitayiş yerinin adında qalır. Lakin mənası məlum deyil. Bu mənbədə Syunidə qədim ermənicə yazılışda Exçerxo (Exçerxor, Exçerxis) adlı dağ da qeyd olunur. Bu oronimin əvvəlində türkçə “*aq*” sözünün durması şübhəsizdir. Sonrakı komponent güman ki, türkçə *çeraq* – “mineral bulaq” (müqayisə üçün deyək ki, Ərdəbil yaxınlığında Çarıq-Su adlı yer vardır) sözünün təhrifidir.

Albaniyanın bir neçə toponimi XII əsr Alban tarixçisi Mxitar Qoşun əsərində çəkilir.

A d a x e r a y. Arsakda məntəqə adı. Türkçə *ata* (Azərbaycanda Ataqt, Ataxan və b. kənd adlarında olduğu kimi) və *qərəqə* - “köçərilərin qış evi”, “gecə alaçıqlar qurulan yer” (166, III, 24-25) sözlərindəndir.

K a y k o y - Ç o r. Arsakda məntəqə adı. Türkçə *kaq* (“y” səsi ermənicə yazılışda əlavə olunmadır) – “malدارların qış düşərgəsi”, oy- “ev”, “dam” (85, 444) car – “dərə” sözlərindəndir.

IX əsrə aid gürcü mənbəində Tvarasatap toponimi qeyd olunur (138).

Türkcə *tabur* – “arabalardan möhkəmləndirilmiş düşərgə” və *təpə* sözlərindəndir. XIX əsrdə Borçalı qəzasındakı Tovrətəpə (153, 229), ya da Qazax rayonundakı Töyrətəpə toponimləri ilə lokalizə oluna bilər.

T m b a t. Türkcə *tam* – “qala”, “qala divarı” (100, 529) və qədim yaşayış məntəqə adlarının bəziləri üçün səciyyəvi *bat*, *bab* sözlərindəndir.

Ç u l a (indiki Culfanın qədim adı). Türkcə *yul* (*cul*) – “yol”, “keçid” sözlərindəndir.

X r a m. Türk – monqol dillərində *xəram* – “qala” sözündəndir. Yuxarı Qarabağda indiki Xramort (Xəram – Yurt toponiminin ermənicə təhrifidir) toponimi ilə müqayisə etmək olar.

IX- XII əsrlərdə yaşamış ərəb coğrafiyaçıların əsərlərində Arranda bir sıra yeni toponimlərin adı çəkilir.

B a r m a k (məşhur Xıdırzində piriin yerləşdiyi Beş – Barmaq qayasının adı.) (I, 61). Türkcə *parmak* – “dağ təpə” sözündəndir.

S a n a r (Kürlə Aruzun birləşdiyi yer). (I, 61). Türkcə *sənqər* – “burun” (qurunun suya girmiş burun şəkilli hissəsi) sözündəndir. Suqovuşanda yaranmış burun şəkilli quru ərəzinin adıdır.

H ə t d a n (I, 80). Qarabağda dağ adı. Müəllifin əsərinin üzünü köçürmüş katiblərin səhvi üzündən Xan – Otaq adının təhrifidir. Ermənicə təhrif forması Xanadzak (Xan – kəndi) kəndinin adıdır.

Ə r - R u b (I, 80). Qarabağda bir mahalın adı. Harov toponiminin (Füzuli rayonunda Horovlu kəndi) ərəbcə təhrifidir.

B ə y l a q a n (əsl adı Biləqan). Mil düzündə xarabalıqları Örenqala adı ilə qalmaqda olan qədim şəhərin adıdır. Türkcə *pila* – “düzən”, “açıq yer” sözü (C.S. Ramstadt. *Studies in Korean etymology*. Helsinki. 1949) və *qan* şəkilçisindəndir. Toponimin bu etimologiyası Biləqanın Mil düzündə yerləşməsi ilə təsdiq olunur.

K o t u r ç a t. Türkcə *kotur* – “keçəl”, “seyrək bitkili yer” və *çat* – “iki dağ tirsinin birləşdiyi yer”, “qayalıq yüksəklik”, “yarğanlı və dərəli dağ yamacı”, “dağ qolu” sözlərindəndir.

K r a p a ş t i. Türkcə qara, baş (zirvə) sözlərindən və *ti* (*li*) şəkilçisindəndir. Qarabaşlı sözünün təhrifidir.

Ç a p a r. Türkcə poçt atının saxlandığı yer mənasındadır.

Stepan Orbelian (XIII əsr) Sisakanın mahallarının adlarını çəkir: Tsquqk (həm də Vayosdzor), Qeqarkuni, Sotk, Aqahec (ya xud Xojaraberd), Haband, Baqk (ya xud Atqen), Kovvsakan, Arevik (ya xud Taştan və Meğri), Dzork (ya xud Baqaberd qalası və Kapan), Erindjak və Qoxtan, Cahuk (30, II fəsil).

Buradan aydın olur ki, Sisakanın ərəzisi Azərbaycanın Qubadlı-Zəngilan zonasını, indiki Ermənistanın Meğri, Basar-Keçər, Qacaran rayonlarını və Naxçıvanın Ordubad-Əlincə bölgəsini əhatə edirdi. Qədim ermənicə verilmiş bu adların türkcə əsl formaları belədir: Tusluk, Quqar, Satak, Ala-İç (sonra Qacar),

Abant, Balk (sonra Atqen), Kusakan, Arəvik həm də (Taştən), Əlincə, Kolt və Culfa. Həmin adların Vayosdzordan (azərbaycanca Vedibasar) qeyri heç biri ermənicə deyil. Bu mənbədə Dzork kimi yazılmış toponimin ermənicə *dzor* – “dərə” sözü ilə əlaqəsi yoxdur, bunu həmin ada əlavə olunmuş “k” səsi də göstərir, çünki həmin səs qədim erməni dilində bir qayda olaraq tayfa adlarına əlavə olunurdu və cəm bildirirdi. Əslində həmin mahal adı Çor (Çur) kimidir və türk mənşəli *çor* (*şor*) tayfasının adını əks etdirir. Bunu Moisey Xorenasinin əsərində Şorapor kimi qeyd olunması da təsdiq edir.

Biz mənbələrdə XII əsrə qədər qeyd olunmuş Alban (Arran) yer adlarının – toponimlərinin bir hissəsini nəzərdən keçirdik və onların türkmənşəli olduqlarını gördük. İlk dəfə bizim tərəfimizdən açılmış bu adlar alban etnosunun türkmənşəli olmasına şübhə yeri qoymur. Ola bilməzdi ki, başqa dildə - Dağıstan dillərində danışan xalq uşaqlarına və yaşadığı kəndlərə türkcə adlar versinlər.

Alban etnik adını daşyanların türkmənşəli olduğunu təsdiqləyən başqa faktlar da vardır. Onların biri qaxaxlarda, türkmənlərdə, qırğızlarda və qaraqalpaqlarda Alban adlı tayfanın keçən əsrin sonlarına qədər mövcud olmasıdır. Bu bərdə biz əvvəlki əsərlərimizdə yazmışıq. Qədim erməni mənbələrində və “Alban tarixi”ndə şimalda yaşayan hunlardan Haluandur adlı bir tayfanın V əsrdə Albaniyaya basqını qeyd olunur. Qədim ermənicə yazılışında əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmuş bu etnosun əsl adı Aluandur, yaxud Alvandur kimi bərpa olunur. Biz hesab edirik ki, bu etnonim Alvan (Alban) adından və bəzi qədim türk tayfa adları üçün (Bayandur, Çavundur, Utidur və b.) səciyyəvi “dur” komponentindən ibarətdir və deməli, alban adlı tayfa eramın əvvəllərində hunların da tərkibində vardı.

Yuxarıda demişdik ki, özlərini “alban” adlandıranlar qədimdə Atropatenada da yaşayırdı. Strabon albanların “bir hissəsinin” Midiya dağlarında yaşadığını yazmışdır. (Strabon, XI, 7, I və XI, 8, 8). Bu son dərəcə qiymətli məlumat albanları Dağıstandilli hesab edən tarixçilərimizə qarşı əlimizdə ən tutarlı faktdır: Midiya dağlarında eradan əvvəl (Strabonun bu məlumatı er. əv. IV-III əsrlərə aiddir) heç bir Dağıstandilli tayfa yaşaya bilməzdi. Toponimlər əsasında alban tayfasının Ermənistanda, Gürcüstanda və Dağıstanda (Dərbənd zonasında) yaşaması da müəyyən edilmişdir (bax: 85). Cənubi Azərbaycanda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Alban kəndləri indi də vardır.

Alban etnosunun türkmənşəli olduğunu sübuta yetirəndən sonra bir sual yaranır: alban etnik adını daşyanlar Azərbaycan ərazisində nə vaxtdan yaşayırdılar?

Yuxarıda dedik ki, albanların adı ilk dəfə er. əv. IV əsrə aid hadisələrlə əlaqədar çəkilir. Lakin bu heç də albanların burada IV əsrdən yaşaması demək deyildir. Sadəcə olaraq Şimali Azərbaycan ərazisinin IV əsrdən əvvəlki tarixi haqqında yazılı mənbələr yoxdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri isə, ümumiyyətlə, etnik tarixi izləməyə kömək

etmir. Qədim şərq mənbələrində də Alban adlı etnos və ya ölkə adı çəkilir. Arazdan şimaldakı Azərbaycan ərazisi qədim şərq dövlətlərinin maraqlarına daxil olmamışdır. Midiya və İran haqqında ətraflı məlumat verən Herodot və Ktesiy (er. əv. V əsr) Alban adını çəkmirlər. Bu onu göstərir ki, er. əv. V əsrə qədər Şimali Azərbaycan ərazisində albanların müstəqil dövlət qurumu yox idi. Strabonun özü yazır ki, Albaniyanın 26 tayfasının hər birinin əvvəllər çarı (yəni tayfa başçısı) vardı, indi (yəni Strabonun vaxtında) onlara bir çar başçılıq edir. Güman ki, er. əv. V – IV əsrlərə qədər Albaniyanın ərazisi tədqiqatçıların “Skif dövləti” adlandırıldıqları Sak çarlığının tərkibində daxil idi. Qeyd edilməlidir ki, bəzi tədqiqatçılar alban tayfasını mənşəcə saklara mənsub tayfa sayırlar, başqa sözlə, alban tayfasının sakların tərkibində gəldiyini söyləyirlər. İlk dəfə bu fikri keçən əsrdə R. Blayxştayner söyləmişdir. Lakin o, sakların irandilli sayılması konsepsiyasına uyğun olaraq albanları Şimali Qafqazda alanlarla (osetinlərlə) eyniləşdirmişdir, yəni albanları irandillilər saymışdır. Türkiyə tarixçiləri F. Kırzoğlu (191) və Şukri Kaya (194) alban tayfasını er. əv. VII əsrdə gəlmiş saklara aid edirlər. Bu fikrə sanki haqq qazandıran faktlar vardır: sakların eradan əvvəl yaşadığı Orta Asiya və Qazaxıstan indi də Alban adlı tayfa vardır. Başqa sözlə, Alban adlı tayfalara və bu etnonimlə bağlı toponimlərə sakların qədimdə yaşadığı yerlərdə rast gəlinir. Bu barədə əvvəlki əsrlərimizdə demişik (85), ona görə təkrara ehtiyac yoxdur.

Lakin Alban tayfasının sakların tərkibində gəlməsi fikrini sübut edəcək tarixi mənbələr yoxdur. Strabon Qafqazdan danışarkən yazır ki, “əksinə, məhz yuxarıda adı çəkilən bərxəzin (Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı ərazi nəzərdə tutulur – Q.Q.) daha böyük hissəsini əhatə edən alban və iber tayfalarını Qafqaz tayfaları adlandırmaq olar”. Deməli, Strabon üçün albanlar yerli, Qafqaz tayfası idi (Strabon, XI, 2, 19). Alban tarixçisi albanları “şimal xalqları ilə” (bu ad altında türk xalqları nəzərdə tutulur) mənşə birliyini qeyd etməklə yanaşı onları Yafəsi, yəni köklü Qafqazlı sayır. Buna görə də biz Alban tayfasını Manna və Maday etnosları kimi yerli sayırıq. Son sözü gələcək tədqiqatçılar deyəcəklər.

Bununla bağlı olaraq bir sual qarşıya çıxır: saklar er. əv. VII əsrdə Şimali Azərbaycan ərazisini işğal etməzdən əvvəl buranın yerli əhalisi etnik mənsubiyyətcə kimlər idi? Bu qaranlıq məsələdir, çünki ona imkan verən qədim mənbələr yoxdur. Burası şübhəsizdir ki, Kürdən şimalda Dağıstandilli tayfaların – indiki avarların, saxurların, ləzgələrin, xınalıqlıların, qızılların və udinlərin ulu əcdadları məskun idilər. Bu yerli etnoslar güclü türk axınına tab gətirməyərək Qafqaz dağlarına çəkilmişlər.

A l b a n i y a n ı n t ü r k m ə n ş ə l i t a y f a l a r ı. Ön Asiya ilə Şimali Qafqaz arasında, həm də Dağıstan xalqları ilə bilavasitə qonşuluqda yerləşdiyinə görə, Albaniyada etnik mənsubiyyətcə müxtəlif tayfalar yaşayırdı. Strabon albanların 26 dildə danışdıqlarını yazmışdır. Onun bu məlumatı barədə çox deyilmişdir. Bəziləri bu dilləri dialektlər hesab edirlər. Lakin bu düz fikir deyil.

Bizcə, Strabon Albaniyada 26 iri tayfanın yaşamasına işarə edir, çünki nə bu qədər dil, nə də bir dilin bu sayda dialektləri ola bilməzdi. Müəllifin bu məlumatı eradan əvvəlki əsrlərə aiddir. Ona görə eradan sonra şimaldan Alban ərazisinə gəlmiş türkdilli tayfalar (məsələn, hunlar, bolqarlar, sabirlər, kəngərlər, peçeneklər və b.) bu 26-nın sırasına aid edilə bilməz. Araşdırmalarımız eranın əvvəllərinə qədər Albaniyada aşağıdakı tayfaların yaşadığını müəyyən etmişdir (85): alban, abant, aran, qat, quqar, qarqar, kaspi, kəmə, lbin (lpin), maskut, sliv, ciqb, çul, gel, lek, sak, satak, uti, şarvan, şamak, şirak, her. Bunlardan alban, abant, aran, qarqar, quqar, maskut, satak, çul, şarvan, şamak və şirak türkmənşəli ellər idilər. Lbinlər və silvər indiki avarların, ciqblər saxurların, herlər qızlıların, qatlar xınalıqların, leklər isə ləzgilərin ulu əcdadlarıdır. Gellər İran mənşəli idilər. Onlar indiki ingiloyların ulu əcdadları hesab olunurlar.

Eramızdan sonrakı əsrlərdə də şimaldan Albaniyaya müxtəlif türk tayfaları gəlib məskunlaşmışdılar. Aşağıda bu barədə danışacağıq.

İndi isə azərbaycanlıların etnogenizində iştirak edən qədim türk etnoslarından biri – şirak (şirak, çirak) tayfası haqqında qısa məlumat verməyimiz vacibdir. Bu etnosla əlaqədar əvvəlcə sarmatlardan və alanlardan danışmalıyıq. Tarixşünaslıqda ən dolaşmış problemlərdən biri də məhz sarmatlar və alanlarla bağlıdır.

Herodotdan başlayaraq antik müəlliflər cənubi – şərq Avropa çöllərində, Sarmat və Savromat adlı etnosun yaşadıklarını yazırlar. Tarixşünaslıqda sarmatlar İrandilli xalqlar sayılır, amma bunun tarixi həqiqətə dəxli yoxdur. Oxucunu bu saxta, qondarma fikirlərlə yormayacağıq. Sarmatların türkdilli olduğunu sübut edən bir neçə faktı gətirəcəyik.

1. Antik müəlliflər (Siciliyalı Diodor, Plini, Yuliy Solin və b.) sarmatların midiyalılarla qohum olduqlarını yazırlar (bax: 85). Burada, əlbəttə, atropatenlilər nəzərdə tutulur. Əgər sarmatlar irandillilərdirsə, nəyə görə farslarla qohumluğu yoxdur?

2. Antik müəllif Publiy Ovidiy Nason eranın əvvəllərində sarmatlar haqqında yazır: “Heyvan dəriləri və enli şalvarlarla onlar özlərini kəskin soyuqdan qoruyurlar. Onların *dəhşətli üzləri* uzun tuklə örtülmüşdür”. Bu məlumatda “dəhşətli üzləri” ifadəsi monqoloid irqə mənsub fizionomiyaya aiddir.

3. Stefan Bizanslı adlı müəllif sarmatların Tamarak şəhəri haqqında məlumat verir. Bu toponim qədim türkcə tam – “qala divarı” və örk – “qala” (160, I, 2, 1288) sözlərindən ibarətdir.

4. Antik müəllif Pomponi Mela yazır ki, sarmatlarda “qadınlar müharibələrdə kişilərlə bərabər iştirak edirlər” (“Pomponiy Mela. Землеописание” III kitab, 4, 35). Başqa bir müəllif Nikolay Dəməşqli qeyd edir ki, savromatlarda “qız bir düşmən öldürməmiş əvə verilmir” (ВДИ, 1947, 4, c. 235). Qoy tarixçilər bir fakt göstərsinlər ki, bu adət İran xalqlarında da vardı. Halbuki skiflərdə və saklarda, sonra hunlarda və oğuzlarda bu adət haqqında istənilən qədər tarixi

məlu matlar vardır.

5. II əsrdə yaşamış antik müəllif Poliyen (Hərb i fəndlər, VIII; 56) yazır ki, sarmatlarda bir çar Medosak adlanır. Bu ad qədim türkcə *mat* – “mətin”, “məhkəm” və *sak*, *çak* – “sayıq”, “huşyar”, “ayıq” sözlərindən ibarətdir və quruluşca saklarda Taksak adı ilə eynidir.

6. Sarmatlar çoxlu tayfalardan ibarət idilər (Pliniy, VI, 15). Onların içərisində türk, sirak, dandar, qarqar və b. da vardı. Göstərilən tayfaların hamısı türkmənşəlidir və qabaqkı əsərimizdə bu barədə ətraflı danışmışıq.

7. Herodot (IV, 117) yazır ki, savromatlar skif dilində danışır. Skiflərin türklər olduğunu təsdiq edən faktları yuxarıda göstərmişik.

Gətirdiyimiz faktlar sarmatların türkdilli olduğunu deməyə əsas vermirmi? Qoy opponentlərimiz sarmatların İrandilli olduğunu göstərən bir cə fakt gətirsinlər. Gətirə bilməzlər, çünki qatığa qara demək mümkün deyildir. Skiflərin, sakların və sarmatların İrandilli sayılması nəticəsində türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının tarixində yaranmış dolaşılıqları aradan qaldırmaq üçün gələcək nəsilərə mənsub tədqiqatçılar çox əmək sərf etməli olacaqlar. Bioloq-antropoloq Rəbiyyə Qasıмова “İstiqlal” qəzetində (1993-cü il 5-13 mart) “К этногенезу азербайджанцев (Бақы, 1991) kitabına rəyində mənim Azərbaycan ərazisində qədimdə türklərin yaşamaması fikrimə qarşı çıxır. Neyləsin, 50 ildən artıq guya etnogenezlə məşğul olduğunu yazan bu “alimimiz”in əslində isə bu mövzuda heç nəyi yoxdur.

Sarmatlarla əlaqədar olaraq bir neçə söz Alan adlı qədim türk etnosu haqqında demək lazımdır. Eranın əvvəllərində nəhəng bir ərazidə - Ural-Volqa çayları arasında bir etnos Alan adı ilə məlumdur. Digər tərəfdən Şimali Qafqazda yaşayan İrandilli osetinlərin özünüadlandırması allondur. Bu, alanların həmin osetinlərin ulu əcdadları sayılması üçün bəs etmişdir! Osetinlərin mənşəyi, dili və tarixi üzrə mütəxəssis, milliyətçə osetin V. İ. Abayev özü yazıb ki, osetinlərin şərqdən gəlmə olması haqqında fikirlər səhvdir. O, osetin dilində qədim yunan, latın, alman və s. xalqların dillərinə aid sözlər aşkar etmişdir. Elə isə Ural və Volqa çayları arasında yaşayan alanlarda bu sözlər ola bilərdimi?

Əslində Alan etnik adını daşıyanlar təmiz türklər idilər. Alan etnonimindəki “al” kökü Alat (Ələt) və Alar türk tayfalarının adlarında da iştirak edir. A. Bakıxanov yazır ki, alanların adətləri hunların adətləri ilə eyni idi (67, 18). Prokopi (VI əsr) adlı tarixçi yazır ki, alanlar mənşəcə massagetlərdəndir (Прокопий Кесарийский. История войн. СПб 1862).

Təssüf ki, bu dolaşlıq məsələni burada geniş təhlil etmək imkanımız yoxdur və sarmat-alanların Sirak tayfası haqqında söhbətimizə keçirik.

Sarmatların Sirak tayfası nə vaxtsa Cənubi Qafqaza gəlmiş, Ermənistanda və Albaniyada məskunlaşmışdır. Oxucuda sirakların türk olmasına şübhə yaranmaması üçün biz bəzi faktları gətirməyə məcburuq.

Antik müəllif Tatsit (Annallar, XII, 15) şimalda “Sirakların çarı Zorsin” ifadəsini işlədir. Müəllifin “Zorsin” kimi yazdığı ad latın dilində “ç” səsinin

olmadığına görə “Çursin” kimi oxunmalıdır. Çursin türkcə *çur* “pəhləvan”, “qəhrəman”, “güclü” və “kimi”, “elə bil özü” mənalarında *sin* (*şin*, *çin*) sözlərindən ibarətdir. (Yuxarıda biz Manna şəxs adlarının bəzilərində “sin” komponentinin iştirak etdiyini yazmışıq). Bütünlükdə Çursin “pəhləvan kimi”, “igid tək” mənəsidir. (Müqayisə et: türk xaqanı Çur-Tarduş).

I əsr müəllifi Strabon şimalda sirakların bir çarının adını Abeak adlandığını yazır. Bu ad da türkcədir. Altay dillərində *abaqa* “əmi” (166, I, 64-66) mənəsidir. Müqayisə üçün deyək ki, VIII əsrdə Altayda telenqutların başçısı Abak, teleutların XVII əsrdə xanı Abak adlanırdı. XIII əsrdə monqollarda Çingiz xanın nəslində Abaqa xanın adı da mənşəcə bu sözlə bağlıdır. Çuvaşlarda indi də Abak, Abayak şəxs adları vardır.

Tatsit (Salnamə, XII, 16) sirakların Şimali Qafqazda şəhərinin adını Uspu kimi yazır. Bu toponimi Üçupu, yaxud Üçupa (Üçoba) kimi bərpə etmək olar (Azərbaycan dilindəki “oba” sözünün qədim türk dillərində “upa”, “upu” formaları məlumdur). Nəhayət, qeyd edilməlidir ki, qaraqalpaqlarda Kara-Sirak, özbəklərdə Çuvan-Sirak, Katta Sirak, türkmənlərdə Çıraxçı adlı tayfalar vardır.

Təkcə bu üç fakt sarmatların Sirak tayfasının türkmənşəli olduğunu aydın göstərir. V. İ. Abayevin sirakları İrandilli sayması və hətta “sirak” etnonimini osetin dili əsasında “rəvan rəqs edən” kimi izah etməsi (39) ağlabatan deyildir.

Cənubi Qafqazda şirak tayfasının məskunlaşma vaxtı məlum deyil. Lakin indiki Ermənistan ərazisində şirakların miladdan qabaq yaşadığını göstərən faktlar var.

1. V əsr erməni türixçisi Moisey Xorenasinin er. əv. II əsrdə şimaldan türk bolqarların Ermənistanda Şirak əyalətinə gəlib məskunlaşdığını yazması və “Şirak hakimi” ifadəsini işlətməsi (III kitab, 43-cü fəsil) şirakların orada miladdan əvvəl məskun olduğunu göstərir. Həmin müəllif I əsrdə erməni çarının Şirakin oğlanlarından Quşarı Kəngər və Kolb əyalətlərinə hakim təyin etməsini də yazır (II kitab, 8-ci fəsil). Bu məlumatdakı Quşar şəxs adı təmiz türkcədir. Bu ad kuş – “qartal”, “alıcı quş” (Azərbaycan ərazisində erkən orta əsrlərə aid kiçik metal qartal fiqurları tapılmışdır (bax: A. B. Nuriyev. Şamaxı rayonundan tapılmış tunc qartal fiquru. Azərb. EA Mərizələri. 1972, № 11) və ər sözlərindən ibarətdir. Ona görə erməni tədqiqatçısı P.K. Patkanovun Ermənistanda şirakların məskunlaşmasını miladın IV əsrinə aid etməsi düz deyil.

Ermənistanda şiraklar Arpaçay sahillərində məskunlaşmışdılar. Orta əsrlərdə bu bölgə Şirak – el adlanırdı. Tarixi ədəbiyyatda rast gəlinən “Şuraqel”, “Şorəyəl” formaları da məhz “Şirak - el”in təhrifidir. Erməni çarı Tiridat (665-699) vaxtında şirakların Şirəqovan adlı şəhərinin olması məlumdur (189, 153). VII əsr erməni türixçisi Ananiy Şirakatsi məhz Şirak mahalının adı ilə adlanmışdır. IX əsr ərəb müəllifi İbn Xordadbeh Ermənistandakı Şirak mahalının adını Sirac kimi qeyd etmişdir (1, 18). “Kitabi Dədə Qorqud” da isə bu toponim katiblərin səhvi üzündən Şirəku kimidir. Keçən əsrdə Ermənistanda Şirakqala şəhər xarabalığı vardı (153,

295). Ermənistanda Şirak rayonunun adında bu türk etnonimi indiyədək qalmışdır (bax: 3). Erməni tarixçiləri şirakları İrandilli saydıqlarına görə, bu ad dəyişdirilmir.

Şirakların digər hissəsi Albaniyada Qanıx (Alazan) və Qabırrı (İori) çaylarının arasında məskun idi. “Alban tarixi”ndə bu əyalət Albaniyanın məhali kimi çəkilir və onun xristian ruhanisinin 478-ci ildə Alban kilsə yığıncağında iştirak etdiyi göstərilir (“Alban tarixi”, III kitab, 16-cı fəsil). İndi bu əyalət Gürcüstana aiddir və şirak etnonimini əks etdirən “Şirak düzü” nün adında qalır.

Maraqlısı odur ki, şirak tayfasının adı toponimlərdə həm də Çiraklı (Siraklı, Şiraklı) kimi qalmışdır. Azərbaycanda Çiraqlı adlı 4 kənd vardır. Keçən əsrin sonlarında Qafqazda “çirak” etnonimi ilə bağlı 11 toponim vardı (153, 285). XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda 79 ailədən ibarət bir maldar tayfa Çiraqlı adlanırdı. Qeyd edilməlidir ki, Dağıstanda və Şimali Qafqazda bu etnonimlə bağlı Çirakçay, Çiraq, Çiraqçı və s. coğrafi adlar vardır (153, 285).

Deməli, hələ eradan əvvəl şimaldan gəlmiş türk şiraklar – çiraqların bir hissəsi Azərbaycanda məskunlaşmış və şübhəsiz, azərbaycanlıların etnogenezində müəyyən rol oynamışlar.

Albaniyanın etnik tarixinin digər iştirakçısı türkmənşəli qədim şamake tayfasıdır. Azərbaycanlıların mənşəyinə dair qondarma konsepsiyaya uyğun olaraq Şirvan və Şamaxı toponimləri də Qafqazmənşəli və İranmənşəli sayılır. “Şamaxı” adının hətta ərəbmənşəli olduğunu yazanlar da olmuşdur, halbuki bir şəhər kimi Kemaxiya formasında Şamaxı toponiminin adı hələ II əsrdə Ptolemey tərəfindən çəkilmişdir. İndi artıq şübhə doğurmur kimi, “Şamaxı” toponimi şamake tayfasının adıdır. Bu tayfanın adı V- VII əsrlərə aid qədim erməni mənbələrdə ijmax (ijemax) kimi çəkilir. Lakin onun etnik mənsubiyyəti haqqında heç nə məlum deyil. Tayfanın türkmənşəli olması yalnız etnonimik və toponimik paralellər əsasında sübut edilir.

İlk dəfə olaraq I əsr müəllifi Plini haradasa Şimali Qafqazda kamak adlı bir tayfanın yaşadığını qeyd edir (Plini, VI, 21). Yunan və latın dilində “ş” səsi olmadığına görə, antik müəlliflər “ş” səsi ilə başlanan adları “s” və “k” səsləri ilə verirdilər. Ona görə də Plininin qeyd etdiyi “kamak” etnonimi “şamak” kimi bərpa olunur. Müqayisə üçün deyək ki, Ptolemey də Albaniyada “Şamaxı” toponimi Kemaxiya kimi yazmışdır. Plini yazır ki, (Plini, VI, 50) kamaklar və saklar Orta Asiyada Yaksart (Sir – Dərya) çayının arxasında da yaşayırlar. Həqiqətən də qazaxlarda mənşəcə saklarla bağlı olan şomakey, qaraqalpaqlarda şamak, türkmənlərdə şamak, qırğızlarda şamake, şamaka adlı türkdilli tayfalar indi də vardır (bax: 85). Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Plininin Orta Asiyada qeyd etdiyi kamak tayfası indiyədək şamake kimi qalmaqdadır. Xarəzmdə və Türkmənistanda Şamaxaqala adlı iki qala xarabalıqları da vardır. Maraqlıdır ki, Orta Asiyada həmin Şamaxaqalalar Şirvanqalalarla yanaşıdır (170). Yuxarıda biz Şirvan tayfası haqqında danışmış və onları mənşəcə saklarla əlaqələndirmişik.

Şamak tayfasının Albaniya ərazisində tarixi məlum deyil. II əsrdə Şamaxı

adlı şəhər vardısı, onda bu tayfa eradan əvvəl burada yaşayırdı. Qeyd edilməlidir ki, erkən orta əsrlərdə Şimaki adlı yaşayış məntəqəsi Cənubi Azərbaycan ərazisində, Şamak adlı kənd Tatarıstanda var idi.

Bu qısa məlumatdan aydın olur ki, “Şamaxı” toponiminin və şəhərin ilk sakinlərinin İrandilli sayılması fikri yanlışdır.

Albaniyanın türkmənşəli tayfalarından biri də qarqarlar idi. Bu barədə əvvəlki əsərlərimizdə ətraflı yazdığımız görə (85), təkrar etmirik. Rus tədqiqatçıları qarqarları Qafqazdilli sayırlar (P.K.Uslar, E.İ.Krupnov, A.Q. Şanidze, N.Q. Volkova və b.). Azərbaycanda bu fikri İqrar Əliyev və Fəridə Məmmədova müdafiə edirlər. Bu, tamamilə səhv fikirdir, heç olmasa ona görə ki, qarqarlar Cənubi Azərbaycanda və Orta Asiyada da yaşamışlar (bax: 85), oralarda isə Qafqazdilli əhali ola bilməzdi.

Albaniyada qarqarlar üç bölgədə yaşayırdılar: 1. Yuxarı Qarabağda. “Qarqardağ” və “Qarqarçay” toponimləri, Gədəbəy rayonunda Qarqar adının təhrif formaları olan Gərgər, Herher, Xarxar kənd adları qarqarların bu hissəsi ilə əlaqədardır; 2. Albaniyanın şimal – şərq bölgəsində İbn Xordadbeh (IX əsr) Şabran və Dərbənd arasında Karkar adlı şəhəri qeyd edir (I, 18); 3. Albaniyanın şimal – qərbində (“Alban tarixi”, I, kitab, 27-ci fəsil). Qəbələ rayonunun ərazisində keçən əsrdə “Qarqar” etnonimini əks etdirən “Xarxar- xaraba” adlı kənd xarabalığı qeyd olunmuşdur. “Qarqar” etnonimini əks etdirən çoxlu kənd adları Cənubi Azərbaycanda vardır (bax: 200).

Eranın ilk əsrlərində Albaniyada bir türk tayfası kəngərlər idi. Mənbələrdə bu tayfanın adı V əsrdən çəkilir. Onlar həm Naxçıvan bölgəsində, həm də Albaniyanın qərbində və Ermənistanda məskun idilər. XIX əsrdə Azərbaycanda qazaxların bir tayfası Kəngərli adlanırdı. Kəngərli toponimləri də bu tayfanın adını əks etdirir (bax: 2; 3; 85).

Albaniyanın VII-X əsrlərə aid toponimləri əsasında biz erkən orta əsrlərdə Qarabağda peçenek adlı türk tayfasının yaşadığını müəyyən etmişik (bax: 2; 85). Maraqlısı odur ki, peçeneklərin Cənubi Rus çöllərində (X əsrə aid mənbədə qeyd olunmuş) Qarabaq, Qapan, Göyərçi və Çur tayfalarının (26) adlarını əks etdirən toponimlər erkən orta əsrlərdə Albaniyada və Ermənistanda vardı. XIV əsrdən məlum olan “Qarabağ” toponimi məhz peçeneklərin Qarabağ tayfasının adını əks etdirir. Bu toponimi başqa cür izah edənlər yanlışdır. Albaniyada VII əsrdə “peçenek” etnonimini əks etdirən mahal adları barədə biz ətraflı danışmışıq (bax: 2; 85). Peçeneklər oğuz mənşəli etnos idi (70, V, 91) və ona görə Alban türk dilində oğuz dilləri üçün səciyyəvi ünsürlər olmalı idi.

Eranın ilk əsrlərində Albaniyanın şimal şərqində, Dərbənddən cənubda bir şəhər Çol, Çul adı ilə məlumdur. Bu toponimi Qafqazdilli hesab edirdilər. Lakin biz çoxdan bu adın Albaniyada yaşamış türkmənşəli Çul tayfasının adını əks etdirdiyini və etnonimin indiyədək Çullu kəndlərinin adlarında saxlandığını demişik (bax: 2; 3; 85). Qədim toponimlər əsasında Albaniyada Aran adlı türk

tayfasının yaşaması da müəyyən edilmişdir (2; 85). Bu tayfanın adı Albaniyada Medz-Arank, Aranrot, Arandjnək (Arançi nak) (VII əsr), Hrandaşans, Eznarans, Aranans (XII əsrə aid ermənicə kitabədə) və indiki Əsgəran (Əski-Aran), Aran (Tovuz rayonu) və Arançi (Ağstafa rayonu) toponimlərində əksini tapmışdır.

“Alban tarixi”ndə VII əsrə aid hadisələrlə əlaqədar olaraq Tərtər çayının adı çəkilir. Araşdırmalarımız Albaniyada tərtər adlı türk tayfasının yaşadığını göstərmişdir (bax: 2).

Musa Kalankatlı Albaniyanın bir tayfasının adını Savdey kimi çəkir (“Alban tarixi”, I kitab, 4-cü fəsil). Müəllifin yazdığından belə çıxır ki, bu tayfa I əsrdə vardı. Azərbaycan tədqiqatçıları onu Qafqazmənşəli sayırlar (bax: 7). Əslində bu etnonim Sadək türk tayfasının adının ermənicə təhrifidir. Sadək türk tayfası qədim tarixə malikdir. Orta Asiyada bu tayfa hələ er. əv. 519-cu ilə aid Bisütun qaya yazısında saklarla yanaşı çəkilir. Daha sonra belə tayfa hunların tərkibində məlumdur. Ehtimal ki, Albaniyadakı sadəklər er. əv. VII əsrdə Orta Asiyadan saklarla gəlmişlər, çünki Cənubi Şərqi Avropada II əsrdən məlum olan hunların içərisindəki sadəklər I əsrdə Albaniyada ola bilməzdi. XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvininin Şəmkir yaxınlığında göstərdiyi Yurt-Şadəkban toponimi, Tovuz və Qazax rayonlarında Sadıxlı (əslində Sadəkli) kəndlərinin və məhəllələrinin (Qazax rayonunun I Şıxlı kəndinin bir məhəlləsi də Sadıxlı adlanır) adları bu qədim etnonimlə bağlıdır (2).

Eranın ilk əsrlərində Albaniyaya Şimali Qafqazdan hun tayfaları gəlmişlər. Artıq V əsrə aid qədim mənbədə Albaniyada Hun qalasının adı çəkilir. Bu qalanın əzəmətli xarabalıqları Torpaqqala adı ilə Tovuz rayonunun ərazisində, Kürün sağ sahilində indiyədək qalmaqdadır. Hun etnonimi Qarabağda orta əsrlərdə Xanabad (“Hunabad” adının təhrifidir. Bəzilərinin onu Qarabağ xanları ilə əlaqələndirmələri səhvdir, çünki Hunabad şəklində bu yaşayış məntəqəsi 1727-ci ildən məlumdur, o vaxt Qarabağ xanlığı hələ yaranmamışdı) və Hunaşin (Qarabağ düzünün bir hissəsinin adı) toponimlərində qalmaqdadır.

Eranın başlanğıcında albanlardan şimalda yaşayan türk sabirlər (suvarlar) və goruslar Albaniyanın şimal-şərqində Şabran və Xursan (indiki Dəvəçi rayonunda Çıraqqala qalası) şəhərlərini salmışlar (85). Gorusların bir hissəsi isə Zəngəzurun indi Ermənistanə mənsub olan ərazisində Gorus qalasını tikmişlər. Gorus mahalının adı və Xoruzlu (“Goruslu”dan təhrifi) toponimləri bu etnonimlə bağlıdır (2; 85). (Qazax rayonunun Daş Salahlı kəndində Qarəzdü nəslinin adı da əslən Gorusdu - Gorusludur).

Eranın II əsrindən Cənubi Qafqaza və o sıradan Albaniyaya türk bolqarlar gəlmişlər. Biləsuvar rayonundakı “Bolqarçay” toponimi bu tayfanın adını saxlamışdır. Bolqarların Kuvyar, Çakar, Kul və Kazan qollarının adları isə Xubyarlı, Çaxırlı, Qullar və Qazançı toponimlərində qalmışdır (85).

Müəyyən edilmişdir ki, erkən orta əsrlərdə Albaniyada Dondar tayfası da yaşayırdı. Şimali Qafqaz çöllərində dondarları qədim müəlliflər hələ er. əv. V əsrdə

qeyd etmişlər. Onların Albaniyaya gəlmə vaxtı məlum deyil. Azərbaycanda bir neçə Dondarlı kəndi və Dondardağ vardır. Müəyyən etmişik ki, Şuşa toponimi məhz dondarların dilinə mənsubdur. II əsr müəllifi Tatsit (XII, 6) Şimali Qafqazda dondarların Şoşu şəhərinin adını çəkir. Latın dilində “ş” səsi olmadığına görə, müəllif onu Sosu (əslində Susu) kimi yazmışdır. Keçən əsrdə Qarabağda üç Şuşa (Şimali Qafqazda bir neçə Şuşa) vardı (2).

Azərbaycanlıların etnogenezinə və Azərbaycan dilinin formalaşmasında xəzərlər böyük rol oynamışlar. Təsadüfi deyil ki, dilçi Elbrus Əzizov müasir Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərinin yaranmasını xəzərlərlə bağlamışdır (bax: 6). Eranın ilk əsrlərindən başlayaraq xəzərlər şimaldan vaxtaşırı Albaniyaya basqınlar etmişlər. VIII-IX əsrlərdə Ərəb-Xəzər müharibələrinin çoxu da Albaniya ərazisində getmişdir. Bunların nəticəsində müxtəlif vaxtlarda xəzərlərin müəyyən hissəsi Azərbaycanda məskunlaşmışdır. Azərbaycanda Xəzərdağ (Füzuli rayonu), Xəzəryurd (Ordubad rayonu), Xəzər-Yaylaq (Lerik rayonu) toponimləri “Xəzər” etnoniminin saxlanmasıdır. Araşdırmalarımız göstərmişdir ki, Tərnəvit, Ulaşlı, Kəbirli, Qaraçorlu və b. yaşayış məntəqə adları xəzərlərin tərnə, kulas, kəbər və kərəçor tayfalarının məskunlaşdığı yerlərdir (83).

XI-XII əsrlər Azərbaycanın etnik tarixində Orta Asiyadan səlcuq-oğuzların Ön Asiyaya və Cənubi Qafqaza gəlmələri ilə əlaqədar olaraq yeni mərhələ ilə səciyyələnir. Yuxarıda, I fəsilə səlcuq-oğuzlarının gəlməsi ilə guya Azərbaycanda türk dilinin bərqərar olması haqqında mövcud konsepsiyanın müddəaları ilə oxucunu tanış etmişik. Biz hesab edirik ki, səlcuq oğuzları Azərbaycan ərazisində yalnız türklərin sayını çoxaltmış və Azərbaycan dilində oğuz dilləri üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri artırmışlar; başqa sözlə, oğuzlar Azərbaycanı türkləşdirənlər deyillər. Həmin dövrdə yarandıqları vaxtlardan əhalisi türkdilli azərbaycanlılardan ibarət olan Təbriz, Urmu, Qəzvin, Ərdəbil, Bakı, Gəncə, Bərdə, Şabran, Şamaxı, Şəmkir, Qazax və bu kimi iri ticarət və mədəniyyət mərkəzləri vardı. Lakin oğuzların bina etdikləri şəhərlər məlum deyil. “Kitabi Dədə Qorqud”da oğuz bəylərinin alaçılardayaşması göstərilir. Oğuzlar (sonra tatar-moqollar, ağqoyunlular və qaraqoyunlular) Azərbaycana köçəri maldarlığı gətirdilər. XIX əsrin sonlarına qədər köçəri maldarlıqla məşğul olan ellərin hamısı mənsəcə oğuzların tərkibində gəlmiş tayfaların sonrakı nəsilləri idi. Tarixşünaslıqda azərbaycanlıların XI-XIII əsrlərdə gəlmələri və XIX əsrin əvvəllərindən rusların azərbaycanlıları “tatar” adlandırılmaları da bununla əlaqədardır. Lakin oğuzlar Azərbaycan ərazisinə qatı müsəlman kimi gəlmişdilər. Bu faktın böyük tarixi əhəmiyyəti ondadır ki, əvvələn, oğuzların yerli türkdilli əhali ilə konsolidasiyası sürətləndi; ikincisi, döyüşkən oğuzlar tərəfindən Azərbaycan ərazisinin yadellilərdən müdafiəsi təmin olundu. Oğuzların mənbələrdə qeyd edilmiş 24 tayfasından bəzilərinin (Əfşar, Bayandur, Bəydili, Qayı, Bayat, Eymur, Çəpni, Xələc və b.) adlarını əks etdirən toponimlər Azərbaycanın hər iki hissəsində vardır. Lakin onlar gəldikdə Azərbaycan xalqı və

onun türk dili vardı. Səlcuq oğuzları Azərbaycan xalqının etnogenezində həlledici rol oynamamışlar. Bu rol onlardan qabaqkı yerli türk etnoslarına məxsusdur.

Deyənlər göstərir ki, Albaniya ərazisində türkdilli tayfaların bəziləri yerli, digərləri isə müxtəlif vaxtlarda gəlmələr idi. Yerli etnosların aparıcısı Alban tayfası idi. Lakin bu etnos VII əsrdən sonra çoxqəribə bir tale ilə qarşılaşdı.

VII əsrin ortalarından Albaniya (Aran) ərəblərin işğalına məruz qaldı. Ərəb işğalının xüsusiyyəti özü ilə islam dinini gətirməsi idi. Albaniya ərazisində isə əhalinin əksəriyyəti xristian, az hissəsi atəşpərəst idi. Atəşpərəstlər və xristianların böyük hissəsi islama keçdilər. Xristian albanların islamı qəbul edən hissəsi sonralar xalq içərisində “ermənidən dönmə” adlanırdı ki, bu da “xristianlıqdan islama keçmə” mənasında idi. Albanların yaşadığı Arsak bölgəsində xristian dini xüsusilə qüvvətli idi. 704-cü ildə ermənilərin fitvası ilə ərəb xəlifəsi Alban xristian kilsəsini erməni kilsəsinin tabeliyinə keçirdi. Bu, azlıq təşkil edən xristian albanların tədricən erməniləşməsinə şərait yaratdı; alban əlifbası və bu əlifba ilə yazılmış əsərlər erməni kilsə başçıları tərəfindən məhv edildiyinə görə, xristian albanlar erməni əlifbasından və yazısından istifadə etməyə məcbur oldular. Dini ayınlar erməni dilində icra olunurdu; monastırlarda uşaqlar ermənicə o xuyurdular.

Alban əlifbası ilə yazılmış yazılar arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır, lakin indiyədək onlar oxunmamışdır. Bu yazıların udin və Dağıstan dilləri əsasında oxunması təşəbbüsləri müsbət nəticə verməmişdir. Əslində qədim türk mənşəli runi əlifba ilə yazılmış bu yazıların sağdan sola oxunmasına heç kim cürət etmir. Tədqiqatçılar nəzərə almırlar ki, yazının yaranması müəyyən qanunauyğunluğa tabedir: yazı dövlət qurumunu yaratmış etnosa məxsusdur və deməli, onun dilindədir. V əsrdə Albaniyada aparıcı etnos isə türkdilli alban etnosu idi.

Məlum olduğu kimi, qədim erməni və gürcü arxivlərində albanlarda ay adları qeyd olunmuş mənbələr vardır. Həmin adlar çox təhrif olunmuş şəkildədir. İndiyədək onların dil mənsubiyyəti və mənalari aydınlaşdırılmamışdır. Halbuki *çile*, *mare* və *boçkone* kimi yazılmış ay adları türk xalqlarında müvafiq olaraq *çal ay*, *börü* (canavar) *ay* (tunqus-məncurlarda bari-ane) və *kiçkina ay* adlarının təhrif formaları hesab etmək olar.

Alban xristian kilsəsi və albanların hakimləri islama qarşı durmaq üçün istər-istəməz erməni kilsəsi ilə və erməni hakimləri ilə ittifaqda olmalı idi. Lakin xristian albanlar türk-alban adlarını daşımaqda davam edirdilər.

Albanların dini mənsubiyyətcə iki hissəyə parçalanması, onlardan birinin erməni əlifbasına, digərinin ərəb yazısına keçməsi bütünlükdə Alban etnosunun və alban etnik adının tənəzzülünün başlanğıcı idi. İslam dinində milli mənsubiyyətliyə qarşı dini mənsubiyyət irəli sürülür, etnik mənsubiyyətcə müxtəlif xalqlar qardaş sayılır. Ona görə albanların müsəlman hissəsində milli mənsubiyyət hissi getdikcə ölgünləşməyə başlayırdı. “Alban” özünüadlandırması əvəzinə “müsəlman” özünüadlandırması formalaşdı. Onsuz da miqdarca azlığı təşkil edən xristian

albanların 20 min nəfərinin (4 min ailə) Teymur tərəfindən XIV əsrdə Əfqanıstana (Qəndahara) köçürülməsi alban etnosuna yeni zərbə oldu. Köçürülənlərin başçısı El-Həc Mir Üveys əslən gürcü Georgi Mehmed xan Şahnavaz oğlu başda olmaqla Qəndahar qarnizonunu məğlub edərək qalanı ələ keçirmiş və orada yaşamışlar. XVIII əsr Alban tarixçisi, xristian Asay Əsən Cəlalyan yazır ki, indi də onlar alban (ermənicə Oqvan, yəni Aqvan) adını daşıyırlar. Köçürülən albanlar islam dininin sünnü məzhəbini qəbul etmişdilər (bax: 2). Əfqanıstanın Qəndahar bölgəsində indi də Qarabağ adlı yaşayış məntəqəsi vardır. Bu toponim Qarabağdan köçürülən albanların özləri ilə apardıqları addır.

Lakin xristian albanların katolikosları erməni kilsəsinin tabeliyində olsalar da özlərini ənənəvi olaraq Alban katolikosu adlandırmaqda davam edirdilər. Heç bir mənbədə alban ruhani başçıların özlərini erməni adlandırması yoxdur. Hətta XVIII əsrdə ölmüş katolikosun qəbri üstündə “alban katolikosu” sözü həkk edilmişdi. Yazısı və dini müstəqilliyi məhv edilmiş xristian albanlar iki od arasında idilər: bir tərəfdən islam dini, o biri tərəfdən erməni kilsəsinin təzyiqi. Təxminən 1000 il dövləti olmuş albanların bu hissəsi təklənmişdi. Müsəlman albanlar onlardan getdikcə uzaqlaşmışdılar. Uğursuz tale xristian albanları haqlamışdı. Erməni kilsəsinə tabelik, erməni yazısından istifadə etmək məcburiyyəti, sayca azlıqda olmaları onların arasında erməniləşmə prosesini sürətləndirirdi. Əsrlərlə davam edmiş qəhrəmanlıq tarixi yalnız nəsilədən nəslə ötürülən rəvayətlərdə yaşayırdı. Müxtəlif yerlərdən köçüb gələn ermənilər xristian albanlara qarışıqca assimilyasiya prosesi – erməniləşmə gətirdi. XVIII əsrdə köklü xristian albanların xeyli hissəsi Şəki xanlığına köçdü. Lakin müsəlman əhalisi onları artıq erməni adlandırır.

Beləliklə, Alban etnosunun müsəlman hissəsi üçün “alban” etnik adı unudulmağa başladı. Etnosun adı onun əsas atributlarından biridir. Ad itirsə, etnosun bütövlüyü yoxdur, lakin ümumxalq danışığı dili var.

Albanların islamı qəbul etmiş hissəsi isə digər türk tayfaları içərisində azlıq təşkil edirdi və ona görə də alban adı həmin tayfalar üçün etnik özünüadlandırmaya çevrilə bilməzdi, çünki həmin tayfaların öz adları vardı.

Müsəlman türk albanlar tədriclə başqa türk tayfaları ilə qaynayıb qarışdılar. Albanların türxi üzrə mütəxəssis sayılan Fəridə Məmmədova yazır ki, guya albanlar türk tayfaları tərəfindən assimilyasiya edilmişdir (130, 115). Onun dediyindən belə çıxır ki, alban adını daşıyanlar türklər deyildilər. Əslində albanlar türk olduqlarına görə, onlar Azərbaycandakı başqa türk tayfaları ilə konsolidasiya ola bilərdilər, assimilyasiya yox.

Müsəlman albanlar dinlərini dəyişsələr də vənglərə - xristian monastirlərinə və müqəddəs yerlərə sığışını saxlayırdılar. Hətta keçən əsrdə azərbaycanlıların bəzi vənglərə sığış etmələri də məlumdur. Əgər onlar VII əsrdən qabaq, yəni islam dininin Azərbaycanda yayılmasından əvvəl burada yaşamırdılarsa, xristian ziyarətgahlarına nəyə görə getməli idilər? Albanlara

məxsus mədəni simanın bir ünsürü də məhz budur. Üstəlik müsəlman albanlar xristian albanları dinayrı qardaş sayırdılar: onu kirvə tutur, qonaq saxlayırdı, halbuki, adətə görə heç bir xristianı qonaq adlandırmaq olmazdı. Bu tayfalar səlcuq-oğuz tayfaları ilə XII-XIII əsrlərdən sonra qaynayıb qarışırdı. VIII-IX əsrlərdən sonra Azərbaycan ərazisində ümumi mənada “türk” etnik adı alban adını əvəz etməyə başladı. VIII-XIII əsrlər Azərbaycanda etnogenezin yeni mərhələsidir. Etnogenez məhz bir sıra etnoslardan keyfiyyətə fərqli yeni etnosun yaranması prosesidir. Bu mərhələ azərbaycanlıların formalaşması mərhələsidir. Etnogenezin qabaqkı mərhələsində alban, sak, kimmer, kaspi və s. etnoslar əsasında alban xalqı təşəkkül tapmışdı və bununla əlaqədar olaraq vahid danışq dili, milli mədəniyyət yaranmışdı. Nizami, Xaqani, Fələki və b. nəhənglər məhz həmin etnik özlü, mədəni özünəməxsusluq özərində yüksəlmişdilər.

Deyilənlərdən görünür ki, Şimali Azərbaycan ərazisində etnogenezin iki mərhələsi ayrılır. Birinci mərhələ alban etnosunun, II mərhələ isə Azərbaycan etnosunun formalaşması mərhələsidir.

Göründüyü kimi, alban etnosunun tarix səhnəsindən çıxması – onun xristian və müsəlmanlara ayrılması və deməli, parçalanması ilə bağlıdır. Parçalanma prosesi isə alban etnik adının islamı qəbul etmiş albanlar içərisində mövqeyinin itməsilə nəticələndi.

Azərbaycan ərazisində etnogenez prosesini kifayət qədər mənbələrin yoxluğu ucbatından izləmək çətindir. Mənbələrdə adətən etnogenez prosesindən yox, bu proses nəticəsində yaranmış etnosdan danışılır. Ona görə albanlardan sonra etnik prosesi izləmək olmur. Lakin bu prosesdə XI əsrdən sonra oğuz tayfalarının üstün rol oynaması şübhəsizdir. Bu prosesin maraqlı xüsusiyyəti vardı: etnik adı “türk” olanlarla yalnız etnik mənsubiyyətə türk dilləri ailəsinə daxil olan, lakin “türk” etnonimini bilməyən alban tayfalarının konsolidasiyası gedirdi. Müsəlman albanların etnik özünü adlandırmaları unudulmağa başlayırdı, lakin əksər erkən orta əsr şəhər və kəndlərinin əhalisi binadan albanlar olmuşdu. Səlcuq-oğuzlarından əvvəl Albaniyada xəzərlər geniş mövqeyə malik idilər. IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh yazır ki, Arran, Curcan (Gürcüstan) və Sisəcan xəzərlərin ölkəsindəndir (I, 18).

Azərbaycan ərazisində XII əsrdən qabaq türkmənşəli etnosların yaşaması fikrinə qarşı çıxanlar belə bir arqument ortay atırlar: Azərbaycan dili Türkiyənin türk dilinə daha çox yaxındır. Türkiyə ərazisində türk xalqı oğuzların Kiçik Asiyada məskunlaşmasından sonra təşəkkül tapmışdır. Deməli, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan dili də məhz səlcuq-oğuzlarının gəlməsindən sonra yaranmışdır. Lakin məsələ başqa cürdür: Azərbaycan ədəbi dili həqiqətən oğuz-səlcuqların gətirdiyi dil idi; “Dədə Qorqud”un dili bu dil idi. Səlcuq oğuzlarının dili Azərbaycan və Türkiyə ərazisinə artıq ədəbi dil kimi gəlmişdi. Əhalinin ümumi danışq dili də oğuz-səlcuq dilinə yaxın idi. Bunu alban toponimləri aydın göstərir. Lakin Türkiyədə və Azərbaycanda etnik proseslərin fərqli cəhətləri vardır: Türkiyə

ərazisində həqiqətən tam türkləşmə prosesi getmişdir və bu proses həm də xristian dininin islamla əvəz olunması prosesi ilə yanaşı getmişdir. Azərbaycanlıların etnogenezinə türkləşdirmə (assimilyasiya) etnik prosesin xarakterik xüsusiyyəti olmamışdır, çünki burada türk etnosları əvvəldən aparıcı rol oynayırdı.

Beləliklə, alban etnosu parçalandı, onun xristian hissəsi ermənilərə qarışdı. Albanların bir hissəsinin erməniləşdiyini Z. M. Bünyadov, A. P. Novoseltsev və S. T. Yeremyan da yazmışlar (76, 94; 150, 42; 109, 304). Digər hissəsi isə gəlmə türk tayfaları ilə qaynayıb qarışaraq Azərbaycan etnosunun əsasını qoydu.

2. Atropatenlilər

Yuxarıda er. əv. I minillikdə mannaların, madayların, kasların və kaspilərin türkmənşəli etnoslar olduğunu göstərən faktları verdik. Həmin minilliyin ortalarında Midiyanın bir hissəsi – məhz indiki Cənubi Azərbaycan ərazisini əhatə edən, mənbələrdə “Kiçik Midiya” adı ilə adlanan hissəsi əhalinin etnik mənsubiyyətinə görə Böyük Midiyadan ayrıldı. Bu Azərbaycan ərazisində qabaqki əsrlərdə getmiş etnik prosesin nəticəsi idi: Manna, Maday, Kas və b. qədim etnoslar əsasında yeni etnos formalaşmışdı. Er. əv. IV əsrdən sonra Kiçik Midiya ölkəsi və xalqı Atropatena adlandı. VI əsrə aid Dərbənd qala divarında epigrafik abidədə “Aturpatkan” adının yazılması (bax: 114) özlüyündə göstərir ki, Aturpatkan bu ölkənin rəsmi adı idi. Lakin yerli əhalinin bu adı necə tələffüz etdiyini bilmirik. Burası məlumdur ki, artıq VII əsrdə ərəb müəllifləri bu adı “Azərbaycan” kimi yazırdılar. Biz “Azərbaycan” adının mənşəyi haqqında mövcud olan çoxlu fikirləri burada nəzərdən keçirməyəcəyik, çünki “Azərbaycan” sözünün Atropatın adından yarandığını deyənlərin tərəfində dururuq. Əsas məsələ Atropatın və onun adı ilə adlanmış ölkədə əhalinin etnik mənsubiyyətinin öyrənilməsidir. Bununla belə bir düynü açılmamış qalır: bir tərəfdən er. əv. III-II əsrlərdə yaşamış antik müəllif Polibiy (Polibiy, V, 55) yazır ki, Atropaten çarlığı hələ farsların (yəni Əhəmənilər sülaləsinin) vaxtından qalmışdır. Digər tərəfdən tarixşünaslıqda “Azərbaycan” adı Makedoniyalı İsgəndərə qarşı İran ordusunun başçılarından biri olmuş Atropatın adı ilə əlaqələndirilir.

Yuxarıda I fəsilə biz atropatenlilərin İranmənşəli xalq olması haqqında tarixşünaslıqda mövcud fikirləri vermişik: guya “Kaspi”, “Zaqr-Elam”, “hürri” və s. dillərində danışmış mənşəli İrandilli midiyalılar tərəfindən assimilyasiya edilmiş və er. əv. IV əsrdən sonra İrandilli Atropaten xalqı yaranmış, XI-XII əsrlərdən sonra isə türkləşmişlər. Lakin biz mannaların və madayların türkmənşəli

olduğunu göstərən faktları gətirdik. Əgər bu belədirsə, onda türk mənalarının və madağların əsasında İrandilli yox, elə türkdilli Atropaten xalqı yarana bilərdi. Bizim fikrimizin xeyrinə konkret faktlar da vardır.

“Atropat” adı qədim yunan və latın dillərində yazılış formasıdır. “Atarpatakan” və “Azərbaycan” adlarından görünür ki, Atropat şəxs adının əsl forması Atarpad, yaxud Adarpat idi. Bütün tədqiqatçılar bu adın İran mənşəli olduğunu yazırlar. Çox ehtimal ki, bu həqiqətən belədir. Hindistanda atəşpərəstlərin “aturpat” sözüdür. Lakin etnik mənsubiyyətə Atropat İrandilli xalqa mənsub adam deyildi. Strabon açıq yazır ki, Atropat midiyalı idi (Strabon, XI, 13, I). Midiyalı isə fars deyil.

Deməli, Atropat əslində Atarpat, yaxud Adarbad adının qədim yunanca yazılış formasıdır. Bunu IX əsr ərəb coğrafiyaşünası İbn əl Fəqihin həmin adı Adarbad (Adzarbadz) kimi yazması da (I, 36) göstərir. İbn əl Fəqihə görə Adarbadın atasının adı İran, babasının adı Asvad imiş (I, 36).

Müəllifin İran kimi yazdığı ad əslində Eran, yaxud Arandır. Müəllif sadəcə olaraq bu şəxs adını tanış olduğu İran adı ilə qarışdırmışdır. Türkcə *erən*, *ərən* – “igid”, “cəsur” deməkdir. Asvad şəxs adı isə türkmənşəli Asbat adının fonetik şəkli. Bu ad türkcə *as* – “iltifatlı”, “mərhəmətli”, “nəvazişli”, “əziz”, yaxud *as*, *es* – “ağıllı”, “zəkali” və *bat* – “bahadır” sözlərindən ibarətdir. Bu adın ikinci komponenti olan “*bat*” sözü qədim türkmənşəlidir. Orta Asiyada Eftalit (Aqhun) dövlətinin IV əsrdə başçısı Qrumbat, VI əsrdə bolqar xanı Kurbat (əslində Kurbat, türkcə *kur* – “səbatlı”, “məğrur” və *bat* sözlərindən) və başqa şəxs adlarında bu söz vardır (bax: Sunbat adına).

Yuxarıda Midiyada Aspad şəxs adını qeyd etmişik. Deməli, Atropatın mənsub olduğu nəsil Midiyanın adqoyma ənənələrini davam etdirirdi.

X əsr ərəb coğrafiyaşünası Əl Müqəddəsi Atropatın atasının adını Beyvarasif babasının adını isə Əsvad (yəni Aspad) kimi qeyd edir (I, 130). Bizim ehtimalımızca “Bəyvarasif” kimi yazılmış ad Əfrasiab adının təhrifidir. İbn Xordadbeh “Cənzə - Əbərvizin şəhəri” ifadəsini işlədir (I, 16). Ehtimal ki, bu ifadədə bəzi tədqiqatçıların yazdığı kimi fars mənşəli “Pərviz” yox, türkmənşəli Bəyvarasif şəxs adının təhrifi olan “Əbərviz” adını görmək lazımdır.

Orta fars dilinə aid bir mənbədə deyilir ki, Atropatın paytaxtını Eran Quşnasp tikmişdir (114, 17). Bu qiymətli fakt Atropatın atası İranın əslində Eran, Ərən, Eran olması haqqında yuxarıdakı fikrimizi təsdiqləyir. Mənbələrdən məlumdur ki, Atropatenanın paytaxtı Gəncək şəhəri idi. Fars dilindəki mənbədə isə göstərilir ki, “Adurbadaqan tərəfdə Qənzək şəhərini turanlı Əfrasiab tikmişdir” (114, 119). Buradan belə nəticə alınır ki, Gəncə şəhərini Atropatın dədə - babası paytaxt etmişdir və bu nəsil türkmənşəli idi. Ola bilər ki, Bəyvarasif həqiqətən tarixi şəxsiyyətdir ki, bu da türklərdə Bərbays (bəy və bays – “bəbir” sözlərindən) və türkcə *ip* – “bacarıqlı”, “məhir”, “fərasətli” (166, I, 287) sözlərindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, bu məsələnin əlavə tədqiqata ehtiyacı vardır. İbn Xordadbeh Od

məbədini “Azərcuşnas” kimi qeyd edir (I,16). Əslində Eranuşnas olmalıdır, çünki bu məlumatda katiblərin səhvi üzündən “Eran” sözü “Azər” kimi getmişdir. “Gəncə” toponiminin saklarla bağlı “Gəncək” etnonimindən yarandığını yuxarıda demişik. Atropatenanın baş Od məbədi bu şəhərdə yerləşirdi və onu 623-cü ildə Bizans imperatoru İrakli dağıtmışdır. Deyilənlərdən aydın olur ki, Cənubi Azərbaycanda Gəncə şəhərini Atropatın atası Ərən paytaxt etmişdir. Bu adın ikinci hissəsi olan “Quşnasp” sözünü tədqiqatçılar fars sözü sayırlar. Bəlkə də belədir. Amma bu adın “asb” hissəsinin Midiyada er. əv. VIII əsrə aid olan Kundaşpi və Kuştaşpi şəxs adlarının sonlarındakı “aşpi” komponenti ilə eyniliyi göz qabağındadır. N.V.Piqulevskaya “Quşnasb” sözünü “hərbi adamlar” kimi mənalandırmışdır. “Gəncə” toponiminin biz sakların içərisində mövcud olmuş Gəncək tayfasının adından ibarət olduğunu yuxarıda demişik.

Atropat şəxs adı ehtimal ki, İran mənşəlidir, çünki yuxarıda deyildiyi kimi, Hindistanda atəşpərəstlərdə ruhani şəxslərin “aturpat” adlanması məlumdur. Görünür, bu adın yaranması Gəncədə Od məbədi ilə əlaqədardır, çünki yuxarıdakı məlumatdan göründüyü ki, Gəncə şəhərini Atropatın atası, ya babası paytaxt etmişdir. Bəlkə də Atropatın dədə-babaları bu od məbədinin baş kahinləri idilər. Ona görə də uşağa Atarpat adı qoya bilərdilər. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, mənşəcə atəşpərəstlik farsların yox, türklərin dini idi. Od məbədinin Atropatlarda yerləşməsi də bunu göstərir.

Atropatenanın şəxs adları və toponimləri haqqında məlumat cüzdür. Erkən orta əsrlərdə mövcud bəzi şəxs adlarını nəzərdən keçirək.

Ə f r a s i a b. Cənubi Azərbaycan ərazisində yarım əfsanəvi Turan hakiminin adıdır. İran mənşəli ad sayırlar. Türkçə *abra* – “xilaskar” sözü, *-si* şəkilçisi və *ən (əb)* – “bacarıqlı”, “fərəsatli”, “məhir”, “işcil” (166, I, 287 (yuxarıda Kutı şəxs adlarının bəzilərinə “*ab*” sözünün iştirak etdiyini göstərmişik) sözündəndir. Bu adın “*abra*” komponenti Xarəzmdə Afriqlər sülaləsinin banisi Afraq (Abraq, Abriq) şəxs adında da vardır.

B a r i k s. Er. əv. 324-cü ildə Makedoniyalı İskəndərin aqalığma qarşı üsyan qaldırmış Midiyalının adı. (Arrian, VI, 293). Buy – Arık şəxs adının (sondakı “*s*” yunan dilində əlavə olunma şəkilçidir) yunanca yazılışı nəticəsində təhrif olunmuşdur. Türkçə *buy* və *ariq*, *arik* sözlərindəndir. Türk sabirlərdə Boyariks şəxs adı ilə müqayisə olunur.

A r t a b a z a n. III əsrin 20-ci illərində Atropatenanın çarı (Polibi, V, 55). Bütün tədqiqatçılar bu adı farsca sayırlar. Türkçə *arba* – “şux”, “oynaq”, “gumrah”, “cəld”, “itiqaçan” (bax: Midiyada bu sözdən düzəlmiş Artasirar, Artasar, Munsuarta, Artember şəxs adlarına) və “*bacan*” (yunan dilində “*c*” səsi olmadığına görə Bazan) komponentindən ibarətdir. “Bazan” komponentinin mənası məlum deyil. Lakin V əsrdə Şimali Qafqazda türk bolqarların xanı Buzan (yazılışı yunancadır, əslində Bucan), qədim türk runi yazılarında Baçan, “Kitabi Dədə Qorqud” da Bay – Bican, “Qurbani” dastanında Dəli Becan, Aqçoyunlu

dövləti vaxtında sərkərdə Bican və s. şəxs adları məlumdur. “*Bican*”, “*Becan*” adının mənası məlum deyil. Güman ki, qazaxlarda *bayşan*, başqırdlarda *buysan* – “ucaboylu”, “boy- buxunlu”, “qədd- qamətli” sözü vasitəsilə izah etmək olar.

O r o n t o b a t. Er. əv. IV əsrin sonlarında Atropatena hakiminin adı. Orusbat, yaxud Oruzbat şəxs adının yunanca yazılış formasıdır və şübhəsiz ki, təhrif olunmuşdur. Müqayisə üçün deyək ki, Alban çarı Oruzun adını da antik müəlliflər Orod, Oront kimi yazmışlar. Orontobat türkcə *oris*, *orus* (bax: Oroys adına) və *bat* – “mətin”, “məhkəm”, “bahadır” sözlərindən ibarətdir.

A r t a ş e s. Er. əvvəl III əsrin axırı, II əsrin əvvəllərində Ermənistanda əslən Midiyalı çarın adı. Qədim yunan dilində yazılışı Artaksiy (Ar-Taş və yunanca “*es*” – adlıq hal şəkilçisindən). Türkcə *ər* – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” və *taş* sözlərindəndir. Yaxud türkcə *arda* – “şux”, “oynaq”, “gümrah”, “cəld”, “itiqaçan” və şumer dilindən midiya dilinə keçmiş *şes* – “qardaş” (İ. M. Dyakonov. Людям города Ура. М., 1990, s. 130) sözlərindəndir. Ermənilərdə tarix kitablarına əsasən uşaqlara Artaşes adını qoyurlar, lakin onun atropatenli türk olduğunu bilmirlər.

A r i o b a r z a n. Əslən midiyalı (atropatenli), er. əv. I əsrin sonlarında Atropaten çarının adı (Tatsit, Annallar, II, 4). Türkcə və moqolca *ərə* - “igid”, “cəsür”, “döyüşçü” və *barsan* – “varsan”, “özüsən” sözlərindəndir. VIII əsrdə Altayda Türkəş xaqanlığının bir xanı Tukvarşen adlanırdı. Bu ad *tuk* – “ilkin”, “birinci”, “əvvəlinci” sırada, döyüşdə və “varsan” sözlərindən ibarətdir. Antik müəllif Komeliy Tatsit yazır ki, (Annallar, II, 4) hay Yuliy Sezar əslən midiyalı olan Ariobarzanı ermənilərə başçı təyin etmişdi.

A r t a v a z. Eranın I əsrin əvvəllərində Atropaten və Ermənistan çarının adı, Ariobarzanın oğlu. Antik müəlliflər onu “midiyalı” (yəni atropatenalı) adlandırırlar. Türkcə *arda* (bax: Artabazan adına) və *bas* – “başçı” sözlərindəndir. Ermənilər türx kitablarına əsasən, indi də Artavazd formasında bu adı uşaqlarına qoyurlar, lakin onun Atropatenalı türk adı olduğunu bilmirlər.

İ o t a b. Artavazın qızının adı. Türkcə *yot*, yaxud *ot* – “dava-dərman”, yaxud *ud* – “həyalı”, “abırlı” (Əbu Həyyanın lüğətində *ud* sözünün mənası belədir) və çox mənalı “*əbə*” (qadın, ana) sözlərindəndir. Quruluşca Nizamının “İskəndərnəmə” poeməsindəki Nüşabə adı ilə eynidir.

C a v i d a n. Xürrəmilər hərəkatının başçısı. Türkcə *çav* – “şan-şöhrət” və *ötən* – “xaiş edən”, “diləyən” (166. I, 557-558) sözlərindəndir. Cavidan “(Allahdan) şöhrət xaiş edən” mənasındadır.

İ m r a n. Cavidanın əleyhdarının adı. Qədim türkcə *əm* – “bacarıqlı”, “məharətli” və *ərən* – “cəsür”, “igid” sözlərindəndir. Deməli, Emərən kimi səslənmiş ad danışığda təhrifə uğrayaraq “İmran” formasına düşmüşdür. Bu adı “Kitabi Dədə Qorqud”da Bəkil oğlu Əmran şəxs adı ilə müqayisə etmək olar. Eposda hələisləmlə gələn ərəb mənşəli adlar olmadığına görə Əmran adı da ərəbcə ola bilməzdi.

Ə z i n (Ə d i n). Babəkin ordusunda qoşun başçılarından birinin adı.

Türkcə *əsən, əzən* – “sağlam”, “gümrah” sözüdür. XII əsrdə Xaçın knyazı Əsən Calalın adı ilə eynidir.

B a b ə k. Azərbaycan xalqının mərdliksimvolu olan Babəkin adı indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. İran alimlərinin bu adı fars mənşəli papak – “gözətçi”, “qoruyucu” (Sasanilər sülaləsindən Ərdəşir Papakanın adı bu sözdür) sözü ilə bağlı saymaları səhvdir. Babək sırf türk mənşəli addır və etnik mənsubiyyətcə Babək fars deyildir. XVIII əsrə aid mənbədə başqırdlarda Babək şəxs adı çəkilir onun türkcə *baba* – “ata”, “atanın atası” sözündən olması yazılır (81, 111). Başqa türk xalqlarında “baba” sözünün nəvazişli Babak və Babakay formaları da vardır. (166, II, 12).

T a r x a n. Babəkin sərkərdələrindən birinin adı. Türkmənşəli ad olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Atropatenanın toponimləri. İrəvanlıların türk olduğunu göstərən faktlardan biri onların toponimləridir. IX-XIII əsrlərə aid ərəb mənbələrində Cənubi Azərbaycan ərazisində çoxlu şəhər və kənd adları çəkilir. Lakin onlar indiyədək tədqiq olunmamışdır. Bir səbəbi də odur ki, bu adların çoxu ərəb dilinin qrafikasına uyğun qeyd olunmuş və sonralar katiblərin tanış olmayan adları səhv yazmaları nəticəsində fonetik dəyişikliyə və təhrifə məruz qalmışlar. Məsələn, ərəb mənbələrində Şimali Azərbaycan ərazisində qeyd olunan Saysavan, Cuzbuk, Dərman, Ər-rub, Həndan yaşayış məntəqəsi adlarının əslində Sadakban, Xurus (Xorus), Yunan, Harov və Xanotaq, Cənubi Azərbaycan ərazisində qeyd olunan Abraqstavim, Azərcuşnasb, Parsis və Dav-ər Rud adlarının Abraqstavim, Eranquşnasb, Parsin və Dadirutu olduğunu müəyyən etmişik. İndiyədək ərəbşünas-şərqşünaslar bu təhrifləri görə bilməmişdilər.

Antik müəlliflər Atropatenada Fraata şəhərini qeyd edirlər (Plutarxda Fraata, Dion Kassidə Praaspa kimidir). Düzü Fraatadır, çünki çoxsonra IX əsr ərəb müəllifi Bələzuri bu adı Afrahud kimi yazmışdır. Əslində bu ad Fratay, dəqiqi Fraçaydır. Əfrahud Fratay adının sonundakı *tay (çay)* sözü farsca *rud* – “çay” sözü ilə əvəz edilməsidir. Həmin çay indi Urmiya gölünə tökülən Sofiçaydır, qədim Fraata da bu çayın kənarında yerləşirdi. Deməli, Fraata (əslə Fratay) “Fraaçay”dır; türk dillərində t-ç əvəzlənməsi vardır. Məsələn *tanq*, həm də *çanq* – “dan yeri” deməkdir (100, 139). Fratay isə əslində Abratay (Abraqay) adının təhrifidir. (Tatarıstanda Karatay və Aktay adlı çaylar haqqında bax:82). Sonra “çay” sözü farsca *rud* – “çay” sözü ilə əvəz edilmiş və ona görə ərəb mənbələrində Əfrahud kimi qeyd olunmuşdur. Türkcə *abra* “xeyir verən”, “xidmət edən” mənalarındadır. Deməli, xalqın təsərrüfat həyatında rolu ilə əlaqədar olaraq çaya belə ad vermişlər. Şəhər isə çayın adı ilə adlanmışdır.

Urmiya gölünə tökülən Tatayu (Həmdullah Qəzvininin əsərində Tatatu) və Çaqatu çaylarının adlarındakı “tu” komponenti isə türkcə “su” sözünün fonetik şəklidir. Məsələn, Çaqatu (XIV əsrə aid mənbədə Çaqtu – 32, 59) çayının adı qədim türkcə *saq* (türk dillərində s-ç əvəzlənməsinə görə “çaq”) – “təmiz”, “içmək

üçün yararlı” (100, 480) və “su” sözlərindən ibarətdir. Qırğızıstanda *tu* – “çay”, “su” sözü ilə düzəlmiş Marçattu, Turuşkan-tuu və İrbis-tuu çay adları vardır (bax: O. T. Молчанова. Переносные и повторяющиеся топонимы. “Onomastika Kirqizii”, vıp. I Frunze, 1985, s. 47). Çayın “təmiz”, “içməyə yararlı” adlandırılması onunla əlaqədardır ki, həqiqətən də Urmiyaya tökülən Acıçaya (farsca Təlhərud) nisbətən Çağatu şirinsuludur, içməli sudur.

A s t a b e k e
(Ptolomey, VI, 9,7). Türkcə *ast* – “aşağı tərəf”, “alt tərəf” (166, I, 195) və *tapan* – “dağ ətəyi” (145, 537) sözlərindəndir. Hazırda Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında, Araz çayının sağ sahilində türk azərbaycanlıların yaşadığı Uştibin kəndinin adıdır.

Strabon albanların bir hissəsinin Xəzərin cənub qərbində, onun “Midiya dağları” adlandırdığı ərazidə yaşadığını yazmışdır. Əsərinin başqa yerində isə o, bu dağlıq ərazini Paroxadr kimi qeyd edir. Bu dağın adı güman ki, türkcə *barq* – “qala”, “istehkam” (100, 84) və *adır* – “yüksəklik”, “dağ ətəyi” sözlərindəndir (Midiyada Qaumatin üsyan etdiyi qala qədim farsca Arkadr adlanır ki, bu da türkcə *ariq* – “meşə” və *atur*, *adur* – “dağlıq” “yüksəklik” (160, I, I, 492) sözlərindəndir. Ərəb mənbələrində Babək üsyanı ilə əlaqədar olaraq Cənubi Azərbaycan ərazisində bir sıra yer adları çəkilir.

B a b a q ı ş. Şübhəsiz Babakaş adının təhrifidir. Baba (pir və ya şəxs adı) və türkcə *kaş* – “qaş”, “dağın qaşı” sözlərindəndir.

Z ə h r q a ş. İbn Xordadbehin yazdığına görə Afşinin Babəkə qarşı hərbi əməliyyatında Qarasu çayının boyunda ikinci səngərin yerləşdiyi yerin adı idi. Bu toponimər. əv. 714-cü ildə asur mənbəsində Zakruti dağ adı kimi qeyd olunmuşdur. Maraqlısı odur ki, həmin mənbədə Zakruti dağı ilə yanaşı Tadirruta dağının da adı çəkilir və həmin ad aşağıda deyəcəyimiz kimi ərəb mənbələrində Afşinin Babəkə qarşı üçüncü səngərinin yerləşdiyi Dad-ər-Rud adında qalmışdır. Zakrutironiminin “Zakr” hissəsi IX əsrdə “Zəhr” kimi qalmışdı. Toponimin “zakr” komponenti türkcə *saqir* “dağ ətəyi”, “dağ burnu”, “məhkəmləndirilmiş yer” (160, III, 2, 448) sözünün təhrifidir. Həmdullah Qəzvini (XIV əsr) Təbriz yaxınlığında Zaxr adlı yaşayış məntəqəsini qeyd edir (32, 43). Adın sonu türkcə *kaş* “qaş”, “dağın qaşı” sözündən ibarətdir.

C a l
I (32, 21). Türkcə *cal* (azərbaycanca bu söz “yal” kimidir) “dağın yalı” sözündən.

T o
p. Ərəb ordusu ilə axırıncı döyüşdən sonra Babəkin gizləndiyi meşənin adı (75, 309). Türkcə (həmdə azərbaycanca) *top* “sıx meşə”, “cəngəllik” sözündən.

A z ər b a d.
IX əsrin əvvəllərində bir yaşayış məntəqəsinin adıdır. Azar formasında ilk dəfə Ptolemey tərəfindən qeyd olunmuşdur (Ptolemey, V, 8, 2). Türkcə *ozar* “əks tərəfdə yerləşən (Araz çayının sağ sahilində yerləşdiyini ifadə edir) mənasındadır. Türkcə *ozar* “o biri sahildə yerləşən” (160, I, I, 444) və məskən mənasında “*bad*” sözlərindən.

Q u r a n.

Babək üsyanı ilə əlaqədar çəkilən toponimdir. (Yaqut Həməvinin əsərində Kurran kimidir). Türkçə *quryan, qoran* – “düşərgə” (160, II, 2, 1455) sözüdür.

X o ş. Babək üsyanı

ilə əlaqədar yad olunan toponimdir (I, 17). Türkçə *koş* – “çobanların yaylaqda düşərgəsi” sözüdür. Ədəbilin şimal-qərbində türklərin yaşadığı Koşa kəndinin adında indiyədək qalmışdır.

Babəkin qalasının adı ərəb mənbələrində Bəzz adlandırılır. Şübhəsiz ki, adın sonundakı “z” səsinin qoşalaşdırılması ərəb dilində baş vermişdir. Dil mənsubiyyətinə görə bu ad türkmənşəlidir və bizcə monqolca *bays*, buryatca *bayts*, türkçə *bayz* – “sıldırım qaya”, “dik qaya”. “ətəyində dar dərədə çay axan dağ” (145, 65) (ərəb coğrafiyaçısı Yaqut Həməvinin yazdığına görə, Bəzzin yaxınlığından Kalanrud çayı axırdı) sözlərinin birindən ibarətdir. Türkçə “*bayz*” sözü Şimali Azərbaycanda Canbaz (*çanq* – “təpə”, “zirvə” – 145, 607) və ehtimal ki, təhrif formasında “*pəz*” kimi Kəpəz oronimlərində əksini tapmışdır. Bu termin habelə Naxçıvanda, həqiqətdə də iki dərə arasındakı tapda yerləşən Teyvaz (türkçə *tey* “təpə” 145, 548) və keçən əsrdə Zəngəzur qəzasının Lehvaz kəndlərinin adlarında da vardır. Azərbaycan dialektlərində (məsələn, Osmanbazdağ, Dostubazı təpəsi adlarında) “*təpə*” mənasında “*bazı*” sözü vardır. IX əsr ərəb tarixçisi Təbəri “dağ döşündə yerləşən Bəzz” ifadəsi (bax: 76, 195) “Bəzz” toponimi haqqında etimologiyamızın düzgünlüyünü təsdiq edir.

Maraqlı

toponimlərdən biri də Babək üsyanı ilə əlaqədar hadisələrdə ərəb mənbələrində Dav ər – rud, Rud ər –rud və Dud ər – Rud formalarında çəkilən addır. Düzgünü Dadərduddur (I, 17). Dad ər –rud Bəzz qalasının 6 fərsəngliyində bir dağın adı idi. Bu toponimin maraqlı tarixi var. Er. əv. 744-cü ilə aid asur mənbəində Midiyada Tadırruta adlı dağın adı çəkilir. Fikrimizcə Dav -ər- rud məhz qədim Tadırruta toponimi ilə eynidir, lakin ərəbcə yazılışda səhv olaraq “*d*” (dal) hərfi “*v*” (vav) kimi oxunmuş və nəticədə Tad - ər – rud əvəzinə Dav - ər –rud alınmışdır. Şübhəsiz ki, bu, sonralar ərəb coğrafiyaçısının əsərinin üzünü köçürmüş katiblərin “*tad*” sözünün “*dav* (tav)” kimi yazmaları nəticəsində baş vermişdir. Bəlkə də əksinə, dağın adı əslində Tavırruta imiş, asurca yazılışda katib səhv buraxmışdır. Tədqiqatçılar Dav - ər –rud toponimində farsca *rud* – “çay” sözünün olduğunu yazırlar. Lakin bu, doğru deyil. Əvvələn, er. əv.VIII əsrdə Midiyada farslar yaşamırdı. İkincisi, toponimikada dağın oradan axan çayın adı ilə adlanması qaydası yoxdur. Ehtimal ki, *tad*, *tay* sözü türkçə *tey* – “təpə”, “dağ silsiləsi”, *ir* – “dağın gündüşən tərəfi” (100, 211) və *tu* – “dağ” (160, III, 2, 1421) sözlərindən ibarət olmaqla təxminən “Güneytəpə dağı” mənasını verir. “İr” komponenti Şimali Azərbaycanda Qaradağ (Qasım İsmayılov rayonu) və Koxordağ (Quba rayonu), Cənubi Azərbaycanda Baqrov (Baq – ir-ov) və Zaqrov (Zak –ir- ov) oronimlərində, Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında Dair – Bazı, yaxud Darvaztəpə dağının adında qalmışdır. Müqayisə üçün deyək ki, cənubda Səhənd dağının bir qolu olan Qafıltu dağının adı da *qaplan* (pələng) və *tu* – “dağ” sözlərindən ibarətdir.

Quruluşca Naxçıvan və Şəki bölgələrində Salvartı (Salvartu) dağ adları ilə eynidir.

Babək üsyanı ilə əlaqədar ərəb mənbələrində Həştadsar dağının adı çəkilir. Z. M. Bünyadov P.Şvarsın belə bir fikrini qeyd edir ki, guya bu ad farsca “səksən zirvə” deməkdir (75, 293). Bu, yanlış fikirdir. Əslində oronim danışıqda əvvəlinə “h” səsi əlavə olunmaqla “as”, “*tad*” (Dav - ər – rud oronimində olduğu kimi) “təpə” və *izer* – “aşırım”, “dağ keçidi”, “dağ çökəyi”, (bax: İzirtu toponiminə) sözlərindən ibarətdir. Başqa sözlə, “Aşırımlı dağ silsiləsi” mənasını verən Aştadizər adı danışıqda Aştadzər, Aştadsar və Həştadsar formalarına düşmüşdür.

Babək üsyanının əhatə etdiyi ərazidə ərəb mənbələrində Darvaz dağının adı çəkilir. Hazırda Zəngəzurda Bazarçayın sol sahilində Darvaztəpə dağı vardır. Şəki qalası da bu dağda yerləşirdi. Bu toponimin farsca *darvaza* – “keçid”, “qapı” kimi izahı səhvdir. Guman ki, türkcə *tör*, *tər* – “dağ vadisinin ən uca hissəsi”, “yüksək dağ örüşü”, “yayla” və Bəzz toponimində olduğu kimi, *baz* – “təpə” sözlərindən ibarət olan ad danışıqda təhrifə uğrayaraq “Darvaz” formasına düşmüşdür.

Ərəb coğrafiyaçısı İbn əl Fəqih Cənubi Azərbaycanda Səfidrud çayının sahilində Tarm adlı mahal qeyd edir (I, 38.). Bu toponim qədim türkcə *tarim* – “çay sahil”, “çayın qollara ayrılan yeri” (100; 145, 544) sözündən ibarətdir. Orta Asiyada Tarim – Dərya, Təkla- Məkanda Tarim, Tyan – Şanda Tarim (145, 544) türk toponimləri ilə müqayisə olunur. Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı hadisələrdə XV əsrin axırında Qızıl Üzən çayının sahilində Tarom, Tarum kimi çəkilir.

Yaqut Həməvi Cənubi Muğanda Bəzz qalasının yaxınlığında Abraştavim adlı dağın adını çəkir (32, 7). Bu toponim “Abraştarim” kimi oxunmalıdır: katiblərin səhvi üzündən ərəb əlifbasının “re” işarəsi “vav” işarəsi kimi yazılmış və deməli, “*tarim*” komponenti “*tavim*” kimi getmişdir. Toponim farsca *ab* – “su”, “çay”, Ərəs (Araz çayının tələffüz forması) və türkcə *tarim* – “çay sahil”, “çayın qolları ayrılan yeri” sözlərindən ibarətdir.

Şübhəsiz, bu toponimlər əvvəlki əsrlərdə yaranmış adlardır.

Gətirdiyimiz misallar Atropatena ərazisində əhalinin türk – azərbaycanlı olduğunu aydın göstərir.

A t r o p a t e n a n ı n t ü r k t a y f a l a r ı. Yuxarıda biz albanların bir hissəsinin Atropatena Midiya dağlarında yaşaması barədə Strabonun məlumatını gətirmişik. Strabonun vaxtında Midiya dağları dedikdə şübhəsiz ki, Atropatena dağları nəzərdə tutulurdu. Müəllif yazır ki, albanlar kəllər, kaduslar, utilər və mardların qonşuluğunda yaşayırlar (Strabon, XI, 7, 1). “Midiya dağları” Xəzərin cənub- qərbindəki indiki Talış dağlarıdır. Astarəçayla Qarasu çayı arasında yerləşən bu dağlar Bağrov dağları da adlanır. Deməli, türk albanların bir hissəsi talışların ulu əcdadları sayılan kaduslarla bir ərazidə yaşayırdı. Bu ərazi Atropatena məxsus idi. Bunu “Midiya dağları” ifadəsi də göstərir. Bu qiymətli məlumatı toponimik faktlar da təsdiq edir. XIX əsrdə Yardımlı rayonunda Albani adlı kənd vardı. Peştasar dağ silsiləsinin cənub – qərb yamacı indi də Alvana

adlanır. Cənubi Azərbaycanda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Alvan və Alvanaq adlı yaşayış məntəqələri vardır (200). (Qədim türk dilləri üçün “v” səsi səciyyəvi deyil, alban etnoniminin “alvan” formasına düşməsi səciyyəvi b- v əvəzlənməsindən irəli gəlir).

Yaqut Həməvi Cənubi Azərbaycan ərazisində indiki Qaradağ bölgəsində Arşak adlı mahal adını çəkir. XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvinî tərəfindən Ardjak kimi yazılmış bu toponim Artsak – “Sak yüksəkliyi” adının fonetik formasıdır. Yaqut Həməvi yazır ki, Arşak Bəzzin yaxınlığında dağlıq ərazi adıdır. Bu toponim cənubda Qaradağ mahalında Ərşə formasında qalmışdır. Ərşə Savalan dağından şimalda Qaradağ silsiləsilə Talış dağları silsiləsinin birləşdiyi yerin adıdır.

Cənubi Azərbaycan ərazisində Qarqar, Qərqər – Nəsir, Baba Qarqar, Karkarak, Kərkərə, Kərkər, Alamdar – Qarqar adlı kəndlər vardır (200). Bu toponimlər Atropatena da yaşamış türk qarqarların adı ilə bağlıdır.

Albaniyada və Ermənistan da yaşamış türkdilli Şirak tayfasının Atropatena da yaşadığını V əsr müəllifi Feofilakt Simokattanın Atropatena Siraqan yaşayış məntəqəsini qeyd etməsi təsdiq edir. Həmin müəllif Muğanda türk tayfalarının yaşadığını yazmışdır (bax: 85). Hazırda Cənubi Azərbaycanda Şirac – Xeyl və Şiracməhəllə adlı kəndlər vardır və bu toponimlərdə “şirak” etnonimi “şirac” şəklində qalmışdır. Yuxarıda biz dedik ki, siraklar Azərbaycanda Çıraq və Çıraqlı da adlanmışlar. Cənubi Azərbaycanda Çirak, Çıraq – Abdal, Çeraktəpə, Çirakçı, Çeraqlı, Çeraqil (“Çirak” etnonimi və *il* – “tayfa” sözündən), Sirak və Şirakdeh kəndləri vardır (200).

Albaniyada erkən orta əsrlərdə yaşamış Aran adlı türk tayfasının adı Cənubi Azərbaycanda Arançı, Orancaq, Oranar (“Oran” etnonimindən və *ər*- “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözündən), Aran , Aranlı kəndlərinin (bax: 3, 85) adlarında iz qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ X əsr müəllifi Əbu Dulaf Cənubi Azərbaycanda Şiz (yəni, Gəncə) yaxınlığında Arran adlı kəndi qeyd etmişdi (I, 79) ki, bu da ərəb dili əsasında “r” səsinin qoşalaşması ilə Aran toponimidir.

Cənubi Azərbaycanda “hun” etnonim ilə bağlı olan “Unar” (“hun” etnonimi və *ər* – “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözündən), “Xuniabad” və “Xunan” toponimlərini hələ Yaqut Həməvi (XIII əsr) qeyd etmişdir (32).

Şimali Azərbaycanda Bilasuvər, həm də Şabran toponimlərində əksini tapmış türk “Sabir” (Savar, Suvar) etnonimi Cənubi Azərbaycanda Bala Savar, Savar – Kalate, Savarabad, Savaran və Savarçı yaşayış məntəqələrinin (200) adlarında qalmışdır.

Türkmənşəli Sadak tayfasının adı isə Sadiq, Sadaqian və Sadak kəndlərinin (200) adlarında aydın görünür.

Yuxarıda Şimali Azərbaycanda türk dondarlarla bağlı toponimləri göstərmiş və “Şuşu” toponiminin dondarlarla bağlı olduğunu demişik. Maraqlıdır ki, Cənubi Azərbaycanda da Tundar, Şişə və Şişəvan kəndləri var (200).

Aydın olur ki, erkən orta əsrlərdə Albaniyada yaşamış Gorus (Xorus,

Xurs) tayfası Cənubi Azərbaycanda Qerus, Xeris, Xurzan, Xerusan və Xersabad kənd adlarında iz qoymuşdur (200).

Albaniyanın şimal – şərqində eranın ilk əsrlərində Çul tayfası yaşayırdı. Bu tayfanın müəyyən hissəsi hələ erkən orta əsrlərdə cənubda da məskunlaşmışdı. IX əsr müəllifi Ət –Təbəri Sasani şahlarının Çul tayfasını Azərbaycana (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur) köçürdüklerini yazır (bax: 85).

Peçeneqlərin qapan, qarabaq, göyərçi və kul tayfaları cənubda Qaban, Qarabaq, Qeqarçi, Quqarçin, Quqarçili, Quqerdçi, Qullar, Qullar- Taqi, Qullar – Qara, Sufi və Qullar Məhəmməd Hüseynkənd adlarında qalmışdır (200).

Cənubi Azərbaycandakı Xazarian, Xəzərəkəndi, Xəzərgəran, Xəzərabad, Xəzərli, Xəzər- Böyük, Xəzər- Çoban və Xəzərşax (200) kənd adları isə, şübhəsiz, erkən orta əsrlərdə Atropatənada yaşamış xəzərlərlə əlaqədardır.

Bələliklə, erkən orta əsrlərdə Şimali Albaniya ərazisində yaşamış türkdilli *alban, aran, qarqar, sirak, sadak, hun, savar, çul, peşeneq, xəzər* və b. türk tayfalarının müəyyən hissəsi cənubda da yaşayırdı. VII əsr ərəb müəllifinin “Azərbaycan qədimdən türklər ölkəsidir” sözü də bununla əlaqədardır.

Atropatənada İrandilli etnoslar da yaşayırdı. Onların ən böyüyü talışların ulu əcdadları olan kaduslar idi. Bu etnosu ilk dəfə Herodot qeyd etmişdir (Herodot, III, 92). Sonrakı antik müəlliflər də kaduslar haqqında məlumat verirlər və onları dağ yerlərində çox döyüşkən olduqlarını qeyd edirlər. Strabon kadusların “dəniz kənarında” (Strabon, XI, 8, 4) yaşadığını yazır. O, kadusların ərazisinin Xəzər dənizinin sahili boyu 500 stadij (təxminən 190 km) uzunluqda olduğunu göstərir (Strabon, XI, 7, I).

Talışlar İranmənşəli köklü xalqdır və onların türkdəndönmə fikri yanlışdır. Azərbaycanın hər iki hissəsində getmiş tarixi hadisələrdə fəal iştirak etmiş talışlar Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin formalaşmasında müəyyən rol oynamışlar. Bilavasitə talışlarla yanaşı, Atropatənada kürdlər yaşamışlar. Strabon onları “kirt” kimi yazır. Bu kürdlərin bir hissəsi sonralar talışlara qarışmışdır. Yaqut Həməvi Balasakanda kürdlərin yaşadığını yazır. Onlar Beyləqanda da yaşayırdılar və s.

Atropatənada tatlar, yəhudilər, gurganlar, parslar və mardlar da yaşayırdılar. Onların bir hissəsi Sasanilər vaxtında şimala köçürülmüşdür (bax: 85).

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, artıq er. əv. I minilliyin əvvəllərindən Azərbaycan ərazisində *yerli türkmənşəli* etnoslar – mannahar, madaylar, kaslar, kaspilər, albanlar məskun idilər. Bununla da xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş etnik komponentlərin etnik mənsubiyyətləri müəyyən edilmiş oldu və azərbaycanlıların orta əsrlərdə iranlılardan və dağıstanlılardan dönmə olması haqqındakı konsepsiyanın puçluğu üzə çıxdı. Er. əv. VIII əsrdən başlayaraq ta eramızın XII – XIII əsrlərinədək Azərbaycan ərazisinə dalğalarla müxtəlif türk etnosları da gəlmişdir. Bu da faktdır. Lakin bu dalğaların dəqiq vaxtları və gəlmə etnosların tərkibində türk tayfalarının adları məlum deyil. Onların adlarını yalnız

qədim və erkən orta əsrlərə aid yaşayış məntəqə adları və etnotoponimik paralellər əsasında təxmini müəyyən etmək olur. Bu göstərir ki, Azərbaycan ərazisində çox mürəkkəb etnik proses getmişdir: bir tərəfdən yerli türk tayfaları ilə gəlmə etnoslar arasında qaynayıb – qarışma - konsolidasiya prosesi, digər tərəfdən həm yerli, həm gəlmə türk etnoslarının Qafqazdilli və İrandilli tayfaların müəyyən hissələrini özünə qatması – assimilyasiya prosesi getmişdir. Ümumiyyətlə, etnik proses çoxsaylı prosesdir. Nəzərdə tutulmalıdır ki, yeni prosesdə iştirak edən hər bir etnosun özü qabaqkı dövrlərin etnik prosesinin məhsuludur; başqa sözlə, bir tarixi mərhələdə gedən etnik proses qabaqkı mərhələlərdə başlanmış prosesin davamıdır və deməli, etnik prosesdə iştirak edən hər bir etnosun özü qabaqlar bu prosesi keçirmiş etnosdur. Etnik prosesin hər bir mərhələsi yeni etnosun yaranması ilə nəticələnir. Etnoqrafiya elmi bu əsas götürür ki, hər bir xalqın təşəkkülü konsolidasiya və assimilyasiya proseslərini əhatə edən mürəkkəb prosesin nəticəsidir. Lakin bu proses vahid qanunauyğunluğa tabedir: təşəkkül tapmış yeni etnos konsolidasiya və assimilyasiya proseslərində aparıcı rol oynamış və nəticədə yeni keyfiyyətlər kəsb etmiş həmin etnosdur.

Azərbaycan xalqının formalaşmasını təmin etmiş etnik prosesin mərtəbələri, yaxud layları tarixşünaslığımızda indiyədək xüsusi tədqiqat predmeti olmamışdır. Əslində heç buna təşəbbüs də göstərilməmişdir, çünki Azərbaycan xalqının XI – XII əsrlərdən sonra türkləşmiş İrandilli atropatenlilərin, Qafqazdilli albanların və bu etnoslara öz dilini qəbul etdirmiş səlcuq – oğuz türklərinin varisi hesab edilməsi ilə bu mürəkkəb problem həll olunmuş sayılmışdır.

Yuxarıda biz Alban və Atropaten xalqlarının türkdilli etnoslar olduğunu göstərən faktları vermişik. Burada çox mühüm bir məsələni – atropatenlilərin “azəri” adlanan dili haqqında mülahizələri qısaca nəzərdən keçirməliyik.

Atropaten xalqının İrandilli olması fikrinin yaranması iki səhv baxışdan irəli gəlir.

1. Deyilir ki, midiyalılar İrandilli etnos idi. Hətta qədim fars dilində İrandilli tayfaların dialektlərinə mənsub olan, lakin o zamankı rəsmi fars dilindən fərqlənən dialekt sözlərini “midizm”lər adlandıraraq madayların İrandilli olmasını göstərən faktlar kimi göstərmişlər (114, 39- 40). Bununla da Maday etnosunu azərbaycanlıların soykökündən ayırmış, nəticədə Midiya dövləti İran mənşəli etnosun dövləti kimi səciyyələndirilmişdir. Bu fikirdə dolaylılıq açıq- aşkar görünür: Midiya imperiyasında yaşayan əhali nəzərdə tutulursa, əlbəttə, orada İrandillilər – müasir farsların, kürdlərin, talışların, giləklərin, tatların və b. ulu əcdadları da vardı. Lakin bütün dövrlərdə türkmənşəli Midiya dövlətinin, farsmənşəli Əhəmənilər və Sasanilər dövlətlərinin ərazilərində heç vaxt İrandilli əhali əksəriyyət təşkil etməmişdir. Əgər İrandillilər mənasında “Midiyalı” dedikdə, “Maday” etnik adını daşıyanları nəzərdə tuturlarsa, bu, ancaq nağıldır, qondarmadır. Yuxarıda Midiyada şəxs adlarının və toponimlərin türkmənşəli olduğunu göstərən faktlarla oxucunu tanış etmişik.

Manna ərazisində bəzi türkmənşəli şəxs adlarının İran dilləri əsasında izah edilməsi nəticəsində belə yanlış nəticə çıxarmışlar ki, guya artıq er. əv. IX əsrdə Mannada İrandilli əhali də yaşayırdı. İqrar Əliyev Atropatenanın tarixinə dair əsərində E.A. Qrantovskiyə istinad edərək Mannada kifayət qədər İrandilli ünsürlərin olduğunu yazmışdır (50, 22). Onun fikrincə Atropatenanın əhalisi əsasən İrandilli idi (yenə orada). Odur ki, S.Qasımoğlu III – VII əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda “qədim İran Midiya dialektləri” ifadəsini işlətməmişdir (114, 181). Cənubi Azərbaycan ərazisində əhalinin İrantipli azəri dilində danışması fikri də bununla bağlıdır.

X əsr ərəb müəllifi Yəqubinin Azərbaycanda yaşaması haqqında məlumat əsaslanırlar: “Azərbaycanın şəhər və mahallarının əhalisi əcəm azəriləri ilə Babəkin olduğu əl – Bəzz şəhərinin sahibləri qədim Cavidanilərin qarışığıdır” (I, 34). Bu məlumatda atropatenlilərin hamısının azəri dilində danışması göstərilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, azəri dilinə aid materiallar Cənubi Azərbaycanın şimal – şərq kəncünə - Ərdəbil mahalına aiddir (142, 208). Həm də qeyd olunur ki, bu dildə məlumatlar XIV əsrə qədər gəlir, halbuki XIV əsrdə Cənubi Azərbaycan ərazisində əhalinin İrənmənşəli dildə danışdığını demək yalnız elmi naşılıqdır, heç olmasa ona görə ki, artıq bu zaman Azərbaycan ədəbi dili mövcud idi. Azəri dilini müasir talışların dili saymaq olar və bir sıra tədqiqatçılar, o sıradan rus və fars alimləri belə də yazırlar. Lakin Azərbaycan tədqiqatçısı yazır ki, Atropatenanın əhalisinin böyük hissəsi azəri dilində danışdı (114, 43). Azərbaycan xalqının tarixi haqqında belə qondarma fikirlər yüzlərcədir, qoy birisi də olsun, bu fikirlər qayaya atılan kəsəklərdir.

Atropatenada əhalinin türkmənşəli dildə (lalin əhali bu dili “türk dili adlandırmayıb”, Manna və Midiya tayfaları türkmənşəli ellər idi, lakin onlarda “türk” etnonimi yox idi) danışdığını sübut edən ən tutarlı fakt budur ki, mannalər er. əv. VIII – VII əsrlərdə iranlılaşmışdır; Midiya xalqı İrənmənşəli olmadığına görə, mannaləri assimilyasiya edib iranlılaşdırma bilməzdi. Atropaten xalqı Manna və Maday etnoslarının birbaşa varisi, atropatenlilərin dili isə əsrlər boyu davam etmiş etnik prosesin nəticəsində təşəkkül tapmış türkiyəli dil idi. Eradan əvvəl IV əsrdən sonra isə bu türkdilli etnos İrandilli ola bilməzdi. Ədər belə proses getsəydi, onda atropatenlilər elə farsdilli olardılar. Madayların dili İrantipli deyildi və biz onların da türkdilli olduğunu yuxarıda demişik. Deməli, Manna ərazisində ənənəvi dil heç bir assimilyasiyaya məruz qalmamışdır. VII əsr ərəb mənbəyində Azərbaycan “türklər ölkəsi” adlanırsa, Bu türklərin dili necə İrənmənşəli ola bilərdi? İrənmənşəli tədqiqatçıları Səfa Rəhimzadə və Əhməd Kəsrəvi yazırlar ki, azəri dili talışların və kürdlərin dili idi (bu barədə bax: 85). Əgər talışlar erkən orta əsrlərdə Atropatenanın əhalisinin əksəriyyətini təşkil etməmişsə, məntiqi nəticə aydındır: onda bu azəri dili bütün atropatenlilərin dili ola bilməzdi. Ona görə də Cənubi Azərbaycanın böyük hissəsində əhalinin azəri dilində danışması haqqında A. P.Novoseltsevin fikri (150, 41) yanlışdır. XI əsr şairi Qətran Təbrizinin

poeziyasındaki çoxlu Azərbaycan – türk sözləri səlcuq – oğuzlarına qədər formalaşmış ümumxalq türk dilinin mövcud olduğunu göstərir. Deyilənlərdən başqa nəticə də alınır: əgər azəri dili Atropatenanın şimalında yaşayan talışların, kürdlərin, tatların və b. dilidirsə, və əgər bu tayfalar azlıq təşkil edirdisə, onda Atropatenada İrandilli Atropaten xalqı mövcud ola bilməzdi. Beləliklə, İ. H.Əliyev, E. A. Qrantomski və A. P. Novoseltsev Atropatenxalqını İrandilli saymaqda haqlı deyillər. Əgər Atropaten xalqı İranmənşəli idisə, deməli, İran ərazisində iki İrandilli xalq varmış: farslar və atropatenlilər. Bəs necə oldu ki, səlcuq – oğuz işğalı nəticəsində farslara nisbətən çoxsaylı atropatenlilər türkləşdilər, farslar, kürdlər, talışlar yox? Axı bütün İran səlcuqlarının işğalı altında idi?

Deyilənlərdən görünür ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində er. əv. IV əsrdən XI – XII əsrlərə qədərki Atropaten xalqı təmiz türkmənşəli idi və səlcuq oğuzları orada heç kimi assimilyasiya etməmişdilər. Unudulur ki, səlcuq oğuzlarının tərkibində gəlmiş tayfaların çoxu (əfşarlar, qacarlar və b.) İranda indi də etnoqrafik qruplar şəklində yaşayırlar.

Lakin erkən orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycan ərazisinə bir sıra yeni türk tayfaları gəlib məskunlaşmışdır. Bunu Cənubi Azərbaycanda çoxlu etnotoponimlər də aydın göstərir. Gəlmə türk tayfalarının etnik prosesdə iştirak etmə dərəcələri müxtəlif olsa da, onların hamısı azərbaycanlıların təşəkkülündə rol oynamışlar. Lakin bu prosesdə yerli türk etnosları həmişə aparıcı rola malik olmuşlar, çünki şəhərlər və mədəni mərkəzlər bu etnoslara məxsus idi. Atropatenada ümumxalq dili Manna və Midiya dövründə əsas qoyulmuş özü üzərində təşəkkül tapmışdı və X əsrdə artıq “Azərbaycan dili” adlanırdı. Çünki əgər biz Atropaten xalqının mövcud olduğunu qəbul ediriksə (xoşbəxtlikdən əksər tədqiqatçılar bunu danmırlar), onda bu xalqın ümumxalq danışığı dili də olmalı idi. Deməli, “azəri” sözünün Azərbaycan türk etnosu və Azərbaycan türk dili anlayışları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, yalnız Azərbaycanda yaşadıklarına görə, həm İrandillilərə, həm Türkdillilərə şamil edilə bilən addır. “Azəri türkcəsi” anlayışı da məhz “Azərbaycan türk dili” mənasındadır.

Bəs atropatenlilərin dili necə adlanıb? Bunun üçün iki qiymətli məlumat var. Əl – Biruninin (973- 1048) “Azərbaycan dili” və Xətib Təbrizinin (1012-1088) “Azərbaycan dili” ifadələri göstərir ki, “Azərbaycan dili” dedikdə VII əsrə qədərki dövrə aid etsək “Atropatena (ölkəsinin) dili” mənasındadır. Deməli, “azərilər”, “azəri dili” anlayışları ilə “azərbaycanlılar” və “Azərbaycan dili” anlayışları eyni deyil. Azəri dili Atropatenada İrandilli əhalinin dili, Azərbaycan dili isə burada yaşayan və çoxluğu təşkil edən türkmənşəli əhalinin dili idi.

Alban və Atropaten (Azərbaycan) xalqlarının etnik mənsubiyyətləri barədə demək istədiyimiz qısaca bunlardır.

Yuxarıda deyilənlərə yekun vuraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın qədim və erkən orta əsrlərə dair yazılmış etnik tarixinin indiki vəziyyəti qəti surətdə tarixi həqiqəti əks etdirmir. Buna görə xalqımızın

çoxminillik etnik tarixinin tədqiqi tarixçilərimizin qarşısında duran ümdə və zifədir. Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlı mövcud qondarma konsepsiyalar rədd olunmalı və araşdırma aşağıdakı ana xətlər üzrə aparılmalıdır:

Ön Asiyada er. əv. III minillikdə Altaymənşəli etnosların yaşaması ehtimalı. Bu barədə mövcud baxışlar. Şumer, Elam və Urartu dillərində türkmənşəli leksik vahidlər. Bu alımların guman oluna bilən mənbələri;

Azərbaycan ərazisində kuti, lulube və kas etnoslarının Altaymənşəli olması ehtimalı. Bu ehtimalı doğuran amillər:

1) Kutilərə, lulubelərə və kaslara məxsus şəxs adlarının və toponimlərin Altay dilləri əsasında izah olunması;

2) Kutilərin, lulubelərin və kasların məskun olduqları ərazidə er. əv. I minillikdə Manna və Maday etnoslarının yaranması;

Manna və Midiya etnoslarının türkmənşəli olması. Bunu sübut edən faktlar:

1) Mannaların və madayların şəxs adları və toponimlərinin türkmənşəli olması;

2) Mannaların və madayların yaşadıkları ərazidə er. əv. IV əsrdən Atropaten xalqının təşəkkül tapması;

Atropaten xalqının türkmənşəli etnos olması. Atropatenlilər azərbaycanlıların birbaşa ulu əcdadlarından biridir;

Er. əvvəl VIII – VI əsrlərdə indiki Şimali Azərbaycanın, Ermənistanın və Mannanın ərazilərinə gəlmiş kimmer, skif və sak etnoslarının türkmənşəli olması;

Azərbaycan xalqının, o cümlədən Azərbaycan və Gürcüstan azərbaycanlılarının təşəkkülü prosesində kimmerlərin, sakların, quqarların, şirakların və b. etnosların iştirak etməsi;

Şimali Azərbaycan ərazisində və indi Ermənistana mənsub olan Göyçə və Zəngəzur bölgələrində er. əv. I minillikdə türkmənşəli etnosların yaşaması;

Alban etnosunun türkmənşəli olması;

Şimali Azərbaycanda türkmənşəli etnoslarla yanaşı, Dağıstandilli etnosların yaşaması;

Uti (udin) etnik adını daşıyanların Azərbaycanda mənşəyi problemi:

1) Türkmənşəli utilər və onların arealları;

2) Dağıstandilli utilərin mənşəyi;

Alban (Arran) dilinin türkmənşəli olması;

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisinə gəlmiş türk tayfaları və onların Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşmasında rolları;

Azərbaycan dilinin cənubda atropatenlilərin, şimalda islama keçmiş albanların türk dillərinin XI – XII əsrlərdə gəlmiş oğuz tayfalarının dilləri ilə konsolidasiyası əsasında formalaşması;

Oğuzlar Azərbaycan xalqının təşəkkülündə həlledici rol oynamamışlar.

Biz etnik tariximizin yeni konsepsiyasının yalnız sxemini verdik. Bu sxemin müəddələrinin hər biri xüsusi tədqiqat mövzudur.

Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti gənc nəsildə vətənpərvərlik hissi aşılmalı və onda vətənin bütövlüyünün müqəddəsliyi əqidəsini əmələ gətirməlidir. Bunun üçün orta və ali məktəblərdə tarix dərslərinin məhz göstərilən konsepsiya əsasında yazılması təmin olunmalıdır.

Hər hansı bir tarixi mərhələdə bir etnosun dili və mədəniyyəti tarixi və rəsəliyə malik deyilsə, həmin mərhələdə həmin etnosun tarixi yoxdur: etnoqrafiya elminin çoxdankı hökmlərindən biri budur.

VI Fəsil

Azərbaycan dilinin təşəkkülünə dair

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, Azərbaycan dilinin kökləri er. əv. I

minilliyə - manna, məday, kas və alban dillərinə gedib çıxır. Bu etnosların dilləri Azərbaycan dilinin təməl layını, er. əv. VIII-VII əsrlərdə şimaldan gəlmiş kimmer, işkuz və sakların dilləri isə ikinci layını təşkil edir. Dilimizin birinci layının kökləri isə daha qədimlərə - er. əvvəlki minilliklərdə Ön Asiya və Azərbaycan ərazisində yaşamış Şumer, Lulube, Kutı, Kas və b. etnoslarla bağlıdır. Burada şumerlərin etnik mənsubiyyəti barədə söhbət açmaq fikrimiz yoxdur. Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Türkiyədə və Azərbaycanda müxtəlif vaxtlarda bu problemə dair yazılar çap olunmuşdur. Hommelin şumerlərin Altaymənşəli olması fikrini (o, ilk dəfə şumer dilində dinqir, Ay, “Ay allahı”, dağ, qaya, üç və b. sözlərini türkcə tenqri, Ay, dağ, qaya, üç sözlərilə müqayisə etmişdi), bütün səylərə baxmayaraq, təkzib etmək mümkün olmamışdır. Şumerlərin Altaymənşəli olması fərziyəsini inkar edənlər nədənsə bir suala cavab vermirlər: çoxsaylı şumer-türk leksik paralelləri (bax: 7) nə ilə əlaqədardır və nəyə görə başqa dil ailələri (məsələn, semit, Qafqaz, Hind-Avropa və b.) ilə yox, məhz türk dilləri ailəsi ilə oxşarlıqlar mövcuddur? Ehtimal ki, hüri, het, elam, urartu və b. qədim şərq dillərindəki türkmənşəli sözlər (bax: 12) məhz bu qədim etnosların dillərindən alınmışlardır.

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan dilinin təşəkkülü problemi azərbaycanlıların mənşəyi haqqında yeni konsepsiyaya uyğun aspektdə qoyulmalı və onun ana xəttini dilimizin Azərbaycan ərazisində eradan əvvəlki etnosların birbaşa varisi olması müəddəası təşkil etməlidir. Nəzərdə tutulmalıdır ki, toponimlərin və şəxs adlarının araşdırılması nəticəsində üzə çıxarılmış manna, midiya və alban dillərinə aid leksik vahidlər dilimizin erkən tarixi haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bu sahədə dilçilərimizin artıq uğurlu araşdırmaları vardır. T. İ. Hacıyevin 13; 14; 15; 16), F. A. Cəlilovun (12), N. M. Xudiyevin (11), C. V. Qəhrəmanovun və Ş. X. Xəlilovun (4) əsərləri Azərbaycan xalqının mənşəyi haqqında yeni konsepsiyanın təməl daşları sayıla biləcək tədqiqatlardır.

N. M. Xudiyevin əsərində doğru göstərilir ki, Azərbaycan ərazisində qədim etnosların və onların türkdilli olması fikri Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixi və ümumiyyətlə, türk dillərinin mövcud təsnifi məsələlərinin yenidən araşdırılması vəzifəsini qarşıya qoyur.

Bu əsərlərdə Azərbaycan türk dilinin guya XI-XII əsrlərdən sonra yaranması, yəni göstərilən əsrlərdə cənubda “İrandilli”, şimalda “Qafqazdilli” Atropaten və Alban dillərinin tamamilə assimilyasiyaya uğraması əsasında təşəkkül tapması fikri xalqımızın və dilimizin tarixinə yabançı, kənardan yapışdırma fikir kimi rədd olunmuşdur. Doğrudan da qısa bir tarixi müddət ərzində ümumxalq türk dili və onun əsasında ədəbi dil yarana bilməzdi. İ. A. Boduen de Kurtene, Q. Şuxardt, L. V. Şerba, A. Meyə kimi böyük tədqiqatçılar dillərin əvəzlənməsi və bir dilin ölüb getməsi prosesinin dilçilikdə aydın olmadığını yazmışlar. Lakin tarixçilərimiz bu problemi çox asanlıqla “həll” etmişlər: oğuzlar Ön Asiyanı və Qafqazı işğal etdilər, lakin yalnız Azərbaycan ərazisində “İrandilli” atr opatenlilərə və “Qafqazdilli” albanlara qənim kəsilərək, təzminən yüz il ərzində

dillərini məhv etdilər, elə məhv etdilər ki, heç bir kəndin əhalisi də canını xilas edə bilmədi, heç bir əsər-ələmət qalmadan yoxa çıxdılar və nəticədə XIII əsrdə burada Azərbaycan ədəbi türk dili formalaşdı!

Əslində isə heç bir belə proses getməmişdir, bu, ola da bilməzdi, çünki oğuzlar əhalisi qədimdən türkcə danışan ölkəyə gəlmişdilər. Mən on illər boyu bu qondarma konsepsiyanın əleyhinə çıxmışam. Dilimizin Azərbaycan ərazisində eradan əvvəlki minilliklərdə yaşamış türkmənşəli etnosların dilləri əsasında təşəkkül tapdığını sübut edən faktları yuxarıda vermişik. Ümumiyyətlə, *tarixilik prinsipi dərkətmənin prinsipi kimi, hər bir hadisəni onun yekunu, nəticəsi vasitəsilə anlanmasının mümkünlüyünə əsaslanır*: Azərbaycan ərazisində nəhayət etibarilə erkən orta əsrlərdə ümumxalq türk dilinin (Atropaten və alban dillərinin) mövcud olması göstərir ki, bu dil yerli qədim türk etnosların dilləri əsasında yaranmışdır. Bu müddəə “*müasir – keçmişinin məhsuludur, nəticəsidir*” deyən dərkətmə prinsipinə uyğundur. Toponimlərdə və şəxs adlarında əksini tapmış mənna, məday və alban dillərinə aid sözlərin indi də Azərbaycan dilində işlənməsi də, başqa sözlə, dilimizin çoxminillik vərsəliyə malik olması da bu prinsipə əsaslanır.

Bir neçə misal göstərək. Manna çarlarının bəzilərinin (Musasin, Eresin, Şarsin) adlarının sonlarında “*sin*” sözü vardır. “Sin”, “çin”, “şin” formalarında bu söz qədim türklərdə şəxs adlarının sonunda eynilik, bənzərlik, oxsarlıq bildirirdi. Azərbaycan dilindəki “*çin*” (türk dillərində *s-ç-ş* əvəzlənməsinə görə, demək olar ki, *çin* sözü *sin* və *şin* sözlərinin variantıdır) sözü şəxs adlarında onun dəqiq mənasını müəyyən etməyə kömək edir. Məsələn, “yuxum çin çıxdı” ifadəsində *çin* sözü “olduğu kimi”, “eynilə” mənasındadır. Ona görə Manna hakimlərindən Ərəsinin adı əslində “tamamilə ər (igid, döyüşçü) kimi”, daha dəqiqi “ərin özüdür” mənasını verir. Güman ki, asurca Ərəsin kimi yazılmış ad Ərəçin kimi səslənirdi, lakin həmin dildə “ç” səsi olmadığına görə “çin” sözü “sin” kimi yazılmışdır. Bu da ola bilər ki, həmin adda bu sözün məhz *sin* forması iştirak edir. Lakin Azərbaycan dilində bu sözün *şin* (məsələn, *ssarışın*, “sarıya bənzər”, “sarı kimi”) variantı da vardır və şübhəsiz ki, *sin*, *çin*, *şin* sözünün formasıdır. Bu göstərir ki, dilimizdə *çin* və *şin* (*şin*) sözlərinin müstəqil iki mənbəyi vardır. Onların biri manna dilidir. Azərbaycan dilində eyni mənada *san* (ad-san) və *şan* (şan-şöhrət) sözləri vardır. Manna və Midiya adlarında “*san*” sözü vardır. Deməli, *san* və *şan* sözlərindən biri qədimdən mövcuddur.

Azərbaycan dilində həm *tək* (qədim türkcə *tek*, S. E. Malova görə, - Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л., 1951, c.33 qədim türkcə bu söz «*təq*» kimidir) – “kimi”, “sanki”, “elə bil”, “oxşar”, “bənzər” (100, 546) və həm də *tən* (qədim türkcə *tenq* – “eyni dərəcədə”, “eyni bərabərdə”, “uyğun gələn” (100, 551) sözləri işlənir. Ərətən (ərə bərabər. ər kimi) və Davtək (dayı tək) şəxs adları göstərir ki, alban dilində də bu sözlər vardı və deməli, qədim “*tenq*” sözü ilə bağlı dilimizdə “*tən*” və “*tək*” formalarının müxtəlif mənbələri vardır.

Azərbaycan dilinin oğuz dillər qrupuna aid olduğuna görə erkən orta

əslərdə yaranması haqqında tarixşünaslığımızda əksini tapmış fikrin qondarma olduğunu göstərən belə faktlar çoxdur. T. İ. Hacıyev bunu deməkdə haqlıdır ki, ümumi danışq dili olmadan ədəbi dil yarana bilməzdi. Əgər XIII əsrdə yazılı dilimiz vardsa, bu, o deməkdir ki, ondan çox- çox əvvəl ümumxalq danışq dili vardı. Bu isə Azərbaycan dilinin XII – XIII əsrlərdə yaranması fikrinə ziddir. Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin, Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığı yalnız uzun təkəməl prosesini keçirmiş ümumxalq danışq dili əsasında mümkün ola bilərdi, “kənardan gətirilmə” və “yerlilərə qəbul etdirilmə” türk dili əsasında da ola bilməzdi. Hər hansı bir dildə şer yazılırsa, deməli, həmin dil şifahi ədəbi dil ənənələrinə malikdir. Bütün bunlar özlüyündə aydın şeylərdir, lakin bəzitarixçilərimizi buna inandırmaq olmur. Azərbaycan dilinin oğuz dillər qrupuna məxsus xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi oğuzların ulu əcdadlarının Ön Asiya və Azərbaycan ərazisindəki qədim etnoslarla mənşə birliyini göstərən fakt kimi nəzərə alınmalıdır. Məsələn, müasir xakasların və uyuğurların qədim etnik adları kasdır. Xakaslar və uyuğurlar isə mənşəcə oğuzlarla bağlı xalqlar sayılır. Belə olduqda Azərbaycan dilində oğuz dilləri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər Azərbaycanda er. əv. II minillikdən məlum olan kasların dilində də ola bilərdi. Hunların və kəngər-peçeneqlərin oğuz mənşəli olması və həmin tayfaların eranın əvvəllərindən Albaniyada məskunlaşmaları da nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dilinin eradan əvvəlki etnik komponentlərinin nisbəti barədə bitmiş fikir söyləmək çətindir. Lakin burası şübhəsizdir ki, xəzər və oğuz-qıpçaq dillərinə mənsub səciyyəvi xüsusiyyətlərdən başqa dilimizdə qabaqkı etnik komponentlərin izləri də olmalıdır. E. İ. Əzizov Azərbaycan dialektlərindəki türk, xəzər və oğuz komponentlərindən şərti olaraq adlandırdığı türk komponentinin eradan əvvəlki minilliklərlə bağlı olduğunu yazmaqda (6, 71) haqlıdır. Lakin bir məsələ aydındır: indi “Azərbaycan dili” adlandırdığımız dilin rəsmi olaraq “türk dili” adlanması məhz oğuzlarla bağlıdır. Tarixi faktların azlığı ucbatından azərbaycanlıların ulu əcdadları sayılan kutilərin və lulubələrin etnik mənsubiyyətləri barədə qəti fikir söyləmək mümkün olmasa da, tədqiqatçıların bu fikri çox əhəmiyyətlidir ki, mannalar kutilərin və lulubələrin varisləri kimi tarix səhnəsinə çıxmışlar. Bu varislərin sırasında indiyədək İrandilli sayılmış mədayları da əlavə etmək lazımdır. Yuxarıda gətirdiyimiz faktlar isə mannaların, mədayların və kasların türk mənşəli etnoslar olduğuna şübhə yeri qoymur.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü problemi araşdırılarkən er. əv. VIII – VII əsrlərdə Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada məskunlaşmış kimmerlər, skiflər, saklar və eramızın I minilliyində gəlmiş müxtəlif türk etnosları da nəzərə alınmalıdır. Məsələnin belə qoyuluşu isə türkologiyada türk dillərinin təsnifi ilə bağlı vəziyyətin qənaətbəxş olmadığını göstərir. Türkoloqlar hunlardan qabağa gedə bilmədiklərinə görə, türk dillərinin indiki təsnifi qüsurlu və yarımqıdır. Məsələn, N. A. Baskakovun təsnifində Altay dövrü er. əv. IV əsrdə bitmiş hesab edilir. Belə çıxır ki, həmin əsrdən əvvəl müstəqil türk dilləri yoxdur, türk, tunqus, mancur və monqol dilləri hələ ayrılmamışdı. Biz bunu türk xalqlarının tarixi sahəsində

naşılığın ən yaxşı nümunəsi hesab edirik. Belə çıxır ki, er. əv. III əsrdə Mərkəzi Asiyada imperiya yaratmış türk hunlar cəmi yüz il ondan əvvəl yenidən “dünyaya gəlmişdilər”, ondan qabaq heç yerdə türk dili yox idi, təşəkkül tapmamışdı, monqol – tunqus- mancur qarışıqlı Altay dili vardı. Ona görə Altay dil ailəsinin parçalanması dövrü məsələsi xüsusi tədqiqat predmeti olmalıdır. Q. İ. Ramstedt və B. Y. Vladimirsev hesab edirlər ki, Praaltay dili əvvəlcə ümumtunqus və ümummonqol- türk qollarına, sonra ikincisindən monqol və türk dillərinə ayrılmışdır (bu barədə bax: Насилов Д. М. Об Алтайской языковой общности. К истории проблемы. «Тюркологический сборник - 1974», М. 1978, с. 90-108). N. N. Poppeyə görə, Altay dil ailəsindən əvvəlcə pratürk qrupu ayrılmış, tunqus- monqol – mancur dilləri uzun müddət bir qrup daxilində qalmış və sonra parçalanmışdır (Poppe Nikolas. Vergleichende Grammatik die Altaischen sprachen. Wiebaden, 1960, I, s. 8).

Yuxarıda er. əvvəl III – I minilliklərdə Azərbaycan ərazisində türk mənşəli etnoslar haqqında gətirdiyimiz faktlar göstərir ki, N. Poppenin fikri düzgün sayılmalıdır və Ümumtürk dillərinin Praltay dilindən ayrılmasını er. əv. III minillikdən əvvələ aid etmək lazımdır. Manna və Urartu ərazisində *bia*, *mua* – “su” sözünün iştirakı ilə yaranmış tunqus – mancur mənşəli toponimlər (Buya, Zamua, Biaini və b.) məsələnin belə həllinə xələl gətirmir, çünki Altay dil (məsələn, Azərbaycan dilində “taxta”, tunqus dilində “dyaqda”) aşkar edilmişdir. Er. əv. I minilliyinə aid etnosların - mannaqların, madaqların, albanların, kasların, kaspilərin, kimmerlərin, skiflərin və sakların dillərinə aid toponimlər və şəxs adları monqol – tunqus – mancur dilləri əsasında yox, məhz qədim türk dilləri əsasında yaranmışdır. Lakin əlbəttə, bu etnosların adamları özlərini “türk” adlandırmamışlar. Onlar üçün “türk” sözü konkret özünüadlandırma bildirən söz deyildi. “Türk” etnonimi Altaymənşəli qədim etnoslardan birinin adı idi və ehtimal ki, “Avesta” da qeyd olunan “Tur” etnonimi ilə mənşəcə birdir.

Azərbaycan dilinin təşəkkülü ilə bağlı mühüm məsələlərdən biri də onun dövrləşdirilməsidir. Ə. Dəmirçizadənin, A. Qurbanovun, H. Xudiyevin, T. Hacıyevin, V. Aslanovun, E. Əzizovun, Ə. Şükürovun tədqiqatları sayəsində bu problemdə müəyyən qədər aydınlıq yaranmışdır. Lakin hələ araşdırılmamış məsələlər çoxdur. Bu onunla əlaqədardır ki, indiyədək Alban və Atropaten xalqlarının etnik təbiəti məlum deyildi və ona görə dilçilər Azərbaycan dilinin XI – XII əsrdən əvvələ apara bilmirdilər.

Azərbaycan türk dilinin birbaşa sələfi Atropatena və Alban ümumxalq danışq dilləridir. Mannada və Midiyada tayfa ittifaqları xalqa çevrilmədiyinə görə ümumxalq danışq dili də yaranı bilməzdi. Ona görə təxminən eyni tarixi mərhələ çərçivəsində yaranmış bu dillər Azərbaycan dilinin bünövrəsini təşkil edir. Alban tarixçisi Musa Kalankatlının çar Vaçaqanın (V əsr) bütün əyalətlərə fərmanlar göndərməsi haqqında məlumatından (I kitab, 20- ci fəsil) aydın olur ki, Albaniyada ümumxalq danışq dili vardı. Alban dili həm də V- VII əsrlərdə yazılı dil idi.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, Bibliya alban dilinə tərcümə olunmuşdu. Bu onu göstərir ki, alban dili “Bibliya” kimi kitabın dilini verməyə qadir lüğət fonduna malik dil idi. Bilirlik ki, ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsilə alban etnosu dini mənsubiyyətə parçalanmış, VIII əsrin əvvəlində xilafətin köməyi ilə erməni kilsəsi alban kilsəsini özünə tabe etmişdi. Bu alban yazısının məhvinə səbəb olduğu kimi, ümumalban danışq dilinə də zərbə vurmuşdu. Əslində ümumxalq Alban danışq və yazılı dilinin tarixi bununla bitir və VIII əsrdən sonra Albaniya və Atropatenada türk tayfalarının albanların müsəlman hissəsi və atropatenlilərlə konsolidasiyası yeni etnosun – Azərbaycan etnosunun formalaşmasına səbəb olmuşdur. Böyük Nizami və Xaqani məhz Albaniya ərazisində əsrlər boyu formalaşmış mədəni irsi və formalaşmış dili əhatə edən özlü üzərində yüksəlmişdi. Nizami etnik mənsubiyyətə türk idi və onun ana dili də albanların türk dili idi. Məlumdur ki, Nizami qırçaq qızı ilə evlənmişdi. Yəqin ki, həmin qız nə ərəb, nə də farsca bilmirdi. Nizami türk deyildisə (XI-XII əsrlərə qədər Alban əhalisinin Qafqazmənşəli olmasının söyləyən tarixçilərimizin ardınca getsək) türk qızı ilə necə ailə qura bilərdi? Belə aydın məsələləri də bəzi tədqiqatçı tarixçilərimizə başa salmaq olmur.

Oğuzların XI-XII əsrlərdə gəlməsi ilə Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşması istiqamətində davamedən prosesin yeni mərhələsi başlanır. VII-VIII əsrlərdə Azərbaycana köçürülmüş ərəb tayfalarının assimilyasiyası da bu mərhələ ilə bağlıdır. Oğuzların dili yazılı dil idi. Hələ Orta Asiyada onların dilində əsərlər yaranmışdı. “Kitabi Dədə Qorqud”un dili həmin oğuzların dili ilə yerli alban-atropaten dillərinin konsolidasiyası prosesinin nəticəsində təşəkkül tapmış dil idi. Lakin Qətran Təbrizin, Nizaminin, Xaqanın və ümumiyyətlə, XIII əsrə qədər yazıb yaratmış Azərbaycan şairlərinin dili oğuzların gəlişinə qədərki ümumxalq danışq dili idi. Bura Cənubi Qafqazda və Cənubi Dağıstanda yaşayan bütün xalqların – ermənilərin, gürcülərin, tatların, talışların, ləzgilərin, udinlərin, Şahdağ “qrupu” xalqlarının və s. dillərindəki çoxlu qədim türkmənşəli sözləri də əlavə etmək lazımdır. Həmin dillərdə qədim formalarını saxlamış türk sözləri Manna, Midiya, Atropatena və Albaniya toponimlərində və şəxs adlarında daşlaşmış sözlərlə, onları Azərbaycan dilində və dialektlərində müvafiq sözlərlə müqayisəli tarixi və filoloji təhlili Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün faktlar verə bilər.

Bununla əlaqədar olaraq bir neçə misal çəkmək olar. V əsr erməni tarixçisi Favst Buzandın əsərində erməni dilində *husan* “xanəndə” (ermənicə yazılışda əvvəlinə “h” səsini əlavə olunması ilə) sözünü götürək. XI-XII əsrlərdə Orta Asiyada məlum olan uzan (ozan) sözünün qədim erməni dilində olması göstərir ki, ermənilər onu albanlardan götürmüşlər. Sözsüz, Nizaminin çəkdiyi ozan (uzan) sözü də məhz alban dilinə mənsub idi.

Er. əvvəl XVI-XV əsrlərə aid hürrit yazılarında Uqur adlı yerli allah adı

çəkilib, lakin kənardan qəbul olunma allah olduğu göstərilir. Hürritlərdən bu allah adı ermənilərə də keçmişdir. Çox sonralar uğur sözü qədim türk runi abidələrində və “Kitabi Dədə Qorqud”da çəkilir.

Er. əv. 519-cu ilə aid Bisütun qaya yazısında qədim farsca mətndə “kara-Mada” ifadəsi işlənmişdir. Bütün tədqiqatçılar bu ifadənin “Maday camaatı” mənasında olduğunu qeyd etmişlər. Lüğətlərdə “kara” sözü qədim farsmənşəli söz kimi göstərilmişdir. Qədim erməni dilinə keçmiş bu söz Karapet (“kara başçısı”) şəxs adında qalmışdır. Halbuki İran dillərinin heç birində “kara” sözü yoxdur. Fars dilində hələ Sasanilər vaxtında türkcə *qara, kara* sözünün qarşılığı *rama* – “dəstə”, “yığın”, “yığma qoşun” sözü vardır. Qədim erməni dilində isə *qara* və *rama* sözlərinin qarşılığı “жогурд” sözüdür. Deməli, *kara* fars və erməni mənşəli söz sayıla bilməz. “Kara” qədim farslara məhz midiyalıların dilindən keçmiş türk sözdür. Türk runi abidələrində Azərbaycan dilində “qara camaat” ifadəsi kimi “camaat”, “əhali”, “rəiyyət” mənasında *kara budun* sözləri vardır. A. N. Kononov qədim türk dillərində “qara” sözünün “yığın”, “dəstə”, “güruh”, “camaat”, “xalq”, “qoşun” mənalarmda olduğunu yazmışdır*. Diqqətəlayiqdir ki, “kara-Mada” ifadəsini tədqiqatçılar “Midiya qoşunu” kimi mənalandırırlar. Monqol dilində də *xara* “kəndli”, “əkinçi”, “sıravı”, “sad” deməkdir. XV-XVI əsrlərdə Sibir xanlığında sıravı əhali yalnız “kara” adı ilə ifadə olunurdu.

Belə misalları çox çəkmək olar. Onsuz da aydındır ki, Azərbaycan dili qədim tarixə, dərin köklərə malik dildir. Lakin bu köklər indiyədək aşkar olunmamışdı. İndi bu istiqamətdə böyük bir nailiyyət göz qabağındadır: dilimizin təşəkkülü problemi xalqımızın mənşəyi haqqındakı qondarma konsepsiyanın caynağından xilas edilmişdir.

Azərbaycan türk dilinin Azərbaycan ərazisinə XI-XII əsrlərdə oğuzların işğalı ilə əlaqədar gətirilmə olduğunu deyənlər həqiqətən oğuzlarla bağlı Osmanlıtürk dilini (Türkiyənin dilini) misal çəkirlər. Doğrudan da Azərbaycan dili Türkiyənin dilinə çox yaxındır. Lakin bu müqayisə yerinə düşmüş. Türkiyə ərazisində həqiqətən türkləşmə prosesi getmişdir və XI-XII əsrlərdən qabaq Bizans imperiyasının əhatə etdiyi Anadoluda oğuzların dili XIV-XV əsrlərdə ümumxalq danışığı dilinə çevrilmişdi. Eradan əvvəl kimmerlərin, skiflərin və sakların müəyyən hissələrinin, erkən orta əsrlərdə bulqarların, peçeneklərin, avarların və b. türk tayfalarının indiki Türkiyə ərazisinin Şərq bölgələrində məskunlaşması məlumdur. Lakin Anadolunu türklərə verənlər XI-XII əsrlərin oğuzlarıdır və türk dilini də onlar gətirmişlər. Anadolu yarımadasına oğuzların gəlişi kütləvi axın idi və onlar tezliklə oturaq həyata keçmişdilər. Deməli, Türkiyə ərazisi aborijen türklər ölkəsi olmamışdır. Ona görə XI-XII əsrlərə qədərki Anadolu toponimləri və

* Кононов А. Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках. Сб. «Тюркологический сборник», М., 1978, с. 161. Bu bərdə bax. «Тюркская лексикология и лексикография», М., 1971, с. 16-17.

şəxs adları da qədim türkcə deyil.

Azərbaycan ərazisində isə vəziyyət bambaşqadır. Er. əv. I minillikdən başlayaraq Manna, Midiya Atropatena və Albaniya dövlətləri abarogen əhalinin siyasi qurumları idi. Deməli, Azərbaycanda XI-XII əsrlərə qədərki əhali ilə həmin əsrlərdən sonrakı əhali arasında *etnik arasıkəsilməzlik* vardır, halbuki, bunu Türkiyə üçün demək olmaz. Ona görə də Azərbaycan ərazisində Mannadan və Midiyadan başlayaraq XI-XII əsrlərə qədər toponimlər və şəxs adları da əsasən türkcədir. Bu o deməkdir ki, oğuzlar əhalisi əksəriyyətcə türk mənşəli əhalidən ibarət ölkəyə gəlmişdir.

O ki qaldı Azərbaycan dilinin Türkiyə dilinə yaxınlığı məsələsinə, bu da aydındır: əvvələn, Atropatena və Albaniyada erkən orta əsrlərdə məskunlaşmış türk tayfalarının dilləri mənşəcə Oğuz dilləri qrupuna daxil olan xalqların dilləri ilə eyni kökdən ibarət olmuşdur. Türkoloji ədəbiyyatda bu qədim xalqlar Qərbi-hun dilləri adlandırılır. Deməli, oğuz dilləri üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər Azərbaycan ərazisinə Səlcuq-oğuzlarından qabaq gətirilmişdi; ikincisi, Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim etnosların (mənnaların, madayların, kasların, albanların və s.), habelə er. əv. VIII və VII əsrlərdə gəlmiş kimmerlərin, skifləri, sakların, quqarların, şirakların və b., Orta və Mərkəzi Asiya oğuzlarının eradan əvvəlki minilliklərindəki əcdadları ilə bir kökdən ibarət olmadığını nə ilə sübut etmək olar? Heç nə ilə. Əksinə, eradan qabaqkı minillikdə mövcud türk dilləri əsasında təşəkkül tapmış Azərbaycan dilinin Türkiyədə və Türkmənistanda oğuz tayfalarının dilləri əsasında formalaşmış Osmanlı-türk və türkmən dilləri ilə yaxınlığı göstərir ki, belə bir kökbirliyi olmuşdur; üçüncüsü, şübhəsiz ki, oğuzların gəlməsilə Azərbaycan ərazisi ilə Türkiyə və Azərbaycan dillərini yaxınlaşdıran ünsürlər daha da çoxalmışdır.

Manna, Maday və Atropatena dillərində bizə mətnlət gəlib çatmamışdır. Alban dilində yazılar isə çoxdandır ki, tapılmışdır. Qırx ildən artıqdır ki, bəlkə də türk runi əlifbasının bir növü ilə yazılmış bu yazıları erməni və rus alimləri Dağıstan dillərində oxumaq üçün baş sındırırlar. Azərbaycanda türk runi əlifbasını bilənlər çoxdur, amma onları bu yazılar maraqlandırmır. Həvaxtsa bir ananın bu yazıları oxuyacaq oğul doğmasını gözləmək lazım gəlir...

Deməli, qədim və erkən orta əsrlərdə dilimizdən yalnız toponimlərdə və şəxs adlarında əksini tapmış türk leksik vahidləri məlumdur. Bu leksik vahidlərin filoloji təhlili xüsusi tədqiqat mövzudur. Diqqəti cəlb edənə odur ki, həmin leksik ünsürlərin bir hissəsi indi də Azərbaycan dili eradan əvvəlki I minilliyin əvvəllərindən Azərbaycan ərazisində işlədilmiş dillər ilə vərəsəliyə malikdir. Bu, sonrakı tədqiqatlar üçün geniş meydan açır.

Nəticə

Azərbaycan xalqının təşəkkülü haqqında konsepsiyamızın əsas müddəaları qısaca bunlardır. Er. əv. II minilliyin sonlarında və I minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində və ona qonşu bəzi bölgələrdə türkmənşəli etnosların yaşamasına heç bir şübhə ola bilməz. Kas, Manna, Maday, Kaspi, Alban və b. qədim etnosların Hürritdilli, Elamdilli, Qafqazdilli və s. olması haqqındakı baxışlar elmdən kənar, qondarma fikirlərdir.

Deyilənlər göstərir ki, Azərbaycan ərazisində qədim etnosların, xüsusilə Manna və Midiya dövlətlərinin tarixi yenidən işlənməli və xalqa çatdırılmalıdır. Ali məktəblərdə türk xalqlarının tarixi kursunun tədrisində qondarma, dolaşiq konsepsiyalar əvəzinə problem məhz bu aspektdə qoyulmalıdır. Tələbələr bilməlidirlər ki, türk xalqlarının tarixi bəşər tarixinin, Azərbaycan xalqının tarixi isə ümumtürk tarixinin ən qədim və ən zəngin hissəsidir; çünki qədim türklərin ilk dövlət qurumları məhz Azərbaycan ərazisində yaranmışdır. Türk etnoslarının qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Manna və Maday (er. əv. VIII – VI əsrlər), Sak çarlığı (er. əv. VII – V əsrlər), Atropatena (er. əv. IV – eramın III əsrləri), Albaniya (er. əv. IV – eramın VII əsrləri), Cənubi – Şərqi Avropada Skif çarlığı (er. əv. III – eramın III əsrləri), Hun xaqanlığı (III – V əsrlər), Avar, Bolqar və Xəzər xaqanlıqları (VI- IX əsrlər), Mərkəzi Asiyada və Orta Asiyada Hun xaqanlığı (er. əv. III – I əsrlər), Kuşan çarlığı (I – IV əsrlər), Ağhun (Eftalit) çarlığı (IV- VI əsrlər), Türk xaqanlıqları (VI – VIII əsrlər) və b. çoxlu dövlət qurumları vardır. Sonrakı əsrlərdə türk dövlət qurumları daha çoxdur.

Mannalar, mədaylar, atropatenlilər və albanlar haqqında irihəcmli kitablar çap olunmuşdur. Lakin bu kitabların heç biri xalqımızın mənşəyi məsələsində azərbaycanlıda milli iftixar hissi, milli qürur hissi, ümumiyyətlə, xoş emosiya yaratmır, çünki göstərilən etnosların etnik və dilcə mənsubiyyətləri haqqında həmin kitablarda deyilənlər xalqın ruhuna tamamilə ziddir. Azərbaycanlıları öz köklərindən ayırdıqlarına, onların etnogenezini tamamilə yad məcraya saldıqlarına və beləliklə, xalqımızın etnik tarixini cılızlaşdırdıqlarına görə bəzi tarixçilərimizin günahlarını əvvəl – axır xalq üzlərinə çırpacaqdır. Belələri bulaq üstündəki quru ağaclara bənzəyirlər. Belə ağacların kölgəsi olmaz.

Azərbaycanda türkdilli əhalinin orta əsrlərdə gəlmə olduğunu sübut etməyə çalışmaq bu müəlliflər əslində Ermənistandan azərbaycanlıların kütləvi qovulması və Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasının tarixən əsaslandırılmasına doğru yönəldilmiş erməni tarixşünaslığına istər – istəməz tərəfdar olmuşlar.

Mannalar və mədaylar türk xalqlarının tarixində ilk dövlət qurumlarını

yaratmış etnoslardır. Türk xalqları içərisində azərbaycanlılar hələ er. əv. I minillikdə Manna, Maday, Atropatena və Albaniya dövlətlərini yaratmış yeganə xalqdır. Həqiqət budur, cənablar, istəsəniz də, istəməsəniz də!

Deyilənlərdən alınan bir nəticə də budur: Qərbi Avropa və rus tədqiqatçılarının skiflərin, kimmerlərin, sakların, massagetlərin və sarmatların etnik mənsubiyyətləri haqqında yazdıqları fikrimizcə obyektivlikdən kənarır.

Türk xalqları zaman etibarilə minillərlə ölçülən zəngin tarixə malikdirlər. Dünyada heç bir xalqın əcdadlarının tarixini döyüş meydanlarında yaratmış qədim türklərlə müqayisə etmək olmaz. Türklər heç vaxt tabelikdə, asılılıqda yaşamamışlar. Onların kiçiləri də, qadınları da döyüş meydanlarında həmişə qəhrəmanlıq əzmi ilə döyüşmüşlər. V əsrdə böyük türklərdən biri olan Atillanın sarayında olmuş Roma konsulu Prisk şahidi olduğu bir maraqlı səhnənin təsvirini verir: nahar vaxtı hun şairləri Atillanın qələbələrini mədh edir, dpyüşçülər şönlənirdilər. Məclisdə olan qocalar isə hərbi səfərlərdə iştirak edə bilmədiklərinə görə ağlayırdılar...*

Kitabda deyilənlərdən aydın oldu ki, azərbaycanlıların arxasında arasıkəsilməz şanlı tarix və zəngin mədəni irs vardır. Bu, tarixi həqiqətdir! Gələcək tədqiqatçılar indiyədək xalqdan gizlədilmiş bu həqiqəti aşkara çıxarmalı və xalqa çatdırmalıdır.

İndi namərd erməni qonşumuz neçə illərdir ki, bizimlə torpaq davası edir. Ermənilərin tarixi çox cılızdır, bunu onların tarixçiləri də yaxşı bilirlər. Bunu da bilirlər ki, ermənilərin er. əv. VII əsrdən türk kimmerlərin və sakların, sonra da türk Midiyanın, Əhəmənilərdən sonra türk Atropatenanın hakimiyyəti altında yaşamışlar. İndiki faşist təbiətli siyasətlə onlar tarix yaratmaq istəyirlər, lakin bilmirlər ki, gələcəkdə erməni tədqiqatçıları bu riyakar siyasətdən öz xalqının tarixini yazmaq üçün yararlı bir şey mənimsəyə bilməyəcəklər və deməli, tarixləri elə cılız olaraq qalacaqdır.

* Вак: “Вестник” древней истории, 1948, № 4.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Vəlixanlı N. M. IX – XII əsr ərəb coğrafiyaşünas – səyyahları Azərbaycan haqında. Bakı, 1974.
2. Qeybullayev Q. Ə. Qarabağ. Bakı, 1990.
3. Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1993.
4. Qəhrəmanov C. V., Xəlilov Ş. X. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Bakı, 1991.
5. Yusifov Y. B., Kərimov S. K. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1957.
6. Əzizov E. İ. Azərbaycan dialektlərinin etnik tərkibinə dair. “Türk dillərinin quruluşu və tarixi”. Bakı, 1983.
7. Məmmədov A. M. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, I, Bakı, 1983.
8. Məmmədova Fəridə. Bir xalqın taleyindən. “Elm və həyat” jurnalı, 1989, № 9.
9. Nəfisi S. Babək. Bakı, 1990.
10. Türkmən dilinin sözlüyü. Aşqabad, 1962.
11. Xudiyev N. M. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1988.
12. Cəlilov F. A. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 1988.
13. Cəlilov F. A. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976.
14. Cəlilov F. A. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983.
15. Cəlilov F. A. Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixinə dair qeydlər. “Azərbaycan filologiyası məsələləri” I, Bakı, 1983.
16. Cəlilov F. A. Azərbaycanın paleotoponimikası. “Azərbaycan onomastikası problemləri”. Bakı, 1988.
17. Fazili A. Atropatena. Er. əv. IV — er. VII əsri. Bakı, 1992.

Rus dilində

18. Абд-ар Рашид ал-Бакуви. Книга талхис ал-асар ва аджаиб -ал-малик ал Каххар. Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З. М. Буниятова. М., 1971.
19. Армянская география VII века по Р. X. СПб., 1877.
20. Геродот. История, М., 1971.
21. Егише. О Вардане и войне армянской. Пер. с древнеармянского "И. А. Орбели, Ереван, 1971.
22. История агваи Моисея Каганкатваца. Пер. К. П. Патканова. СПб., 1861.
23. История Армении Моисея Хоренского. Пер. Н. Эмина. М., 1893.
24. Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк. Пер. с древнеармянского Ш. В. Смбацяна. Ереван, 1984.
25. История Армении Фавстоса Бузанда. Пер. М. А. Геворгияна. гЕреван, 1953.
26. Константин Багрянородный. Об управлении империи. М., 1989.
27. Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Том I, вып. 1, СПб., 1893, вып. 2, СПб., 1896, вып. 3,

- СПб., 1900, том II, вып. 1, СПб., 1904, вып. 2, СПб., 1906.
 28. *Рашид ад-Дин*. Джами ат-Таварих, Баку, 1956.
 29. *Страбон*. География. М., 1964.
 30. *Степанов Орбелиан*, Из истории рода Сисакан: Пер. с др. армянского Г. Тер-Григоряна, Азэрб ЕА Тарих Институтунун елми архиви, инв. 1274.
 31. *Садрадин Али ал-Хусейни*. Зубдат ат-таварих. Пер. З. М. Ву-иятова, М., 1980.
 31. *Якут аль-Хамави*. Муджам ал-Булдан (сведение об Азербайджане). Хамдаллах Казвини. Нузхат ал Кулуб (сведение об Азербайджане). Баку, 1983.

Ümumiləşdirilmiş əsərlər

33. История Казахской ССР, том 1. Алма-Ата, 1957.
 34. История Киргизской ССР, том 1. Фрунзе, 1967.
 35. История Тувы. М., 1964.
 36. История Туркменской ССР, том 1, Ашхабад, 1955.
 37. История Узбекской ССР, том 1. Ташкент, 1968.
 37. История Сибири, том 1. Л., 1968.

Tədqiqatlar.

39. *Абаев В. И.* Скифо-сарматские наречия. «Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки». М., 1979.
 40. *Абрамзон С. М.* Этнический состав населения Северной Киргизии. «Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции», вып. IV; М., 1960.
 41. *Адоңц Н. Г.* Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908.
 42. *Акопян А. А.* Албания — Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987.
 43. *Алиев И. Г.* Мидия—древнейшее государство на территории Азербайджана. «Очерки по древней истории Азербайджана». Баку, 1956.
 44. *Алиев И. Г.* История Мидии. Баку, 1960.
 45. *Алиев И. Г.* Сармато-аланы на пути в Иран. «История иранского государства и культуры». М., 1971.
 46. *Алиев И. Г.* О скифах и Скифском царстве в Азербайджане. «Переднеазиатский сборник», том IV, М., 1979.
 47. *Алиев И. Г., Погребова М. Н.* Об этнических процессах в областях Восточного Закавказья и Западного Ирана в конце II — в начале I тыс. до н. э. «Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности». М., 1981.
 48. *Алиев И. Г.* О проникновении на территорию Азербайджана ираноязычных племен в конце II—начале I тыс. до н. э. Известия АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права. 1987, № 2.
 49. *Алиев И. Г.* Племена и племенные группы в Атропатене. Формирование мидийско-атропатенского этноса. ВДИ, 1987, Л » 3.
 50. *Алиев И. Г.* Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.
 51. *Алиев И. Г.* Карабах в древности. Изв. АН Азерб ССР. Серия истории, философии и права, 1988, №3.

52. *Алиев И. Г.* Несколько слов к скифо-сакской проблеме. Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1986, № 1.
53. *Алиев К. Г.* К вопросу о гаргарах и территории их расселения. ДАН Азерб. ССР, 1981, Л« 1.
54. *Алиев К- Г.* Эпюды о населении древнего Азербайджана. «К проблеме этногенеза Азербайджанского народа». Баку, 1984.
55. *Алиев К. Г.* О названии реки Кура. ДАН Азерб. ССР, 1959, №4.
56. *Алиаров С. С.* Об этногенезе Азербайджанского народа. «К проблеме этногенеза Азербайджанского народа». Баку, 1984.
57. *Алиаров С. С.* К ономастике «Книга Коркута» («Кангли». «Балгар»). «Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər», Bakı, 1988.
58. *Артамонов М. И.* История Хазар. Л., 1962.
59. *Артамонов М. И.* Киммерийцы и скифы. Л., 1974.
60. *Артамонов М. И.* Переселение киммерийцев и скифов в Азию и их возвращение в Северное Причерноморье около 585 г. до н. э. «Все союзная сессия, посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований в 1970 г. Тезисы, Тбилиси, 1970.
61. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., 1967.
62. *Ахмедов Г. М.* Средневековый город Байлакан. Баку, 1972.
63. *Ашурбейли С. Б.* Государство Ширваншахов. Баку, 1985.
64. *Бабаев И. А., Казиев С. М.* Кабалинский клад. «Нумизматика и эпиграфика». Том IX, М., 1971.
65. *Бабаев И. А.* К вопросу о возникновении государства Албании (Кавказской). Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1976, №4.
66. *Бабаев И. А.* Города Кавказской Албании. Баку, 1991.
67. *Бакиханов А.* Гюлистан-Ирем. Баку, 1990.
68. *Бартольд.* Сочинение, т. V, М., 1968.
69. *Бархударян М.* Арцах. Пер. с древнеармянского Яргуляна. НА Ин-та Истории АН Азерб. ССР, инв. № 1662.
70. *Баскаков Н. А.* Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.
71. *Бернштам А.* Социально-экономический строй Орхон-Енисей-ских тюрок VII—VIII веков. М. — Л., 1946.
72. *Бернштам А.* Очерк истории гуннов. Л., 1951.
73. *Броневский С. Б.* Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. М., 1823, ч. I.
74. *Бунятов З. М.* Новые данные о местонахождении крепости Шаки. ДАН Аз. ССР, 1959, №9.
75. *Бунятов З. М.* Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965.
76. *Бунятов З. М.* Государство Атабеков Азербайджана. Баку, 1976.
77. *Валиханов Ч. Ч.* Сочинения, тт. I—V, Алма-Ата, 1961—72.
78. *Велиханова Н. М.* Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания. «Историческая география Азербайджана». Баку, 1987.
79. *Вострое В. В., Муканов М. С.* Родоплеменной состав и расселение казаков. Алма-Ата, 1984.
80. *Гагсмейстер Н. А.* Новые очерки Закавказья. СПб., 1848.
81. *Галаяудинов И. Г.* Ономастикой «Тарихнама-и булгар» Таджет-дина Ялсигулова. «Башкирская этнонимия». Уфа, 1987.
82. *Гарипова Ф. Г.* Исследования по гидронимии Татарстана. М., 1991.
83. *Гейбуллаев Г. А.* Топонимия Азербайджана. Баку, 1986.
84. *Гейбуллаев Г. А.* О происхождении названия города Чол в Кавказской

- Албании. «Советская поркология». 1976, №6.
85. *Гейбуллаев Г. А.* К этногенезу азербайджанцев, том 1. Баку, 1991.
86. *Гейушев Р. Б.* О Хотаванском храме и его надписях. Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1972, № 1.
87. *Граков Б. Н.* Легенда о скифском царе Арианте. «История, археология и этнография Средней Азии». М., 1968.
88. *Грантовский Э. А.* Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970.
89. *Грантовский Э. А., Раевский Д. С.* Об ираноязычном и «индо-арийском» населении Северного Причерноморья в античную эпоху. «Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья». М., 1984.
90. *Грязное М. П.* Аржан-царский раннескифского времени. Л., 1980.
91. *Гукасян В. Л.* О древнеалбанском алфавите и удинском языке. Изв. Отделения общественных наук. 1962, № 1.
92. *Гукасян В. Л.* Удинско-русско-азербайджанский словарь. Баку, 1974.
93. *Гукасян В. Л., Асланов В. И.* Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Баку, 1986.
94. *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. М., 1967.
95. *Гумилев Л. И.* Тысячелетия вокруг Каспия. Баку, 1991.
96. *Дандамаев М. А.* Иран при первых ахеменидах. М., 1963.
97. *Джафаров Ю. Р.* Гунны и Азербайджан. Баку, 1993.
98. *Джафаров Ю. Р.* Вечный вопрос. «Литературный Азербайджан». 1990, №8.
99. *Долгих Б. Л.* Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII веке. М., 1960.
100. Древнетюркский словарь, М., 1969.
101. *Дьяконов И. М.* Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, № 2.
102. *Дьяконов И. М.* История Мидии. М. — Л., 1956.
103. *Дьяконов И. М.* Языки древней Передней Азии. М., 1967.
104. *Дьяконов И. М.* Некоторые лингвистические данные и проблема связей населения Восточного Кавказа и Закавказья с древним Востоком с III—I тыс. до н. э. Баку, 1966.
105. *Дьяконов И. М.* К методике исследований по этнической истории (киммерийцы). «Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности». М., 1981.
106. *Егоров Е. Г.* Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары* 1964.
107. *Еремян С. Т.* Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов. ВДИ, 1939, № 1 (6).
108. *Еремян С. Т.* Раннефеодальные государства Закавказья в III—VII вв. «Очерки истории СССР». М., 1958.
109. *Еремян С. Т.* Страна «Махелония» надписи Кааба-н Зардушт. ЗДИ, 1964, № 4.
110. *Жданко Т. А.* Очерки исторической этнографии каракалпаков. М., 1950.
111. *Капанцян Г.* Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Древняя Малая Азия. Ереван, 1956.
112. *Капанцян Г.* Хайаса — колыбель армян. Ереван, 1948.
113. *Кармышева Б. Х.* Узбеки — локайцы Южного Таджикистана, М., 1954.
114. *Касумова С. Ю.* Азербайджан в III—VII вв. Баку, 1992.
115. *Кашкай С.* Из истории Маннейского царства. Баку, 1977.
116. *Климов Г. А.* Кавказские языки, М., 1960.

117. Книга Большому чертежу. М. — Л., 1950.
118. *Кобычев В. П.* Некоторые вопросы этногенеза и ранней этнической истории народов Кавказа. Финны-угры на Кавказе. «Кавказский этнографический сборник». IX, М., 1989.
119. *Кононов А. Н.* О семантике слов кара и ак в тюркской географической терминологии. Известия отделения общ. наук АН Таджикской ССР. 1954, вып. 5.
120. *Короглы Х. Г.* Алп Эр Тонга и Афрасиаб по Юсуфу Баласагуни, Махмуду Кашгари и др. авторам. «Сов. тюркология», 1970, № 4.
121. *Короглы Х. Г.* Взаимосвязи эпоха народов Средней Азии, Ирана Азербайджана. М., 1983.
122. *Крупное Е. И.* Каякентекий ШГИльник — памятник древней лбаши. Труды ГИМ, вып. XI, М., 1940.
123. *Кызласов Л. Р.* История Южной Сибири в средние века. М., 184.
124. *Кузеев Р. Г.* Происхождение башкирского народа. М., 1974.
125. *Магомедов Р. М.* Происхождение названия Лезгинистан. Уч. 1 писки Института истории, языка и литературы Дагестанского фили на АН СССР, том IX, Махачкала, 1961.
126. *Магомедов Р. М.* Дагестан. Махачкала, 1971.
127. *Маявкин А. Г.* Уйгурское государство в IX—XII вв. М.
128. *Малое С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. М. — Л., 951.
129. *Мамедова Фарида.* Политическая история и историческая геогра-ия Албании. Баку, 1985.
130. *Мамедова Фарида.* К вопросу- об албанском (Кавказском) эт-гасе. Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1989, 6 3.
131. *Манандян Я. А.* О торгозле и городах Армении в связи с ми-ювой тооговлей древних времен. Ереван, 1954.
132. *Март Н. Я.* Избранные работы. Том IV, М., —Л., 1937; том V, VI. — Л., 1935.
133. *Меликишвили Г. А.* Урартские клинообразные надписи. М., 1956.
134. *Меликишвили Г. А.* Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. I, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954.
135. *Меликишвили Г. А.* Население северных областей Наири-Урарту и ее роль в древневосточной истории. М., 1960.
136. *Меликов Р. С.* Каспии — воины и кораблестроители. ДАН Азерб, СССР, № 5.
137. *Меликов Р. С.* Сагартин. Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории, философии и права, 1990, № 1.
138. *Меликсетбеков Л. М.* Обзор источников по истории Азербайджана. Вып. II, Баку, 1939.
139. *Меликсетбеков Л. М.* К истории удин. Труды Тбилисского го-сударственного университета, 1942, т. XXIII.
140. *Мешанинов М.* Халдоведение яфетический сборник. VII, Баку, 1932.
141. *Мизиев И. М.* Шаги к истокам этнической истории центрального Кавказа. Нальчик, 1986. ; \
142. *Миллер Б. В.* К вопросу о языке населения Азербайджана до отпоречения этой области. Уч. записки. ИЭНК, вып. I, М., 1930.
143. *Минорский В. В.* История Ширвана и Дербента. М., 1963.
144. *Мнацаканян А. Ш.* О литературе Кавказской Албании. Ереван. 1969.
145. *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов. М., 1985.
146. *Моллазаде С. М.* Топономия северных районов Азербайджана, Баку, 1979.
147. *Молчанова О. Т.* Элемент «тай» в топонимии Средней Азии и

- смежных территорий. «Ономастика Средней Азии». М., 1978.
148. *Молчанова О. Т.* Топономический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979.
149. *Немет Ю.* Специальные проблемы тюркского языкознания. Венгрии. «Вопросы языкознания». 1953, № 6.
150. *Новосельцев А. П., Паушто В. Т., Черепнин А. В.* Пути развития феодализма. М., 1962.
151. *Оранский И. М.* Иранские языки. М., 1963.
152. *Оранский И. М.* Группа (семья) иранских языков. «Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки». М., 1979.
153. *Пагиреев Д. Д.* Алфавитный указатель к пятиверстной карте-Кавказского края. Тифлис, 1913.
154. *Пегрицевский И. П.* Государства Азербайджана в XV веке. "Швестия Аз ФАН СССР, № 7, 1949.
155. *Петрушевский И. П.* Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении. Л., 1949.
156. *Пигллевская И. В.* Сирийские источники по истории народов СССР. М. — Л., 1941.
157. *Погребова М. Н.* Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. М., 1964.
158. *Потанов Л. П.* Очерк истории алтайцев. Новосибирск, 1948.
159. *Потанов Л. П.* Этнический состав и происхождение алтайцев. Л., 1969.
160. *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий, т. I—IV.
161. *Радлов В. В.* Из Сибири. М., 1989.
162. *Рамstedt О.* монгольских былинах. Труды Троицко-Совского-Кихтинского отдела русского географического общества. Вып. III, №2—3, 1902.
- 163а. *Ризванов А., Ризванов М.* История лезгинского народа. Махачкала, 1989.
164. *Руденко С. И.* Горноалтайские находки и скифы. М. — Л., 1952.
165. *Смирнов А. П.* Скифы. М., 1966.
166. *Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков.. Том I, М., 1974; том II, М., 1978; том III, М., 1982.
167. *Сумбатзаде А. С.* Азербайджанцы — этногенез и формирование. Баку, 1990.
168. *Тихонов Д. И.* Хозяйство и общественный строй уйгурского государства X—XIV вв. М. — Л., 1966.
169. *Токарев С. А.* Этнография народов СССР, М., 1958.
170. *Толстое С. П.* По следам древнехорезмийской цивилизации. М., 1948.
171. *Тревер К. В.* Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М. — Л., 1959.
173. *Трубачев О. И.* Индоарии в Скифии и Дакии. «Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья». М., 1974.
174. *Улубабян Б. А.* «Историко-филологический журнал». 1971, №8.
175. *Федоров Я. А., Федоров Г. С.* Ранние тюрки на Северном Кавказе. М., 1978.
176. *Фрай Р.* Наследие Ирана. М., 1972.
177. *Шанидзе А. Г.* Новотворенный алфавит кавказских албанцев и его значение для науки. Известия ИЯИМК. Груз. ФАН СССР, том IV» Тбилиси, 1938.
178. *Шанидзе А. Г.* Язык и письмо кавказских албанцев. М., 1960.
179. *Шербак Г. А.* Огузنامه. М., 1959.

- 179^a. Юсифов Ю. Б. О некоторых компонентах неизвестного происхождения. V Всесоюзная сессия по Древнему Востоку. (Тезисы докладов). Тбилиси, 1971.
- 179^b. Юсифов Ю. Б. Историческая антропонимия Азербайджана. Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989.
180. Юсифов Ю. Б. О некоторых языковых элементах тюрского происхождения в сочинении албанского историка. «Сов. тюркология», 1974, № 2.
- 180^b. Юсифов Ю. Б. К вопросу об эламском престолонаследии I ВДИ, 1974, № 3.
181. Юсифов Ю. Б. О языках древнейших насельников Азербайджана с на (III тыс. до н. э.). «Azərbaycan filologiyası məsələləri», Баку 1983.
182. Юсифов Ю. Б. Топонимия древнего Азербайджана в клиночных источниках. «Проблемы Азербайджанской ономастики». II, Б, 1983.
183. Юсифов Ю. Б. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона). ВДИ, 1987, № 1.
184. Юсифов Ю. Б. Топонимы и этническая история древнего Азербайджана. «Материалы конференции о проблемах Азербайджанского ономастики». Баку, 1986.
185. Юсифов Ю. Б. К значению древних топонимов в изучении этнической истории Азербайджана. Изв. АН Азерб. ССР. Серия литературы, языка и искусство, 1987, №2.
186. Юсифов Ю. Б. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана. «Проблемы изучения источников по истории Азербайджана». Баку, 1988.
187. Юсифов Ю. Б. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане «Кавказско-ближневосточный сборник». VIII, Тбилиси, 1988.
188. Юшков С. В. К вопросу о границах древней Албании. «Исторические записки». Том I, М., 1937.
189. Ямольский З. И. К изучению летописи Кавказской Албаний Изв. АН Азерб. ССР, серия общ. наук. 1957, № 9.
190. Ямольский З. И. О тюрках V века до нашей эры. Уч. записки АГУ им. С. М. Кирова. Серия языка и литературы. 1970, №5—6.

Xarici dillərdə

191. Kirzioğlu M. *Fahrettin. Kars tarihi. I cilt. İstanbul*, 1953.
192. Ahmed Zeki Validi Togan. *Ümumi Türki tarihine giriş. c 1, İstanbul*, 1946.
193. Valkanb Kemal. *Kars tarihinin ana hatleri, "Türk tarihi kurumları" cilt , XII, Ankara*, 1948.
194. Şükrü Kaya, Seferoğlu Adnan, Muderris oğlu. *Türk dövletləri tarihi. "Azərbaycanın költür demeyi yayınları" № 2, Ankara*, 1986.
195. Bleichsteiner R. *Das wolk der Alanen. Berichte des Forschner Institut für Osten und orient. B. II, Wien* 1918.
196. Hübschmann H. *Die ältərməni schen Orstnamen. Strasburg*, 190
197. Markvart Y. *Eranşahr nach der geographis Ps Moses Xorenas. Berlin* 1901.
198. MinnzE. N. *Skuthians and Grekks, Cambriq*, 1913.
199. Zqusta L. *Die Personennamen griekischer Stadte de Nördlichen Schwarzmeerküste. Praha*, 1955.
200. Fərhanqə coğrafiyə İran. I—XII cildlər (farsca).
201. Əhməd Kəsrəvi. *Namha şəhrha və dihhaye İran. Tehran* 1937 (farsca).

